

THE KUPPUSWAMY SASTRI
RESEARCH INSTITUTE,
MYLAPORE, MADRAS-4

6-12-48

चतुर्दशाखिल-भारतीय-प्राच्यविद्यामहासम्मेलने
पण्डितपरिषत्सु समर्पितानां निबन्धानां सारांशाः
3851

THE KUPPUSWAMY SASTRI
RESEARCH INSTITUTE,
MYLAPORE, MADRAS-4.

परिणत-परिषद्

सभापति:—डाक्टरश्रीरमेशचन्द्रमजुमदार
स्वागताध्यक्ष:—राजपरिणत श्रीबलदेवमिश्र
दर्शनविभागाध्यक्ष:—पं० श्रीमार्कण्डेयमिश्र
व्याकरणविभागाध्यक्ष:—पं० श्रीभार्गवशास्त्रीजोशी
शब्दखण्डविभागाध्यक्ष:—पं० श्रीदीनबन्धुभा
वेदपूर्वमीमांसाविभागाध्यक्ष:—म०म० पं० श्रीचिन्नस्वामीशास्त्री
आयुर्वेदविभागाध्यक्ष:—पं० श्रीविश्वनाथभा
धर्मशास्त्रविभागाध्यक्ष:—पं० श्रीत्रिलोकनाथमिश्र
ज्योतिषविभागाध्यक्ष:—पं० श्रीबलदेवमिश्र
काव्यसाहित्यविभागाध्यक्ष:—म०म०पं० श्रीनारायणशास्त्री खिस्ते
आगमपुराणेतिहासाध्यक्ष:—पं० श्रीसीतारामभा
दर्शनशास्त्रार्थाध्यक्ष:—पं० श्रीटो०बी०रामचन्द्र दीक्षित
व्याकरणशास्त्रार्थाध्यक्ष:—पं० श्रीनिरसनमिश्र
शब्दखण्डशास्त्रार्थाध्यक्ष:—पं० श्रीवेंकटेशदीक्षितार
ज्योतिषशास्त्रार्थाध्यक्ष:—पं० श्रीदयानाथभा
पञ्चमीशास्त्रार्थाध्यक्ष:—पं० श्रीरघुनन्दनभा

मुद्रक:—चन्द्रकुमार शर्मा, बृजकौशल प्रेस, नया कठरा, इलाहाबाद
प्रकाशक:—स्थानीयमन्त्री, चतुर्दशाखिलभारतीय-प्राच्यविद्यामहासम्मेलनम्,
दरमंगा (मिथिला)

निबन्धानां सूची

प्रथमखण्डः

दर्शनविभागः

पृष्ठ संख्या

१—शब्दतत्त्वविमर्शः—श्रीभूपनारायणभा	...	१
२—आरम्भवादः—श्रीबदरीनाथशुक्ल	...	१
३—अद्वैतदर्शनस्यातिप्राचीनता—श्रीरामस्वामिशास्त्री	...	१
४—त्रितलावच्छेदकता—श्रीशशिनाथभा	...	२
५—अभेदवादः—श्रीराजनारायणभा	...	३
६—उर्पानषत्सु वेदत्वसिद्धिः—श्रीरविनाथठाकुर	..	४
७—माया—श्रीसुब्रह्मण्यश स्त्री	...	५
८—अभावविचारः—श्रीकृष्णमाधवभा	...	६
९—जीवसाक्षिविचारः—श्रीनारायणशास्त्री	...	६
१०—चिदचिद्विशिष्टब्रह्मविचारः—श्रीसनकनन्दनपाठक	...	६
११—अवच्छेदवादसमीक्षा—श्रीरुद्रधरभा	...	६
१२—नव्यनैयायिकानां अनुशासनपद्धतातः—श्री वि०	...	
सुब्रह्मण्यशास्त्री	...	७
१३—तमसोभावत्वसिद्धिः—श्रीवाचस्पतिमिश्र	...	६
१४—अभेदवादः—श्रीराजनारायणशर्मा	...	१०
१५—अविद्याविचारः—श्रीदीनानाथभा	...	१०
१६—कैवल्यसाधनविचारः—श्रीश्यामसुन्दरभा	...	१२
१७—जीवपरिमाणविचारे विभुत्वस्थापनम्—श्रीखड्गनाथ	...	
मिश्र	...	१२
१८—ईश्वसिद्धिः—श्रीराजेन्द्रचौधरी	...	१३
१९—मोक्षनिरूपणम्—श्रीरामचन्द्रमिश्र	..	१५
२०—चानुषं ज्ञानम्—श्री आनन्दभा	...	१६
२१—द्वैतादिवेदान्तसारः—श्रीश्यामसुन्दरभा	..	१७
२२—सांख्यतत्त्वकौमुद्याक्षेपपरिहारः—श्रीदुर्गाधरभा	...	१७
२३—जीवगोस्वामिमतेन भक्तिविचारः—श्रीहृषीकेशशास्त्री...		१८

व्यकरणविभागः

१—लिङ्गवचनविचारः—श्रीदीनबन्धुभा	...	१६
२—लिंगान्तरविचारः—श्रीभार्गवशास्त्री	...	१६

४—पाणिनीयशब्दशास्त्रस्य सर्वातिशयित्वम्—श्रीपुरुषोत्तमशास्त्री रानाडे	...	...	२०
५—व्याकरणसुब्रोपरिस्थभाष्यवार्तिकार्थविचारः—श्रीशिवरामद- त्तात्रेयजोशी	...	...	२१
६—परमलघुमञ्जूषा—श्रीविदेश्वरभा	...	...	२२
७—कर्मानुक्तत्वविचारः—श्रीकृष्णमाधवभा	...	...	२२
८—पद्मिन्त्यादिसूत्रविचारः—श्रीसदानन्दभा	...	...	२३
९—भाषाविज्ञानम्—श्री एकानन्दराजहंस	...	...	२४

शब्दखण्डविभागः

१—शब्दनित्यत्ववादः—श्रीबुद्धिनाथभा	..	...	२७
२—शब्दविचारः—श्रीजयमाधवठाकुर	...	...	२७
३—शब्दतत्त्वम्—श्रीदिवाकान्तभा	...	...	२८
४—व्यापारमुख्यविशेष्यकबोध एव समीचीनः—श्रीविश्वे- श्वरभा	...	...	२८
५—शब्दानां नित्यत्वानित्यत्वविचारः—श्रीदयानाथभा	...	...	२८
६—अमेदान्वयबोधश्च विरूपोपस्थितयोरेवेतिव्युत्पत्तिः— श्रीताराकान्तभा	...	...	२८
७—शक्तिविवेकः—श्रीकेदारनाथमिश्र	...	...	३०
८—स्फोटवादः—श्रीमणिनाथभा	...	...	३२
९—पर्युदासकत्वनिर्णयः—श्री के० एस्० वी० शास्त्री	...	...	३४
१०—शब्दस्य नित्यता—श्रीशोभानन्दभा	...	...	३४
११—शाक्त्याश्रयशब्दविमर्शः—श्रीशोभाकान्तभा	...	...	३६
१२—समासशक्तिविचारः—श्रीकार्तिकेयभा	...	...	३७
१३—अर्थवादतात्पर्यनिर्णयः—श्री पं० डोंगरे वीरेश्वर- शास्त्री	...	...	३८

वेदपूर्वमीमांसाविभागः

१—श्रौतानां कर्मणां स्वरूपं—श्रीपट्टाभिरामशास्त्री	...	...	४०
२—श्रौतयज्ञविवेचनम्—श्रीबद्धरीनारायणभा	...	...	४१
३—शब्दस्य नित्यत्वमनित्यत्वं वेतिविमर्शः—श्रीखगेश्वर- शर्मा	...	...	४२
४—निर्गोवाक्यार्थभावनावाक्यार्थवादयोः पौर्वापर्यम्—श्रीराम- स्वामीशास्त्री	...	...	४३
५—भारते कृष्णयजुःसाधर्म्यसंग्रहः—श्रीक० बे० अनन्तनारायण- शास्त्री	...	...	४३

३—मीमांसकाभिमतप्रमाणनिरूपणम्—श्रीकुलानन्दभा मिश्र	...	५४
७—मीमांसाशास्त्रप्रयोजनम्—श्रीकृष्णभा	...	४५
८—कृष्णयजुर्वेदे देवतामहिमा—श्री एस्० सुब्रह्मण्य- शास्त्री	..	४५
६—वेदविषयः—श्रीवैद्यनाथभा	..	४६
१०—मीमांसाशास्त्रम्—श्रीदामोदरशर्मा	..	४६
११—वेद-स्मृति-प्रामाण्यविमर्शः—श्रीभगीरथभा	...	४६
१२—अतिदेशषट्कम्—श्री चेशे० सेतुरामः	...	४६

आयुर्वेदविभागः

१—आयुर्वेदधर्मशास्त्रयोस्सम्बन्धः—श्रीशीलनाथभा	.	४६
२—रसायननिर्माणविधिः—श्रीशशीन्द्रपाठक	..	४६
३—हृदयम्—श्रीबाबूप्रसादभा	..	४६
४—आयुर्वेद पञ्चकर्म—श्रीराजेश्वरशर्मा	...	५०
५—त्रिदोष-विज्ञान—श्रीजगदीशशर्मा	...	५१
६—अष्टाङ्ग व्यापक पञ्चकर्म—श्रीरामेश्वरमिश्र	...	५३
७—क्षय-रोग—श्रीजयकान्तभा	...	५५
८—आयुर्वेदक इतिहास श्रीरामेश्वरगोपालभा	...	५८

द्वितीयखण्डः

धर्मशास्त्रविभागः

पृष्ठ संख्या

१—आर्यसंस्कृतिः—श्रीजगदीशशर्मा	...	(१)
२—गोपूजानिर्णयः—श्रीजीवनाथभा	...	(२)
३—धर्मव्यवस्था—श्रीरमाकान्तठाकुर	...	(३)
४—अहिंसा—श्री० एस्० के० गुप्त	...	(४)
५—वर्णव्यवस्थाविमर्शः—श्रीतारिणीशभा	...	(४)
६—विवेश्वरस्मृतिः—म०म०श्रीवश्वेश्वरनाथरेड	...	(६)
७—अशौचविचारः—श्रीगोकुलानन्दभा	...	(१०)
८—सापिण्ड्यनिर्णयः—श्रीतुलानन्दशर्मा	...	(१०)
९—मिताक्षरादायभागयोर्विषये किञ्चित्—श्रीविनायक- शास्त्री	...	(११)
१०—ब्राह्मणवृत्तिःपरिवर्तनमपेक्षते—श्रीलक्ष्मीनाथमिश्र	...	(१२)
११—विधवाविवाहयुक्ततायुक्तताविमर्शः—श्रीगेनालालभा	...	(१३)

ज्यौतिषविभागः

- १—आयुर्विचारः—श्रीकमलाकान्तभा ... (१४)
 २—वृष्टिविचारः—श्रीकमलाकान्तभा . (१४)
 ३—सायननिरयणतारतम्यम्—श्रीलक्ष्मीकान्तभा .. (१५)
 ४—ग्रहणविचारः—श्रीलक्ष्मीकान्तभा .. (१५)
 ५—आयुर्विचारः—श्रीलक्ष्मीकान्तभा ... (१६)
 ६—वास्तुविचारः—श्रीमुक्तिनाथभा (१६)
 ७—बराहमिहिरग्रन्थाःतद्विस्तरश्च—श्रीवसन्तकुमारराम-
 कृष्णपंडित (१७)
 ८—कालतत्त्वम्—श्रीभोलानाथमिश्र . (१६)
 ९—फलादेशविचारः—श्रीजगन्नाथमिश्र ... (१६)
 १०—ग्रहणविचारः—श्रीकुशेश्वरभा .. (१६)
 ११—परम्परागतं वैदिकं नक्षत्रारम्भस्थानम्—श्रीकाशीनाथ-
 वासुदेव अभ्यकर ... (२१)
 १२—बराहमिहिरस्य कालनिर्णये किञ्चित्—श्री ह० बा०
 भिडे ... (२२)
 १३—पञ्चाङ्गविमर्शः—श्रीबलदेवमिश्र ... (२३)
 १४—भास्करीयलीलावत्यां चतुर्भुजकर्णकल्पनायां भास्करमतदृढी-
 करणम्—श्रीबलदेवमिश्र .. (२३)
 १५—अहर्गणानयनम्—श्रीमुकुन्दमिश्र . (२३)
 १६—ग्रहणविषयको निबन्धः—श्रीदयानाथभा (२५)
 १७—दिनरात्रिव्यवस्थाविचारः—श्रीतुरन्तलालभा (२६)
 १८—चन्द्रग्रहणविषयको निबन्धः—श्रीलोकनाथठाकुर ... (२७)
 १९—फलितज्योतिःशास्त्रे वृष्टिविचारः—श्रीरामलोचनशर्मा (२६)
 २०—आयुर्विवेकः—श्रीयुगलकिशोरमिश्र .. (२६)
 २१—चन्द्रभृङ्गोन्नतिः—श्रीगौरीकान्तमिश्र .. (३१)
 २२—भगोलीयविचारः—श्रीअजबलालभा .. (३२)
 २३—लंघनप्रयोजनम्—श्रीरमाकान्तमिश्र ... (३२)
 २४—अतिचारविचारः—श्रीसीतारामभा .. (३३)
 २५—पञ्चाङ्गपरामर्शः—श्रीसीतारामभा ... (३५)

काव्य-साहित्य-विभागः

- १—काव्य-विमर्शः—श्रीकृष्णमाधवभा ... (३७)
 २—उद्योति संदिग्धप्रश्नाः—श्रीरतिकान्तभा ... (३६)

३—संस्कृतमेव राष्ट्रभाषा भवितुमर्हति—श्रीमतीक्ष्मा- देवीराव	...	... (३६)
४—मुरारिपदचिन्ता—श्रीउमानाथभा		... (४०)
५—लोकोपकारिकामतन्त्रामपि काव्यसाहित्यव्युपदेशं भजते— श्रीलक्ष्मीनाथमिश्र	.	... (४०)
६—विश्वसाम्राज्ये संस्कृतमहत्वम्—	...	... (४१)
७—अर्वाचीनं संस्कृतसाहित्यम्—	..	... (४२)
८—रसव्याप्तिः—	..	... (४२)
९—काव्यस्यात्मा रसः—श्रीधैर्यनाथाभा		... (४३)
१०—केचन प्रश्नाः—श्रीरतिकान्तभा		... (४४)

आगमपुराणेतिहासविभागः

१—आगम-परिचयः—श्रीबटुकनाथशास्त्रीखिस्ते	...	(४५)
२—कीर्तन-कल्लोलः—श्रीसूर्यनारायणभा	...	(४६)
३—पुराण-परामर्शः—श्रीकुलानन्दभा 'कुलेश'	..	(४७)
४—शक्तिसारः—श्रीराधाकान्तठाकुर	...	(४७)
५—आगमोक्तपूजादर्पणम्—श्रीश्यामानन्दभा	...	(४७)
६—तन्त्र रहस्यम् श्रीजगदीशठाकुर..	...	(४८)
७—चण्डीशब्दार्थविचारः—श्रीकलानाथमिश्र	...	(४९)
८—अथ पुराणेषु नवधा भगवद्भक्तौ कीर्तनस्यैव मोक्षोपायत्वम् श्रीरामलोचनभा	...	(५०)
९—आगमक उपयोगिता ओ पञ्च मकार-श्रीयुगलकिशोरमिश्र		(५१)
१०—उपासना-तत्त्वम्—श्रीनागेश्वरभा	...	(५२)
११—पुराणे तन्त्रे च भगवती लक्ष्मीः—श्रीनरेन्द्रनाथचौधुरी		(५३)
१२—भक्ति-सुधाम्बुधिः—श्रीसीतारामभा	...	(५४)
१३—पौराणिक-सृष्टि-निरूपणम्—श्रीतेजनाथाभा	...	(५५)

दर्शनविभागः

१—शब्दतत्त्वविमर्शः

प० श्रीभूपनाराणम्भा, सस्कृतकालेज, काशी-

तार्किक-वैशेषिक-सौगत-शिक्षाकार-जैन-सांख्य-मीमांसक-प्राच्य-
वादि-कोत्प्रेक्षितं शब्दतत्त्वमुपपत्तिप्रमाणाभ्यां प्रतिक्षिप्य तान्त्रिक-
द्धृत्या शब्दतत्त्वस्य ब्रह्मपदे प्रतिष्ठापनमेवावहितापेक्षितविष-
यानुबन्धेऽस्मिन्निबन्धे निर्बन्धेन मया न्यबन्धि ।

२—आरम्भवादः

प० श्रीवदरीनाथशुक्ल, विश्वविद्यालय, काशी

प्रायवैशेषिकमतेन सृष्टिसंहारनिरूपणम् । परमाणुक्रिया-समर्थनम् ।
रमाणुसंयोगाक्षेपपरीहारः । परमाणूनां प्रामाणिकतावर्णनम् ।
रमाणुनित्यतानिरूपणम् । निरवयवस्याणोः परमाणुत्ववर्णनम् ।
सरेणौ सावयवत्वविश्रान्तेर्बर्जनम् । त्रुटिनित्यतानिराकरणम् ।
पञ्चकलमयगम् द्व्यणुकत्रसरेणुपरिमाणकारणनिर्णयः ।

पाश्चात्यपरमाणुवादः । अवयवावयविभावसमर्थनम् । समवाय-
ग्वन्धसाधनम् । विवर्तवादखण्डनम् । परिणामवादनिराकरणम् ।

३—अद्वैतदर्शनस्यातिप्राचीनता

प० श्रीरामस्वामिशस्त्री, बरोदा

अद्वैतदर्शनस्येतिहासमारचयन्तो विद्वांसः कतिपये एवं
न्यन्ते यदिदं दर्शनं गौडपादाचार्योपज्ञमेव । तैश्चाचार्यैर्मार्गदू-
षकारिकायामद्वैतदर्शनमौपनिषदं सर्वद्वैतदृष्टिनिरसनपूर्वकं व्यव-
हपितमिति ।

अन्ये च विमर्शकवरेणुया मन्यन्ते यथाऽयं गौडपादाचार्यो-
पे बौद्धानां दर्शनेषु विज्ञानवादशून्यवादादिषु कृतपरिश्रमः
दृशमेव बौद्धसिद्धान्तं उपनिषद्वचस्सु पश्यन् द्वैतदर्शनानि च
स्परविद्वद्धान्यप्युपनिषदर्थोपब्रह्मणपराणि निरस्याद्वैतदर्शन-

दर्शनविभागः

माध्यात्मिकतत्त्वदर्शनेतिहासे इदं प्रथमतया प्रकटयामासेति ब्रु-
वते च कारणानि बहूनि साधनायैतयोरर्थयोः । एतयोश्च शङ्कयोर्नि-
राकरणायास्मिन् लेखे शङ्करगौडपादयोरपि प्राक्तनानामेद्वैतदर्शन-
सिद्धान्तप्रतिपादनपराणां वैदिकागमिकजैनबौद्धवचसामेकीकरणं
प्राधान्येन क्रियते । येन च गौडपादाचार्येभ्योऽपि प्राचीने काले
व्यवस्थितरूपेणाद्वैतदर्शनसिद्धान्तप्रतिपादका ग्रन्थाः सह द्वैत-
वादैर्बहुरूपैरासन्नेव । परन्तु बलवता कालमहिम्ना शङ्करगौडपाद-
योरतिप्रशस्तेन वाग्विजृम्भितेन वा लुप्तस्वरूपास्ते ग्रन्था नास्मद-
ष्टिपथमागता इति स्फुटं प्रतीयेत विमर्शकाश्च नास्थाने विचारानेवं
रूपान्प्रवर्तयेयुरिति ।

४-त्रितलावच्छेदकता

पंडितश्रीशशिनाथका, रॉटी, दरभंगा

त्रितलत्वं नाम एकमवच्छेदकत्वमाधारीकृत्य भवति
द्वितीयमवच्छेदकत्वं तदाश्रितं तृतीयमवच्छेदकत्वं तत्र
वर्त्तमानं यच्चतुर्थमवच्छेदकत्वं तदवच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकत्व
निष्ठावच्छेदकत्वनिष्ठं त्रितलं भवति तदुभावस्त्रितल
त्वं, किञ्चिन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगितानिरूपकप्रथमाभाव
विशिष्टघटितप्रतियोगिकद्वितीयाभावविशिष्ट घटितप्रतियोगिकतृती
याभावविशिष्टघटितप्रतियोगिकतुरीयाभावनिरूपितप्रतियोगितानि
रूपितपरम्परावच्छेदकता प्रथमाभावप्रतियोगिता
निरूपितावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेद
कत्वरूपा त्रितला भवति । परमेतादृशत्रितलावच्छेद
कत्वोपवर्णनं न सूक्ष्ममतिधनानां प्रमोदविधायकं मन्दम
तिनाप्येवमवधारयितुं शक्यत्वात् किन्तु नीलो घट इतिवाक्यजनं
तादात्म्यसम्बन्धेन नीलप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबोधे विषयता
स्वरूपा नीलत्वनिष्ठावच्छेदकता घटत्वनिष्ठावच्छेदकता चेत्येव
मवच्छेदकताद्वयी प्रथमतः प्रतिभाति, न च तस्या एकमप्यवच्छेद
कत्वमाश्रय इति एकतलापि सा न भवति । तत्र यदि त्रितलावच्छेद
कत्वादिकं सयुक्तिकमुपपाद्यते तदा भवति नव्यानामभिनवा मन्व
नन्दकन्दोदय इत्येतदर्थं निरुक्तशाब्दबोध एव त्रितलावच्छेद
कताद्युपदर्शनायाश्रितो यच्च, तत्र यद्यपि अनन्तरमासमानसमान
धिकरणैकज्ञाननिरूपितविषयत्वद्वयविषयता त्रयादीनामनै

मुररीकुर्वतो जगदीशस्य मते विषयत्वामेदो विषयत्वघटोभयमेद-
विषयत्वमेदघटोभयाभावादिकमादायासम्भवातिप्रसङ्गादिवारणाय
विषयतात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितविषयतात्व -
निष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगिताकमेदत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना-
वच्छेदकत्वानिरूपितनिरुक्तमेदत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगि-
ताकाभावरूपो विषयत्वान्तरस्य विशेषणविधया निविशति ।
एवं तत्तद्विषयत्वान्तरामेदोऽप्युक्तस्वरूपो निविशति,
तथा च यावन्तस्तत्तदवच्छेदकतासंसर्गताप्रकारता-
विशेष्यतालक्षणविषयतामेदविशेषणभावमापन्नास्तत्तदवच्छेदकता-
घटितमूर्त्तिकास्ते सर्वे निरुक्तशाब्दबोधाकारघटकतमञ्चन्तो
भवन्ति शाब्दबोधाकारस्वरूपोल्लेखवचनविस्तारकारका अवच्छे-
कतास्तोमप्रवाहाञ्चितसरस्वतीनद्यवगाहनलालसानामानन्दधन्वोऽप्य-
स्मनाय, परन्तत्तद्विषयत्वामेदविशिष्टा अपि विषयता न कस्याऽप्य-
वच्छेदक भवन्तीति न त्रितलावच्छेदकतादेरत्रोन्मेषः ।
गदाधरभट्टाचार्यास्तु अनन्तराभासमानसमानाधिकरणैकज्ञान-
निरूपितविषयत्वद्वयादीनामवच्छेद्यावच्छेदकभावमुंशन्ति, तद्-
ग्रन्थरत्नमेव व्युत्पत्तिवादाख्यं शाब्दिकास्तार्किकाश्च स्वबुद्धि-
वैभवाविर्भावनार्थं शास्त्रार्थस्थानत्वेनाश्रयन्ति । ततः शाब्दबोधाका-
रोल्लासने तन्मतावलम्बनमुपादेयकक्षामञ्चति । तत्र नीलो घट
इति शाब्दबोधीया नीलत्वे नीले घटत्वे घटे नीलत्वादीनां संसर्गं च
स्वातन्त्रीयाः पारतन्त्रीयाश्च सन्ति बह्वथो विषयताः तासाञ्च
दर्शिताभ्युपगमाश्रयणेन यथायथमवच्छेद्यावच्छेदकभावो भवति ।
तथा सति विषयतापरम्पराऽवच्छेदिका भवतीति त्रितलावच्छेद-
कतादिसम्पत्तिर्यथा भवति यथा च तदुक्तिवैचित्र्यं प्रयोगबोधी-
मवलम्बते तदुपदर्शितमभिनवनिबन्धे । विषयित्वानामप्यवच्छेद्या-
वच्छेदकभावमाश्रित्य तत्रापि त्रितलावच्छेदकताद्युपदर्शनपुरस्सरं
निरुक्तशाब्दबोधाकाराविर्भावनं कृतमस्तीतिविषयबाहुल्याभावेऽपि
विषयता तद्गतावच्छेदकताबाहुल्यं विदुषामानन्दाय भविष्यतीति ।

५ — अमेदवादः

पं० श्रीराजनारायणका, नरहन, दरभंगा

लेखे चास्मिन् संक्षेपेण वेदान्तस्वरूपं, मोक्षलक्षणम् द्वैताद्वैत-
विशिष्टाद्वैतमतानामेकीकरणम् । पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तामश्चस्यम् ।

शैववैष्णवशाक्तसौरवाणपन्यानां विरोधपरिहारपूर्वकदेवतैकाग्रदर्शनञ्च वर्णितमस्तीति ।

६—उपनिषत्सु वेदत्वसिद्धिः

प० श्रीगविनाथठाकुर, मधवापुर, दरभंगा

उपनिषत्सु वेदत्वसिद्धिस्तमप्रमाणत्वेन शाङ्करभाष्यघटक-
पंक्तेरुल्लेखः घटकत्वादपदानामपि वेदघटकत्वस्थापनम् ।

गङ्गेशोपाध्यायनिर्मितचिन्तामणिसिद्धान्तलक्षणसामान्यनिरुक्ति-
प्रकरणस्थलक्षणप्रतिपादकवाक्यानां यथाश्रुतार्थव्याख्यानेन
यथाश्रुतवाक्यानामेव समीचीनत्वव्यवस्थापनम् । तत्र च
तादृशप्रतियोगिता वच्छेदकावच्छिन्नत्वव्यापकमेदप्रतियोगित्वस्य
साध्ये निवेशेनैव निर्वाहः । अनुमितिपदं प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्य-
कप्रकृतहेतुकानुमितिपरम् । तादृशत्वानुमितित्वावच्छिन्नकार्यता-
निरूपितकारणत्वस्य निवेशः । द्वितीयलक्षणे अवच्छेदकत्वं
स्वरूपसम्बन्धमेव । विशिष्टद्वयाघटितत्वस्य विशिष्टान्तराघटितत्व-
स्य च निवेशमन्तरैव निर्वाहः । तत्र मणिकारनिर्मितविशेषद्वयानि-
प्रकरणघटकवाक्यानां प्रमाणतयोल्लेखः ।

७—माया

प० श्रीमुद्रहाण्यशास्त्री, त्रिचुरी

माया नाम काचन लोके वेदे च व्यपदिश्यमाना सत्त्वासत्त्वाभ्य
अनिर्वचनीया भगवदाश्रिता भगवतः न भिन्ना नाप्यभिन्ना निष्क्रिय
स्य असंगस्य कूटस्थचैतन्यस्य जगत्स्रष्टृत्वव्यवस्थापिका सांख्या
दिभिः भाषान्तरेणांगीकृता तत्त्वज्ञाननिवर्त्या अजा अस्तीति अत्र यथा
मति निरूपिता ।

८—अभावविचारः

प० श्रीकृष्णमाधवम्मा, मोलेश्वर, बम्बई

परिदृश्यमानेद्देशानीं नास्तीति प्रतीतिरधिकरणमात्रविषयिण
तदतिरिक्ता भावस्यासत्त्वात् । न च स्वस्मिन् स्वाधारतान
असत्त्वेन घटाभाववद्भूतलमित्यनुपपन्नम् । तत्स्वीकारं च घट

घटवानित्यापत्तिरिति वाच्यम् । विलक्षणयाः घटाभावत्वावच्छि-
न्नाधिकरणतायास्तत्र स्वीकारेऽपि स्वाधारताया अस्वीकारात् । न
च कल्पनागौरवम् । त्वयाऽपि स्वीकृतत्वात् । अन्यथा समवायस्य
लाघवादेकत्वे स्पर्शसमवायस्य वायौ सत्त्वेन रूपवान् वायुरित्या-
पत्तेः । न च समवायरूपसम्बन्धसत्त्वेऽपि रूपाभावान्नोक्त-
दोषः । सम्बन्धिसत्तायाः सम्बन्धसत्त्वाधीनत्वस्वीकारात् । तथा
सति यद् येनेन्द्रियेण गृह्यते तदभावस्तेनैवेति नियमेनाभावस्या-
धिकरणस्वरूपत्वे हुताशने गन्धाभावस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिः । हुताश-
नस्य घ्राणग्राह्यत्वात् । अतोऽधिकरणे तरोऽभावोऽङ्गीकार्यः । स चा-
भावः सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको न वेति ।

अत्र नवीनाः, तद्वत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कतावत्त्वस्यैव तदभावत्वेन संयोगेन घटाभाव इत्यादौ सम्बन्धा-
भावस्यातथात्वेन कथं तदभावत्वं सेत्स्यति । न चैवं तदभावव्याप्य-
वत्तानिश्चयस्यापि तद्वत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकत्वेन तथात्वात् तदभाव-
त्वापत्तिरिति वाच्यम् । तादृशावच्छेदकत्वे सति तदभावत्वेन व्यव-
ह्रीयमाणस्यैव तथात्वात् । एतेन भूतलस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
तया तत्त्वापत्तिरिति निरस्तम् । न च सत्यन्तं विफलम् । विचित्र-
सम्बन्धावच्छिन्नाभावानामैक्यापत्तेः ।

अत्र प्राचीनाः संयोगेन घटवति भूतले समवायेन घटो नास्ती-
त्यनुपपन्नम् । तां प्रति तस्याप्रतिबन्धकत्वात् । मम तु भूतले घट-
प्रतियोगिकसमवायासत्त्वेन नोक्तदोषः । न च कथं घटे संयोगेन रूपं
नास्तीतिप्रतीतिस्तत्रसंयोगस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । प्रतियोगि-
पूनीयोगिकत्वसम्बन्धतावच्छेदकोभयपर्याप्तावच्छेदकताकाभावस्यै-
व तथात्वात् । न चैवं घटो घटाभावप्रतियोगीति कथमुपपद्यते ।
स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतियोगिताया घट एव स्वीकारात् । न च कल्पना-
गौरवम् । समनियताभावानामैक्यमते त्वयाऽपि घटप्रतियोगिक-
संयोगाभावीयप्रतियोगित्वस्य संयोगेन घटाभावप्रतियोगिनि घटे
स्वीकृतत्वात् ।

अत्र नवीनाः-भवत्वेवं तथापि प्रतीतिरेव पदार्थनियामिकाङ्गी-
कार्याऽन्यथाऽव्यवस्थापत्तेस्तथा च पश्यामि संयोगेन घटाभाववद्-
भूतलमिति प्रतीतिर्न तु घटप्रतियोगिकसंयोगाभाववद्भूतलमिति
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो न तु सम्बन्धाभावस्तथा
च तद्वत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकताविशिष्टपूकारतावत्त्वमभावत्वमिति
फलितम् । वै० सावच्छेदकधर्मितानिरूपितत्वविशिष्टत्वाभ्याम् ।
अथ वै० सावच्छेदकत्व-साधिकरणवृत्तिमेवप्रतियोगितावच्छेद-

कत्वाभाववत्त्वाभ्याम् । प्रतिबन्धकर्ता च ग्राह्याभावाभागित्वा-
वच्छिन्ना । ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नस्वाभावव्याप्यविषयकज्ञान-
वच्छिन्ना वा गृह्यते ।

६—जीवसाक्षिविचारः

श्रीनारायणशास्त्री वाडीकर, अहमदाबाद

जीवसाक्षिविचारः सोपपत्तिकः सुगमः स्पष्टरूपेण प्रति-
पादितः । अन्तःकरणस्य तद्धर्माणां सुखादीनां पञ्चेन्द्रियेभ्यः
बोधो न भवति । इन्द्रियेभ्यः परत्वात् अपञ्चीकृतभूतकार्यत्वाच्च
मनसो नेन्द्रियगोचरतासंभवः तत्प्रत्यक्षाय साक्षिस्वीकारः
आवश्यकः । एकस्मिन्नेव चेतने विशेष्यभागे साक्षिसंज्ञा जीवसंज्ञा
च यदा ह्यन्तःकरणमुपाधिः तदा साक्षिसंज्ञा । यदा तु विशेषण-
मन्तःकरणं तदा जीवसंज्ञा च । अन्तःकरणवृत्तिद्वारा साक्षी
सुखादीन् प्रकाशयति । वृत्तिं विना केवलसाक्षिगोचराः सुखाद-
यो न भवन्ति । तथा च जीवसाक्षिणा सह ब्रह्मणोऽभेदः संभवति
न वन्ध्यापुत्रसमः साक्षिविचारः ।

१०—चिदचिद्विशिष्टब्रह्मविचारः

श्रीसनकनन्दनपाठक

वेदान्तवाक्यानां चिदचिद्विशिष्टब्रह्मातिरिक्तप्रधानजीवनि-
र्विशेषब्रह्मतात्पर्यकत्वाभावपूर्वकचिदचिद्विशिष्टब्रह्मतात्पर्यकत्वसम-
र्थनम् ।

तस्य चिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः वेदान्तवाक्यद्वारा “जन्मादी-
तिब्रह्मसूत्रेण जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणत्वरूपलक्षणेन विशेषण-
तयोपलक्षणतया च प्रतिपत्तिसमर्थनम् ।

११—अवच्छेदवादसमीक्षा

५० श्रीरुद्रधरम्मा, काशी

जगति अहंसुखीत्यादि प्रतीतिविषयं कश्चनास्मत्पदार्थम् ।
किन्तु तत्रात्मनि विपदमानानां समेषां सिद्धान्तिनो वाच्यस्यति-
मिभस्य मतमवलम्ब्यावच्छेदवादः समीक्ष्यते ।

तत्र प्रथमं जीवेशब्रह्मविभागः प्रतिपादितः । ततः संक्षेपेण ब्रह्मणस्स्वरूपलक्षणान्तटस्थलक्षणञ्च सधृतिप्रमाणनिरूपितम् । तत आत्मतत्त्वप्रतिपादकवाक्यमुदुक्कितम् । तत आत्मनो ज्ञानात्मकत्वेऽपि अहं जानामीति प्रतीतिरूपपादिता । ततोऽविद्यालक्षणं सपदकृत्यं प्रदर्शितम् । ततोऽविद्यायां प्रत्यक्षानुमानश्रुत्यादीनि प्रमाणानि लिखितानि । ततोऽविद्याया ब्रह्मविषयत्वजीवाश्रितत्व-नानात्वानि वार्त्तिककारादिग्रन्थसंगतिसम्पादकानि विवेचितानि । ततोऽविद्यायाः साक्षिभास्यत्वानुपपत्त्या ब्रह्माश्रितत्वं खण्डितम् । ततोऽविद्याविषयत्वस्यैवोपादानत्वादिनियामकत्वमभ्युपगम्य जीवस्याविद्याश्रयत्वेन जायमाना पूषञ्चोपादानत्वाद्यापत्तिः निराकृता । ततो विवरणकारादिमतेन जीवेशब्रह्मविभागः प्रतिबिम्बवादश्च समुपपादितः । ततः चाक्षुषत्वस्यैव प्रतिबिम्ब-पूयोजकत्वमभ्युपगम्य प्रतिबिम्बपक्षो दूषितः । ततोऽवच्छेदपक्षे कृतहान्यादिदोषः, जीवब्रह्माभेदबोधकश्रुत्यादीनां निरालम्बन-तापत्तिः, बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः, मोक्षार्थं पूर्ववृत्त्यनुप-पत्तिश्च प्रतिपादिता । ततो विम्बस्यैव प्रतिबिम्बत्वमितिपक्षो निराकृतः । ततोऽवच्छेदपक्षे श्रुत्यादिसामञ्जस्यं प्रदर्शितम् । ततः प्रतिबिम्बपक्षे श्रुतिभाष्यादिविरोधः समुपपादितः । ततोऽवच्छेदवादे समेषां विशिष्टाचार्याणां सम्मतिः प्रदर्शिता । ततोऽवच्छेदवाद एव विजयतेतरामिति सर्वथा निरूपितम् । ततः श्रुतिरपि साक्षादवच्छेदवादमेव कथयतीति समुपपादितम् ।

१२-नव्यनैयायिकानां अनुशासनपक्षपातः

श्री वि० सुब्रह्मण्यशास्त्री

(क) नव्यनैयायिकाः प्रामाणिकवाक्यजन्यशाब्दबोधस्याबाधितार्थ-विषयकत्वोपपादने, असिद्धप्रमाणभाषानां वाक्यानां भ्रमजनक-त्वनिर्वाहे च दत्तदृष्टयः, अनुशासनमविगण्य योग्यं तं तमर्थं विभक्त्यर्थतया निरूपयन्ति । तथाहि तदुलानोदनं पचतीत्यादौ पृथक्तिकमोत्तरद्वितीयायाः नाशकत्वार्थकतां, विकृतिकमोत्तर-द्वितीयाया उत्पादकत्वार्थकतां, घटत्वेन बह्विर्नास्ति इत्यादौ तृतीयायाः अवच्छिन्नप्रतियोगित्वार्थकतां, स्तम्भ्याः वाचक-त्वनिरूपितात्वभेदाद्यर्थकतां च वर्णयन्ति ।

(ख) एवं स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं न्यायेन नैया-

करणैः उपपाद्यते । क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमिति किञ्चिदनुशासनं तत्र कल्पयन्ति ।

(ग) एवं व्युत्पत्तिवादे तादर्थ्यार्थे सूत्रान्तरेणेत्यादि लेखनात् तादर्थ्यं चतुर्थी वाच्या इति । वार्तिकं सूत्रं मन्यन्ते । तस्माद्वाक्यार्थनिरूपणे विचक्षणा अपि अनुशासनेन न संगच्छन्ते इति केचन मन्वते ।

(क) वयन्तु पश्यामः नव्यनैयायिकाः सर्वथा अनुशासनपक्षपातिनः अनुशासनमतिलक्ष्यं न किमपि प्रतिपादयन्ति इति । तथाहि फलपर्यवसितस्य कर्मत्वस्य द्वितीयावाच्यत्वात्, द्वयर्थः पचिरिति भाष्यपर्यालोचनया पचतीत्यस्य नाशः उत्पत्तिश्चेतिफलद्वयावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वात्, नाशस्य उत्पत्तिश्च कर्मणि विहितद्वितीयायाः अर्थत्वेन वर्णनं संगतमेव भवति । अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादीनां वैशिष्ट्यरूपत्वात् तस्मिन्नर्थे 'इत्थंभूतलक्षणे' इतिसूत्रविहिततृतीया भवति । वाचकत्वनिरूपितत्वादीनां आधेयत्वे पर्यवसानात् तेषां सप्तमीवाच्यत्वमुपपद्यते । दाने कर्णसमः इत्यत्र अभेदे सप्तमी तु 'सप्तम्यधिकरणे च' इतिसूत्रस्थचकारेण भवति । गुणकर्मण्यत्वे सति सञ्वादित्यादौ च यस्य च भावेन भावलक्षणमित्यनुशासनसिद्धा सप्तमी ।

(ख) स्तोत्रं पचतीत्यादौ व्याकरणोक्तगीत्या कर्मत्वमुपपादयितुं न शक्यते । तादात्म्यस्य फलतावच्छेदकसंबन्धत्वाभावेन तेन संबन्धेन फलाश्रयस्य फलस्य कर्मत्वासंभवात् । तथात्वेपि स्तोत्रं पच्यते स्तोत्रस्य पक्ता इत्यादि प्रयोगापत्तेः । स्तोत्रं तिष्ठतीत्यादौ धात्वर्थफलस्यैवाभावात् भावि वा व्यापारव्यधिकरणत्वाभावेन तादृशफलाश्रयस्य कर्मत्वासंभवात् । धात्वर्थव्यापारे मन्दाद्यभेदविवक्षायां न मन्दं गच्छति जनितविभागं गच्छति इत्यादि प्रयोगात् तत्र कर्मत्वोपपादनासंभवात् । व्यापारविशेषणत्वं नपुंसकपृथमान्तत्वस्वीकारे सुखहेतुं पश्यति इत्यादावनिर्वाहाच्च ।

ततोन्मत्रापि दृश्यते इति वार्तिकांशेन तत्रद्वितीयामात्रमित्यपि न संगच्छते । कतिपयाव्यययोगे द्वितीयाविधानानन्तरं पूर्ववृत्तस्य तस्य तद्भिन्नाव्यययोगे एव द्वितीयाविधायकत्वौचित्यात् ।

एतेन वार्तिकांशेन कल्पितं क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्यनुशासनमिति परास्तं वेदितव्यम् ।

परन्तु तत्पूत्यनुपूर्वमपि लोमकूलम् इति क्रियाविशेषणकर्म
द्वितीयान्तात् ठग्विधानं क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसक-
लिङ्गता च इति परिभाषां ज्ञापयति इति सीरदेवेनोक्तत्वात् ।
सैव परिभाषा अनुशासनपदेन विवक्षिता भट्टाचार्यैः । ज्ञापकसिद्धं
न सर्वत्र इति परिभाषया स्तोकस्य पक्ता इति प्रयोगापत्तिः ।
विभक्त्यर्थनिर्णयोऽप्यस्यार्थस्योपोद्धलको दृश्यते ।

- (ग) तादर्थ्यं (२-४-२७) इतिकातन्त्रसूत्रमेव भट्टाचार्यैः विवक्षितम् ।
द्वितीयातृतीयाविचारादिषु अन्यव्याकरणस्मृतीनामुद्धारस्य
दर्शनात् ।
तस्मात् नव्यनैयायिकाः भट्टाचार्याः सर्वथा अनुशासने बद्धपक्ष-
पाताः वाक्यार्थान्विचार्य निर्धारयन्ति ।

१३-तमसोभावत्वसिद्धिः

प. श्रीवाचस्पतिभिन्न, माधवकिशोरसस्कृतविद्यालय

तमोभावरूपमभावरूपं वेति विप्रतिपत्तौ तेजोभावरूपमेव तत् तस्य
भावरूपत्वासम्भवात् । भावरूपत्वे द्रव्यादिषडन्यतमं तदन्यद्वा स्या-
त्तदितरप्रकारस्यासम्भवात् । तत्र द्रव्यादिषडन्यतमस्वरूपं न सम्भ-
वति तमसो द्रव्यादिषडभ्यो वैधर्म्यात् तदन्यतमभिन्नभावरूपमपि न
सम्भवदुक्तिकं तदन्यतमभिन्नभावस्यापूंसिद्धत्वादिति स्वीकुर्वन्ति
तार्किकाः । न च तमसस्तेजोऽभावरूपत्वे तत्र रूपवत्ताप्रतीतिर्नोपपद्य-
त इति वाच्यं तत्पूतीतेर्भ्रमत्वेन रूपाभावेऽपि तत्प्रतीतेरुपपन्नत्वा-
दिति तार्किकस्याशयः । परन्तु रूपवत्ताप्रतीतेर्भ्रमत्वस्य बाधमन्तरेणा
युक्तत्वादन्यथा सर्वप्रतीतेर्भ्रमत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेन प्रमात्मकपूतीतेर-
पूंसिद्धत्वेन सर्वेषामपि पदार्थानां प्रमात्मकप्रतीत्यगोचरत्वेन तेषाम-
सदृभावस्याङ्गीकाराच्छून्यत्वादापत्तिः तस्मात्तमसो नवसु द्रव्येषु वैध-
र्म्येणानन्तर्भावेऽपि दशमद्रव्यत्वाङ्गीकारे बाधकाभावात्तस्य दशम-
द्रव्यत्वेन भावरूपत्वमेव तस्य युक्तम् । न च नवैव द्रव्याणीति प्रतिज्ञा-
हानिरिति दशमद्रव्यमयुक्तमिति वाच्यं नैयायिकप्रतिज्ञाया हानावपि त-
मसो द्रव्यान्तरमङ्गीकुर्वतां क्षत्यभावात् नहि कस्य चिदुग्रन्थकृतो विप-
रीतलेखनं युक्तिबलाद्भवस्तुसिद्धौ बाधकमित्यबाधितरूपवत्त्वप्रतीति-
सिद्धरूपवत्त्वेन सिद्धस्य द्रव्यत्वस्य नवानन्तर्भूततमोनिष्ठस्य दशम-
द्रव्यनिष्ठत्वाङ्गीकारे कस्यचित्प्रतिज्ञाहानेरदोषत्वात् । न च तमसो
द्रव्यत्वाङ्गीकारे तस्य सावयवत्वेऽनन्तावयवकल्पनागौरवं निरवय-
वत्वे नित्यत्वापत्तावालोकाविवर्त्यत्वाभापत्तिरिति वाच्यमन्येषामनन्ता-

वयवस्येव तद्गसोप्यनन्तावयवकल्पनायान्दोषाभावात् अन्यथा सर्वेषामप्यनन्तावयवभियां द्रव्यत्वमनित्वद्रव्यावलम्बनं कथाशेषमेव स्यात् । मेघमण्डलात्तमसो विद्युत् इव जन्माङ्गीकारे अकलूतानन्तावयवकल्पनाया अप्रसङ्गाच्चेतिभाव्यमनीषिभिरिति ।

१४-अभेदवादः

प० श्रीराजनारायणशर्मा, नरहन, दरभंगा

यत् कदाचित् समाजसमक्षेऽकारणं विद्वत्प्रकारेणापि भारतीयानां धर्म इव परमेश्वरोपि सहस्रशाखोस्तीतिविलसितम् स तावन्नौ-
किकश्चेदस्तु, वैदिकस्तु न केषांचित् प्रेक्षावतां प्रत्यक्षीभवति, महा-
भागा महामदीया ईशायिनश्चाप्येकमेवेश्वरं भजन्ते, तर्हि कोयमुपहा-
सास्पदमात्मनीन उपन्यासो वर्णाश्रमशृङ्खलानियन्त्रितासु जातिषु ।
मन्ये दुर्दैवविलसितम् यद्विद्यावाणिज्यशिल्पव्यवसायविधुराः
कामपि शान्तिमलभमाना व्यर्थं कलहायन्ते, यत्रतत्रविप्रवदन्ते,
इति कृत्वा तुच्छुलेखेस्मिन् वेदान्तस्वरूपम्, मोक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तम् ।
संक्षेपतो द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतवादिनां मतैक्यम्, ब्रह्मस्वरूपप्रद-
र्शनपूर्वकमोक्षलक्षणम्, पूर्वोत्तरमीमांसयोस्सामञ्जस्यम् । पञ्चाना-
मपि देवतानामेकीकरणम् । हरिहरयोरभिन्नतादिविषयम्, वेद-
पुराणादिप्रमाणं पुरतः कृत्वा प्रदर्शितवानस्मि ।

१५-अविद्याविचारः

प० श्रीदीनानाथभा, अहमदाबाद

अविद्यास्तमयात्मकमोक्षोपपादनमविद्यास्वरूपनिरूपणमन्त-
रा अशक्त्यनिरूपणमित्यविद्यास्वरूपनिरूपणायायासः पूर्वं कृतः । तत्रा-
विद्यास्वरूपे वादिनां विप्रतिपत्तिः । न विद्येत्यविद्या, विद्या च
ज्ञानम् । अत्र विद्यया सह समस्यमानो नञः विद्यात्यन्ताभावं विद्या-
विरोधित्वरूपं तदुभेदरूपं वाऽर्थं बोधयति । तत्र नाद्यः, तथा सति
विद्याभाववद्विद्याऽभावस्याप्यनिर्वचनीयत्वाभावप्रसंगात् । नापि
द्वितीयः । विद्याविरोधिनाः संशयविपर्यासयोरविद्यात्वासिद्धेः । न
तृतीयः । तथा सति घटादेरखिलप्रपञ्चस्याविद्यात्वापत्तेः । न चैष्टा-
पत्तिरननुभवात् । नापि ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानलक्षणम् । तत्र ज्ञान-
निवर्त्यत्वमात्रम् वा । अनादित्वे सति तत्त्वं वा । अनादिभावत्वे

प्रति तत्त्वं वा । अनादित्वे सति अनिर्वचनीयत्वं वा । प्रतिपन्नो-
पाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं वा । भ्रमोपादानत्वं वा । नाद्यः
तथा सत्युत्तरज्ञाननिवर्त्यं पूर्वज्ञाने व्यभिचारात् । न द्वितीयः । ज्ञान-
प्रागभावे व्यभिचारात् । न तृतीयः परमाणुश्यामिकायां प्राचीनमत-
नुसारेण व्यभिचारात् । नापि चतुर्थः विकल्पासहत्वात् । तथाहि
तत्रानिर्वचनीयत्वं निर्वचनाभावो वा । निर्वचनिमित्तार्थाभावो वा ।
नाद्यः इदं रजतमिति शब्देनैव निर्वचनादनिर्वचनीयत्वासिद्धेः । न
द्वितीयः निर्वचननिमित्तस्य सतोऽर्थस्य विरहेऽसत्ख्यातिप्रसं-
गात्, असतो विरहे सत्यत्वप्रसंगात् । नापि पंचमः । संयोगविभा-
गादौ प्रादेशिके व्यभिचारात् । न तुरीयः, आत्मन्यतिव्याप्तेः
नापि तत्र प्रमाणम् । अहमज्ञ इति प्रतीतेस्तु ज्ञानाभावविषयत्वेनाप्यु-
पपत्तेः त्वदुक्तमर्थं न जानामीतिप्रतीतेस्तु प्रमाणतया न जानामीत्येवं-
परतयाप्युपपादनसंभवात् । तम आसीदिति श्रुतिस्तु प्रलयकालिक-
जीवीयज्ञानाभावमवबोधयन्ती ज्ञानाभावे एव प्रमाणम् न तु तथा-
विधेऽज्ञाने । मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यागमस्तु परमेश्वरज्ञान-
शक्तिं सहकारिभूतं जीवाऽदृष्टमेव वा बोधयति न तु तादृशाज्ञानम् ।
तदुक्तं -इत्येषा सहकारिशक्तिरसमेत्यादि ।

उत्तरम्-अनादिभावरूपत्वे सति विज्ञाननिरस्यत्वमेवाज्ञानस्य
लक्षणम् । न च परमाणुश्यामिकायामतिव्याप्तिस्तस्या अनादित्वा-
भावात् । न च शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाज्ञानेऽव्याप्तिस्तस्यानादि-
त्वाभावादिति वाच्यम् । तस्याप्यनादित्वात् । केवलमवच्छेदकं तत्र
सादि । भ्रमोपादानत्वमपि लक्षणं संभवति । न चात्मन्यतिव्याप्तिः
परिणामितयाऽचेतनतया वा निवेशात् । प्रमाणमपि भवति देवदत्त-
निष्ठप्रमाणज्ञानम् । देवदत्तनिष्ठप्रमाणभावारिकानादेर्निर्वर्त्तकम् ।
प्रमाणत्वात् । यज्ञदत्तनिष्ठप्रमाणज्ञानवदित्यनुमानम् । न किञ्चिद-
ब्रेदिषमिति प्रत्यक्षमपि प्रमाणम् । न च ज्ञानाभावविषयकम्, अभाव-
ज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिबोधपराधीनत्वनियमेन सुषुप्तौ तदभावात् ।
‘वदुक्तमर्थं न जानामीत्यन्यथानुपपत्तिरपि प्रमाणम् । स्ववचन-
व्याघातभयेनार्थान्तरकल्पनाऽसंभवात् । तम आसीदिति श्रुतिरपि
प्रमाणम् । न च ज्ञानाभावबोधकत्वम्, नो असदासीत्यादि-
नाऽभावं व्यावर्त्यं तमसः प्रतिपादनात् । मायां च प्रकृतिं विद्यादि-
यत्र न परमेश्वरज्ञानशक्तिर्मया । भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ।
‘मायामेतां तूरन्ति ते’ इत्यादि श्रुतिविरोधात् । तस्मात् तमःशब्देना-
विद्याया एव ग्रहणम् । तदुक्तम्-इत्येषा सदसत्प्रकारविधुरा मायैति ।

१६-कैवल्यसाधनविचारः

५० श्रीश्यामसुन्दरम्, सूरत

अनादिवासनावासितप्राणिनिवहो दुःखं जिहासुः सुखाभिला-
षुकश्चर्ते कैवल्यन्निरतिशयशान्तिश्चैव लभत इति निश्चयं सर्ववादिस-
म्मतम् । तच्च ब्रह्मानन्दानुभवकैवल्यं भक्त्या ज्ञानेन वेति विजिज्ञासाया-
मन्तःकरणवृत्तिरूपा भक्तिः परापरभेदेन द्विविधा, पुनरेकादशभूमि-
कभक्तिरस एव कैवल्यप्रद इति भक्तिस्वरूपनिरूपणार्थं पूर्वपक्षी-
कृत्य सिद्धान्ते भक्तेः प्रयोजकत्वम्, क्रियादिरूपभक्तेरपि ज्ञानरूपत्वे-
नैव मुक्तिसाधनत्वमिति च विविधविकल्पेनोपपाद्य परापरभेदेन
द्विविधं ज्ञानं साप्तभूमिकं श्रुत्यादिप्रामाण्यात्साक्षात्ज्ञानमुक्तिसाधन-
मिति निर्णीतम् । ज्ञानेनाक्षराख्यब्रह्मधामप्राप्त्यनन्तरं पुरुषोत्तमप्रा-
प्तिर्भक्त्येति केषाञ्चिन्मतं श्रुतिस्मृतिभ्यामक्षरपुरुषोत्तमयोरैक्योपपा-
दनेन निरस्य ज्ञानेनाक्षरब्रह्मलय एव परमकैवल्यमिति क्रमदिग्दर्शन-
पुरस्सरमुपसंहृतमस्मिन्कैवल्यसाधनविचार इति विदाङ्कुर्वन्तु ।

१७-जीवपरिमाणविचारे विभुत्वस्थापनम्

५० श्रीलङ्गनाथमिश्र, उदयपुर

जीवो मध्यपरिमाणो वा अणुपरिमाणो वा परममहत्परिमाणो
वा अपरिमाणो वा । परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नैकतापि
विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधत इति न्यायेन प्रकारचतुष्टयातिरिक्तप्र-
कारान्तरस्यात्रासम्भवात् । तत्र तावन्नाद्यः तस्य शरीरात्मत्ववदापा-
ततः प्रतिभासमानत्वेपि तद्वदेव विचारवाध्यत्वात् । तथाहि शास्त्र-
प्रमाणवादिभिरास्तिकवर्त्यैः स्वकृतकर्मणां भवस्मिन्नेव भोगस्योपपत्तये
आत्मपदार्थनित्यत्वस्यावश्यमन्तव्यत्वेन शरीरस्य प्रात्यक्षिकनाशवि-
शिष्टतया तदनुपपत्तिः । अनित्येपि तस्मिन्नात्मत्वस्वीकारे एतच्छरीर-
कृतकर्मणामेतच्छरीरनाशे एतदात्मनि भोगाभाव इतिकृतहानिः शरीरा-
न्तरेण च एतच्छरीरकृतकर्मणां भोगे अकृताभ्यागमश्च यथा प्रसज्येया-
ताम् तथैवात्मनः शरीरपरिमाणात्मकमध्यपरिमाणपक्षेऽपि यतो हि
शरीरपरिमाणस्य शरीरोपचयापचयादिना परावर्तमानत्वेनानित्य-
त्वात् घटादिदृष्टान्तेनापि मध्यपरिमाणमात्रस्यानित्यत्वमेव यद्विशे-
षयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति न्यायेन प्रतियोगितया
नाशसामान्यं प्रति तादात्म्येन मध्यपरिमाणमात्रस्य कारणत्वात् ।
तथा च यथा जलगतसूर्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्धत इव जलहासे

हृसतीव न च वास्तविकं तथा । तथैवेहापि मध्यपरिमाणशरीरोपाधिम्-
हिम्ना जीवस्तथा प्रथते न च वास्तविकस्तथा । नापि द्वितीयः । तथा-
सति द्रव्यनिष्ठविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नमप्रति समवा-
येन महत्त्वस्य कारणतया अणोरात्मनो मानसप्रत्यक्षानापत्तेः स वा-
प्य महानज आत्मा इत्यादि व्यापकत्वबोधकबहुभ्रुतिविरोधापत्तेश्च ।
चतुर्लक्षण्या शारीरकमीमांसया तात्पर्यनिर्णायकैः उपक्रमोपसं-
हारादिभिः षड्भिलिङ्गैः सकलवेदान्ततात्पर्यविषयतया प्रतिपादित-
स्य जीवब्रह्मभेदस्यानुपपत्तेश्च ब्रह्मणो व्यापकत्वेन तवाप्यनुमत-
तयाणुव्यापकयोस्तादात्म्यासम्भवात् युगपत्पादे मे दुःखं हस्ते मे
सुखमित्यादिशरीरव्यापकसुखदुःखानुभवस्याप्यनुपपत्तेश्च । कथञ्चित्त
दुपपादनेऽपि अणोरात्मनस्तत्तदनन्तशरीरप्रदेशेऽनन्त्यतिस्वीकारे
कल्पनागौरवस्यानुत्तरणीयत्वात् । प्रकारान्तरेणापि तत्पक्षे बहुविध-
गौरवस्य मुख्यनिबन्धे प्रतिपादितत्वाच्च । नापि तृतीयः बालाग्रशत
भागस्य इत्याद्यणुत्वबोधकबहुभ्रुतिविरोधात् । तथा सति सर्वात्मनां-
सर्वगतत्वेन चैत्रचरणलङ्गकण्टकेन चैत्रवेदनोत्पादसमये अन्येषाम-
प्यात्मनां तदापत्तेश्च । आत्मत्वमणुवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्याप्यजाति
त्वादिविरोधिसाधकानुमानवाधितत्वाच्च । नापि चतुर्थः द्रव्यस्य
परिमाणवत्वनियमादिति चेन्न । तृतीयपक्षस्यैव सकलदोषपङ्क
प्रक्षालनसम्भवेनाभ्युपगन्तुमर्हत्वात् विभुत्वेनाङ्गीकृतेश्वरस्यास्म
दादिशरीरकृतकर्मभोगाभावायाधितप्रकारस्येहाप्याश्रयेण विभुत्व-
पक्षीयद्वितीयदोषनिराससम्भवात् अणुत्वबोधकश्रुतीनां चा त्मदु-
र्विज्ञेयत्वबोधनपरत्वेन विभुत्वपक्षेऽपि उपपत्तिसम्भवात् । अत एव
अणोरणीयान् इत्यादि श्रुतिरपि संगच्छते । विरोधिसाधकानुमा-
नस्य चाप्रयोजकत्वादुपाधिकवलितत्वाच्चेति संक्षेपः ।

१८-ईश्वरसिद्धिः

प० श्रीराजेन्द्रचौधरी, भावनगर

ननु न्यायादिदर्शनशास्त्रेणैश्वरास्तित्वं दृश्यते, तत्कथं सङ्गच्छते,
शरीरातिरिक्तस्य चेतनत्वमनभ्युपगच्छतः कार्यकारणभावं विलो-
पयतुस्तन्मूलकतर्काधीनव्याप्तिनिश्चयासम्भवेनानुमानमात्रमुच्छेदं सा-
ध्यतश्चार्वाकस्य मतेऽनुमानप्रमाणेनेश्वरस्य साधयितुमशक्यत्वात् ।
नापि प्रमाणान्तरेण, अनभ्युपगम्यमानत्वात् । नापि वेदेन, तद्वाक्या-
नामनृतत्वपौनरुक्त्यादि दूषणगणप्राप्तेन प्रामाण्यास्वीकारात्, ईश्वरा-
साधकवेदस्याप्युल्लभ्यमानत्वाच्च ।

किञ्च मीमांसकानाम्मतेऽपि नेश्वरसिद्धिः सम्भवति । वेदवक्तृ-
 येश्वरमभ्युपगच्छतो नैयायिकस्य वेदनित्यत्वेनासम्भवात्, महाजन-
 परिगृहीतत्वेन च वेदप्रामाण्यग्रहात् । न च महाप्रलयसद्भा-
 वाद्देवस्यानित्यत्वमिति वाच्यम्, अहोरात्रस्याहोरात्रपूर्वकत्वनिय-
 माद्युपपददृष्टस्य वृत्त्यनिरोधे उत्तरसर्गे जन्माभावापाताद्ब्राह्मणस्य
 ब्राह्मणतो जन्मासम्भवात् सर्गादौ शिक्तयितुरभावेन च शक्ति-
 ग्रहासम्भवेन महाप्रलयानभ्युपगमात् । किञ्चानुपलब्धिमात्रस्याभाव-
 ग्राहकतयेश्वरानुपलब्धेश्वराभावस्यापि सिद्धत्वादतीन्द्रियवस्तुनां
 विलोपस्येष्टत्वात् कथमपि नैयायिकैरीश्वरस्यास्तित्वं स्वीकर्तुं न
 शक्यते । किञ्चेश्वरसत्त्वेऽपि तस्य प्रमाणत्वन्न सम्भवति प्रमाकर-
 णतायास्तत्र ग्रहात् । ईश्वरप्रमायाः नैयायिकमते नित्यत्वादीश्वर-
 ज्ञानस्याऽपि गृहीतग्राहित्वेनाप्रमात्वादित्यप्रमाणपुरुषवचनं कः श्र-
 द्धयेदिति सर्वमेव नैयायिकानामाकुलं स्यात् । किञ्च क्षित्यङ्कुरादि-
 कर्तृत्वेनापि नेश्वरसिद्धिः सम्भवति, कार्यकारणयोरभिन्नत्वेन
 प्रकृतिस्थितानामेवाङ्कुराणाङ्कारणव्यापाराविर्भावः सम्भवति
 सतो कार्यस्यैवोत्पत्तिदर्शनादिति चेन्न । अनुमानगम्यस्यैवेश्वरस्य
 सत्त्वात् । तथाहि शरीरानपेक्षोत्पत्तिकम्बुद्धिमत्पूर्वकङ्कारणवत्त्वा-
 दित्यनुमानेनेतरवाधसहकारान्नित्यबुद्धिमत्पूर्वकत्वसिद्धावीश्वरस्या-
 पि सिद्धिसम्भवात् । न च व्यभिचारशङ्कासम्भवे व्याप्ति-
 निश्चय एव न सम्भवतीति कथमनुमानप्रमाणमिति वाच्यम् ।
 तर्कैरेव व्यभिचारशङ्कायाः विघटनसम्भवात् । जगत्कार्यमात्रम्य
 किञ्चिदवधिकत्वदर्शनेन कार्यकारणभावविलोपासम्भवात् । न च
 तर्कस्याऽपि व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानवस्थेति वाच्यम् । यादृशतर्क-
 कारणव्याप्तिग्रहविघटकीभूताशङ्का तर्काभावातिरिक्तकारण-
 प्रतियोगिकाभावादेव तर्कपूर्वन्नादतरति तादृशस्थले तर्ककारण-
 व्याप्तिग्रहस्य विघटनासम्भवात्, शङ्काविघटनाय तर्कान्तर-
 स्थानावश्यकत्वाच्चानवस्थापरिहारसम्भवात् । अथापि यद्यनुमान-
 न्न मन्यन्ते चार्वाकास्तदैवन्ते प्रतिबोधनीयाः-भवादृशे दूरेत्यादि ।
 किञ्चाहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वम्प्रवर्तते' इत्यागमघटकास्मदादि-
 पदेनाऽपि स्वतन्त्रोच्चारयितुरीश्वरस्य सिद्धिसम्भवात्, 'यतो
 वेमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिवेदगम्यत्वाच्च ब्रह्मरूपेश्वरस्य
 सिद्धिसम्भवात् । वेदाः प्रमाणमीश्वरोक्तत्वादित्यनुमानेन वेद-
 प्रामाण्यसिद्धेः । न च वेदस्य नित्यत्वादीश्वरोक्तत्वं स्वरूपासिद्ध-
 मिति वाच्यम् । वेदाः न नित्याः वाक्यत्वात्, महाभारतवदित्य-
 नुमानेन वेदनित्यत्वप्रतिषेधात् । अत एवोक्तमाचार्य्यं उद्देश
 एव तात्पर्य्यं व्याख्याविश्वदृशः सतीत्यादिकम् ।

नापि महाप्रलयो नास्तीति वक्तुं शक्यते, आचार्यैस्साधित-
त्वात्, अहोरात्राव्यवहितपूर्वकमहोरात्रमित्यनुमानस्यापि 'वर्षा-
दिवद्भवोपाधिरित्यादिना दूषितत्वात् नापि महाप्रलयाभ्युपगते
सर्गादौ शिद्ध्यितुरभावात् प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धत्वाभावः सर्गिशरीर-
म्परिगृह्णत ईश्वरस्यैव प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धत्वसम्भवात् ।
वेदस्यानित्यत्वञ्च जन्मसंस्कारविद्यादेरित्यादिना प्रतिपादितत्वात् ।

नाप्यनुपलब्धिमात्रेणाभावमात्रस्य सिद्धिः, प्रतियोगितद्वयान्ये-
तरसकलकारणसमवहितत्वविशिष्टानुपलब्धेरेवाभावसाधकत्वात् ।
अन्यथा भवन्मते ईश्वरस्यालीकतयाऽलीकस्याभावप्रतियोगित्वा-
सम्भवेनेश्वराभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अभावाभावस्य वस्तुन
एव प्रतियोगित्वात् ।

नापीश्वरे जगत्कर्तृत्वाभावोऽपि भवता साधयितुं शक्यते,
अभावाधिकरणताया एव पारमार्थिकतयाऽभावविशेष्यतास्व-
रूपाया ईश्वरस्यालीकत्वेन तद्विशेष्यकाभावानुमितेरस-
म्भवात् ।

नापीश्वरस्तावदप्रमाणम्भवितुमर्हति, प्रमाश्रयत्वरूपस्यैवायोग-
व्यवच्छेदस्येश्वरे प्रमाणत्वात् । नापीश्वरज्ञानमप्रमा, तद्वति तत्
प्रकारकज्ञानस्येश्वरे सत्त्वान्नित्यज्ञानवत ईश्वरस्य वेदैरपि प्रतिपा-
दितत्वात् ।

नापि क्षित्यङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानस्याप्य-
पुसिद्धिः, ध्वंसप्रतियोगित्वजन्यताविशिष्टक्षितेरेव पक्षत्वात्,
उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यत्वस्य साध्यत्वात्,
सत्तावत्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वस्य हेतुत्वसम्भवात् ।

न च प्रकृतिः कर्त्रीति वाच्यमचेतनस्यैव कर्तृत्वात्, 'चेतनोऽ-
हङ्करोमीति प्रतीतेः । प्रकृत्यादेरेवानभ्युपगमाच्चेत्यास्तां
विस्तर इति ।

१६—मोक्षनिरूपणम्

पं० श्रीरामचन्द्रमिश्र, मुजफ्फरपुर

प्राणिमात्रस्य सुखैषणोन्मुखत्वेन मोक्षे समादरावतारः । मोक्षस्य
सुखरूपता, नित्यत्वेन पुरुषार्थान्तरापेक्षयाऽभ्यर्हितत्वञ्च । मोक्ष-
स्वरूपनिरूपणे मतानि चार्वाकाणाम्, जैनानाम्, बौद्धानाम्, वैशे-
षिकाणाम्, साङ्ख्यानाम्, नैयायिकानाम्, मीमांसकानाम्,

शैवानाम् । अद्वैतवादाभिमतं मोक्षस्वरूपम् । श्रवणमनननिदिध्या-
सनानां अन्यथासिद्धत्वाशङ्कापरिहारः । अविद्याया लक्षणं, तत्र
मानञ्च । शब्दस्य प्रत्यक्षप्रभाजनकत्वसमर्थनम् । मोक्षभेदः ।

२०—चाक्षुषं ज्ञानम्

५० श्री आनन्दभा, न्यायाचार्य, काशी

संसारेऽस्मिन् न कोऽपि खलु भवेत् एवंविधः चक्षुष्मान् यो
नो नाम कुर्यात् चक्षुषा ज्ञानं पदार्थस्य । सति चैवं स्वाभाविकी
इयं समुदेतुमहर्तिं विचारशीले प्रेक्षावतां चेतसि 'तत्प्रक्रियाविष-
यिणी जिज्ञासा-यत् कथं नाम सञ्जायते ज्ञानं चाक्षुषम् ? चक्षुश्च
कृष्णादिसारं गोलकमेव आहो स्मिन् तदांतरिक्तमतीन्द्रियं
इत्यादि । एतन्निर्णयाय गवेषणायां विहितायां कृष्णासारं गोलकं
एव चक्षुः, न तदतिरिक्तमतीन्द्रियं तत् । विषयदर्शने च विषयेण
सह न सन्निकर्षस्य प्रयोजनं चक्षुषः । अप्राप्यैव विषयं तत् तद्-
ग्राहकं भवति इति सञ्जायते तत् एव तथाविधात् ज्ञानं चाक्षुषं
इति प्रायसो वेदप्रामाण्यमनभ्युपेयुषां सर्वेषां बौद्धचार्वाकादिदार्श-
निकाणां सम्मतः एकः पक्षः ।

कृष्णासारात् पिङ्गलसारात् वा गोलकात् अतिरिक्तं विषयदेश-
पर्यन्तगामिसत् प्राप्यग्राहकं तत् इति सञ्जायते तस्मात् प्रोक्तस्वभा-
वापन्नात् ज्ञानं चाक्षुषं इति वेदप्रामाण्यमभ्युपेयुषां सर्वेषां न्याय-
वैशेषिकसांख्यपातञ्जलमीमांसावेदान्तोपदिष्टमार्गमनुगच्छतां महा-
विदुषां अपरः पक्षः । सति चैवं मतद्वये यद्यपि चक्षुर्गोलकवाद-
पोषिकाः या नाम युक्तयः समुपन्यः स्तावदवैदिकैस्तां प्रचच्छता-
र्किकैः, तन्निरासो विहितो महता परिश्रमेण प्राचीनैर्वेदप्रामाण्य-
संरक्षणदीक्षुः महामनीषिभिः ।

परन्तु ततः परवर्तिन आधुनिकाः पाश्चात्यवैज्ञानिकाः याभिर्युक्ति-
भिर्भङ्गयन्तरेण प्राचीननास्तिकगणादृतं गोलकचक्षुर्वादं परिपूकुर्व-
न्ति तन्निरासः इदानीन्तनैः वेदप्रामाण्यमुपगच्छद्भिः न्यायादिदर्शन-
निकरविचारचतुरैः मनीषिभिः विधातुं शक्यते न वा ? शक्यते
चेत् कया रीत्या ? इति महान् गवेषणीयो विषयः ।

२१—द्वैतादिवेदान्तसारः

पं० श्रीश्यामसुन्दरका, सूरत

ईश्वरः स्वविशेषो निर्विशेषो वा, जीवोऽपि परमात्मनः सर्व-
था भिन्नः किञ्चिदंशभिन्नः, सर्वथाऽभिन्नो वा, प्रतिशरीरमेकोऽने-
को वा, जगदपि सत्यमसत्यं वा, निःश्रेयसं किं, कथञ्च तदिति,
जिज्ञासायां द्वैतद्वैताद्वैतशुद्धाद्वैत-विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तानां, मत-
मतिसंक्षेपतः संगृहीतम् ।

२२—सांख्यतत्त्वकौमुद्याक्षेपपरिहारः

पूर्वपक्षः

प० श्रीदुर्गाधरभा, दरभंगा

- (१) षष्ठकारिकायाम् “दृष्ट” पदं प्रत्यक्षप्रमाणबोधकम् । अतः
प्रमाणत्रितये कस्य प्रमाणस्य कः विषयः अस्यैवोत्तररूपा
षष्ठकारिकेति ।
- (२) ईश्वरकृष्णमतेन प्रधानपुरुषौ द्वावेवान्तीन्द्रियौ । तदतिरिक्ताः
सर्वे पदार्थाः प्रत्यक्षवेद्याः । तदनुसारेणैव प्रत्यक्षलक्षणक-
र्तव्यम् ।
- (३) अत्र शास्त्रे ‘भूत’शब्देन न घटादिस्थूलभूतान्यभिप्रेतानि
किन्तु परमाणुकल्पातीन्द्रियः कश्चन सूक्ष्मपदार्थ एव । तत्प-
र्यन्त भूतसृष्टिरेवान्न शास्त्रे निरूपिता ।
- (४) महत्तत्त्वादेरनुमानगोचरत्वे सर्वेषामेव पदार्थानाम् प्रत्यक्षानु-
मानाभ्यामेव ज्ञानं भविष्यतीति शब्दप्रमाणस्य वैयर्थ्यमनिवार्यं
स्यात् ।

समाधानसंक्षेपः

- (२) प्रकृतिपुरुषभिन्ना अपि तन्मात्रादयः अतीन्द्रियत्वेन ईश्वर-
कृष्णस्याभिमतः तस्मात् महत्तत्त्वादयो नेन्द्रियतात्पर्यगोचर-
त्वेन ‘ग्रन्थतात्पर्य’विषयाः । यतः व्यक्तत्वं न प्रत्यक्षवेद्यत्वं
किन्तु उपादेयत्वरूपमतः महदादौ व्यक्तत्वसत्त्वेऽपि न प्रत्यक्षः
विषयत्वावश्यम्भावनियमः । महत्तत्त्वादेरपि यौगिकप्रत्यक्ष-
विषयत्वमस्त्येव । एतदुपपादनाय तृतीयपृष्ठस्थालोचना
दृष्टव्या ।
- (३) अदिमन् शास्त्रे घटादिप्रत्यक्षप्रमितिसमर्थस्य लौकिक-
प्रत्यक्षप्रमाणस्य, तन्मात्रादिप्रत्यक्षप्रमितिसमर्थस्योभयस्यापि

निरूपणमस्त्येव । एतन्निष्पादनाय “साम्प्रतकालं बाह्यम्”
(३३का०) इत्यादिकारिकाघटित४पृष्ठस्था १५पंक्तिस्था-
लोचनाऽनुसन्धेया ।

- (४) आक्षेपकवाक्ये प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणं तत्त्वकौमुदयुक्त-
(तत्त्वकौमुदी पृ० ५६ पं २) प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणानुकूलमेव ।
एवं स्थिते पृथमाक्षेपस्वीकारेपि न कापि क्षतिः ।

२३—जीवगोस्वामिमतेन भक्तिविचारः

प० श्रीद्विप्रीकेशशास्त्री, दरभंगा

तथापि आत्मारामत्वं ग्राह्यम् प्रेमविरोधि यत् परमपूज्य-
पादेन श्रीसनातनगोस्वामिना उक्तं तस्य श्रीबृहद्भागवतामृतं
तथापि नात्मारामत्वं न तु ग्राह्यं प्रेमविरोधि यत् । अस्य कोऽर्थ-
विशेषः यत् इतः इत्यर्थं स्वीकृत्य आत्मारामत्वस्य प्रेमप्रतिप्राद्यत्वं
तेन च तस्य अग्राह्यत्वं कल्पनीयमयदि तथा क्रियेत तर्हि
विरोध आपद्येत श्रीकृष्णदासकविराजस्य श्रीचैतन्यचरितामृतेन
सह ग्रन्थे तस्मिन् आत्मारामत्वस्य नानाविधत्वं पार्श्वयुक्तं
प्रादुर्भूतं केवलं ज्ञानत्रयात्मारामस्य भजने वैमुख्यं प्रकाशयन् अपरे
पां च “भजने शीलत्वं भजनोन्मुखत्वं भजते योग्यतां
च वा प्रकटीकृतवान् अस्मिन् प्रसंगे आत्मशब्दस्य च विश्वप्रकाशा-
भिधानमतेन सप्तविधं अर्थं प्रादुर्भूतं सर्वत्रैव सामञ्जस्यं विधाय
स्वमतं दूरीकृतवान् श्रीलङ्कविराजमहोदयः ।

व्याकरणविभागः

१—लिङ्गवचनविचारः

प० श्रीदीनबन्धुभा, इसहपुर, दरभंगा

लिङ्गवचनविचारनाम्नि ग्रन्थे पुंस्त्वादिलिङ्गविषये एकवचना-
दिरूपवचनविषये च विचारणास्तीति सामान्यतो ग्रन्थनाम्नैवाव-
गन्तुं शक्यते ।

विशेषतस्त्वत्र लिङ्गविचारे द्वाविंशतिर्विचाराः तथा वचन-विचा-
रेपि द्वाविंशतिर्विचाराः सन्ति । ते च ग्रन्थारम्भात् प्रागुल्लिखितवि-
षयोपक्रमेणैकया बोध्याः ।

प्राधान्येन तु तच्छब्दे लिङ्गविचारः, विशेष्यनिष्ठा लौकिकलिङ्ग-
बोधका न वा, लिङ्गाविवक्षानिर्णयः, पुंस्त्वादिलिङ्गलक्षणानि, अमरा-
दिशब्दानां शास्त्रीयलिङ्गाबोधकत्वे दोषः, सामान्ये नपुंसकताविचा-
रः, ब्राह्मणादिशब्दानां नपुंसकव्यक्तौ प्रयोगोपपत्तिः, लिङ्गस्य प्रसि-
द्धाऽप्रसिद्धत्वज्ञानोपायः, वचनविचारे मैथिली दारा इति बहुवच-
नस्य वैयाकरणमते तार्किकमते च साधुत्वव्यवस्थापनम्, समानव-
चनकत्वनिर्गमे विचारः, नीला घटः, इदं घटः इत्यादिप्रयोगाभावे
बीजम्, सुन्दरादारा ययुरित्यत्र सुन्दर । इति ययुरिति च बहुवचनस्य
व्याकरणेन कथं साधुत्वम्, या विशेष्येषु दृश्यन्ते इति कारिकायाः
विशदव्याख्या, विंशत्यादिशब्दे वचनविचारः, प्रकृतिविकृतिभा-
वस्थले प्रकृतिगता विकृतिगता वा संख्या तिङ्गभिधीयते, आरो-
पादिस्थले वचनविचारः, नित्यबहुवचनान्तशब्दसंग्रहः ।

२—पाणिनिस्मृतविचारः

प० श्रीभार्गवशास्त्री जोशी, बम्बई

हलोऽनन्तराः संयोग इति सूत्रे भाष्ये एकैकस्य संयोगसंज्ञायां
दोषप्रदर्शनावसरे कचिद्विशेषशब्दप्रयोगः कृतः कचिच्च न क्रियते ।

यथा—किञ्च स्याद्यद्येकस्य संयोग संज्ञा स्यात् ? इह निर्यायात्
निर्वायात्, 'वाऽन्यस्य संयोगादेः, इत्येत्वारप्रसज्येत । इह च
संक्षेपीष्टेति, 'श्रुतश्च संयोगादेः, इतीद् प्रसज्येत । इह च निर्यातो
निर्वातः, 'संयोगादेरातो धातोर्यएवतः, इति निष्ठानत्वम्प्रसज्येत-

इति । एतादृशसङ्कीर्णव्यवहारोपपत्त्यभावेऽत्रत्येति शब्दवद्भाष्ये सर्वत्रापि स शब्दो निरर्थकः स्यात् । तथा च शास्त्रस्याप्रामाण्यमापद्येत, तच्च संङ्कीर्णव्यवहारस्य सहेतुकत्वोपपादने एव निरसितुं शक्यम् । हेतुश्च-पूयोऽनन्तत्वेनोपात्ते यच्छास्त्रापत्तिः प्रदर्श्यते तदभावेऽपि तादृशमेव रूपं यत्र सिद्ध्यति तत्र न इतिशब्द-प्रयोग इति । यथा निर्यायादितिरूपवर्णस्यैकस्य संयोगसंज्ञायामप्येत्वस्य वैकल्पिकत्वेन सेत्स्यति । 'निर्वाणो वाते' इत्यनेन वाते नत्वनिपातनादवाते निर्वात इति स्यादेवेति न तत इतिशब्दप्रयोगः । तदेतदनेकोदाहरणपूदर्शनेन । यावत्प्रत्युदाहरणोत्तरमितिशब्द-प्रयोगापूयोगौ भाष्यकाराणां साभिप्रायौ न निर्हेतुकाविति महता प्रयत्नेन पूसाधितम् ।

३-नागेशमतविचारः

प० श्रीविदेश्वरम्मा, मुजफ्फरपुर

नागेशविरचितपरमलघुमञ्जूषास्थ धात्वर्थविचारे (अभिधाना-नभिधानविषये) व्यापारेणाश्रयाक्षेपात् कर्तुरभिधानमित्यादिमीमांस-केन प्रदर्शितम् ।

अत्र ग्रन्थे "प्रधानपद" निवेश आवश्यक इति मे विचारः । अन्यथा गुरुः शिष्याभ्यां पाचयतीत्यादिग्रन्थस्यासङ्गतिः 'स्या-दिति ।

४-पाणिनीयशब्दशास्त्रस्य सर्वातिशायित्वम्

प० श्रीपुरुषोत्तमशास्त्री रानाडे, आनन्दाश्रमः, पूना

इह जगति यो लौकिकव्यवहारः प्रवर्तते तत्र भाषैव प्रधानतमं साधनम् । इदमेव इदमन्ध कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् । यदि शब्दाद्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते । इति पद्येन दृष्टिज्ञा प्रत्यपादि । एतस्मिन् भुवनभोगे सन्ति पुनर्भूयस्यो भाषाः । या वा का वा भवतु भाषापरं सा व्याकरणनियमसङ्घ-संबन्धैव शोभते नेत्या । व्याकरणं हि भाषाया जीवातुभूतम् । व्याकरणान्यपि बहुलान्यासन् । परं तेषु पाणिनीय-व्याकरणमेव सर्वातिशायि नान्यत् । धीरैरलोकितप्रान्तममेधोभिर-सूयितम् ॥ सकोपभुक्तं सर्वभिरन्यविधाकरेणुभिः इति पद्येन भाषाज्ञेन काव्यासंकारे व्याकरणं प्रशंसितम् । पाणिनेरष्टाध्यायाभ्यां भूयसां शाकस्यशाकटायनगान्यगात्रवादीनां प्राचीनवैयाकरणानां

नामोल्लेखतस्तेषां । व्याकरणान्यासमेव । तत्रत्यं यद्यद्विकसितं
तदशेषमपि दूरीकृत्य भगवता पाणिनिना स्वकीयं व्याकरणं प्रणीतम् ।
तत्रापि पुनर्यदवशिष्टं तत्कात्यायनेन वार्तिकैः प्रपूरितम् । सूत्रवा-
र्तिकेष्वपि पुनर्यन्मन्यूनमासीत्तत्पतञ्जलिना भाष्ये निःसार्य शास्त्रमेत-
त्परिपूर्णं भावं प्रापितम् । पाणिनीयव्याकरणस्य सर्वातिशायित्वे
पुनरेतदेव विशिष्टं निदानं यत्, यथा सूत्रकृतः प्राक्सूत्रकृतः,
वार्तिककाराद्वार्तिककाराः, तथा भाष्यकारादपि भाष्यकारा अभवन् ।
तेनैवमभूद्यत्, प्राक्तनवार्तिकेषु तथैव च प्राक्तनभाष्येष्वपि यानि
खलु वैगुण्यान्यासन् तानि निःशेषयितुं वार्तिकभाष्यकारयोरुभयो-
रप्यवसरः संप्राप्तः । तेन 'घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धम्'
इति न्यायेन पारम्परिकैर्विविधैः संस्कारैः सुसंस्कृतत्वात्पाणिनीयमेव
व्याकरणं परिणतसिद्धान्तमत एव सर्वत्र शिरोधार्यं प्रबभूव । अन्य-
च्चैतदपि न विस्मर्त्तव्यं यत्तत्र सर्वेऽपि व्याकरणशास्त्रोद्बलकाः, धातु-
पाठः गणपाठः शिक्षा लिङ्गानुशासनमित्येते विषया भगवता पाणिनि-
नैव प्रणीताः । तेन तत्र मनागपि वैकल्यं नोर्वरितम् । अन्यच्च
तदेव व्याकरणं लब्धीकृत्य कैयटजयादित्यहरदत्तभट्टोजिदीक्षित-
नागेशभट्टपुरोगा दिग्गजायमानाः परिडितपूकोण्डा महीयसीं ग्रन्थसं-
संपत्तिं विनिर्मिमिरे । तस्मात् 'मधुरं हि पयः स्वभावतो नमु किं
तत् सितशर्करान्वितम् ।' इति न्यायेनोत्तरोत्तरं तच्छास्त्रं जगज्ज ।
इतरेषां शाकटायनसारस्वताशुबोधादीनां व्याकरणानां सर्वाङ्ग-
परिपूर्णत्वाभावात्, तेषु च भाष्यवार्तिकयोरभावात्, अग्रेऽपि
पुनस्तेषु व्याख्योपव्याख्यादिविस्तराभावाच्च तान्यल्पप्रचाराण्य-
भूवन् ।

५-व्याकरणसूत्रोपरिस्थभाष्यवार्तिकार्थविचारः

श्रीशिवरामदत्तात्रेयजोशी, पूना

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च वर्णद्वयादिभ्यः प्यञ् च
इत्यादिसूत्रस्य भाष्यवार्तिकार्थविचारो निबन्धेऽस्मिन् प्रवर्तते ।

६-परमलघुमञ्जूषा

प० श्रीविदेश्वरम्मा, मुजफ्फरपुर

यद्यु मीमांसकाः फलं धात्वर्थो व्यापारः प्रत्ययार्थ इति तन्मै ।
तः कर्मधातुव्यादिसूत्रविरोधापत्तेः । नहि तेन व्यापारस्य प्रत्यया-

र्थता लभ्यते । किञ्च पचति पच्यति पक्कवानिद्यादौ फूत्कारादि-
पूतीतये तत्रानेकपूत्ययानां शक्तिकल्पनापेक्षयैकस्य धातोरेव
शक्तिकल्पनोचिता । किञ्च फूत्कारादेः पूत्ययार्थत्वे गच्छतीत्यादौ
तत्पूतीतिवारणाय तद्वोधे पच् सममिव्याहारस्यापि कारणत्व-
कल्पनेऽतिगौरवम् । किञ्च सकर्मकाकर्मकव्यवहारस्योच्छेदा-
पत्तिः । न च पूत्ययार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्मक-
त्वं, तन्मते तत्समानाधिकरणफलवाचकत्वमकर्मकत्वञ्च, पूत्य-
यार्थव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम् । घटं भावयतीत्यादौ लिजर्थ-
व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वेन कर्मत्वमिति वाच्यम् । अभिधानान-
भिधानव्यवस्थोच्छेदापत्तेः । न च व्यापारेणाश्रयाक्षेपात् कर्तुर-
भिधानम् । कर्माख्याते च प्रधानेन फलेन स्वाश्रयाक्षेपात् कर्मणो-
ऽभिधानमिति वाच्यम् । जातिशक्तिवादे जात्याक्षिप्तव्यक्तेरिवाश्रयप्रा-
धान्यापत्तौ क्रियाप्रधानमाख्यातमिति यास्कवचो विरोधापत्तेः ।
किञ्च फलस्य धातुना तदाश्रयस्य चाक्षेपेणैव लाभसम्भवेन लः
कर्मणीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । किञ्च भावविहितघञादीनां व्यापारा-
वाचकत्वे ग्रामो गमनवान् इत्याद्यापत्तिः । तद्व्याचकत्वे तेनापि
स्वाश्रयाक्षेपे कर्तुरभिधानापत्तिः । किञ्च गुरुः शिष्याभ्यां पाचयती-
त्यादौ हेतुमिति चेति सूत्रबलात् प्रयोजकव्यापारस्य लिजर्थत्वे
स्थिते प्रयोज्यव्यापार आख्यातार्थो वाच्यः, एवञ्च संख्यायाः
स्ववाचकाख्यातार्थान्वयिन्येवान्वयाच्छिष्यामिद्वि द्विवचनानापत्तिः,
पाचयतीत्येकवचनानापत्तिश्च । गुरोरनभिधानेन तत्र प्रथमाया
अनापत्तेश्च शिष्यशब्दात्तदापत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ।

७—कर्मानुक्तत्वविचारः

१० श्रीकृष्णमाधवम्ना, बम्बई

• व्याकरणस्य विशेषप्रयोजनं नापभाषितवै न म्लेक्षित वै म्लेक्षा
मा भुवमित्यवोचत् भगवान् पञ्चजलिः सामान्यफलं सुखं दु-
खाभावश्च तत्साधकान्यपि फलत्वेनोपचरितानि धर्मार्थकाममां-
शरूपाणि । धनाद्धर्मस्ततः सुखमिति लोकप्रसिद्धिः । मोक्षस्तु
नित्यसुखाभिव्यक्तिरूपः सुखविषयकत्वेनोपचरितः एकः शब्दः
सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवतीत्यनुमेयो
धर्मो व्याकरणं विना न संभवति अन्येषां प्रयोगस्य सम्यग् ज्ञाना-
भावात् सुष्ठु प्रयुक्तत्वाभावाच्च । व्याकरणविद एव तथाकुर्वन्ति

नान्ये इति विदितमेव सर्वेषाम् अध्यापनादिनाऽर्थलाभः कामस्य का कथा मोक्षोऽपि व्याकरणप्रतिपादितसम्यग्ज्ञानात् स्फोट-प्रमात्मकज्ञानादेव । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति प्रतिपादितत्वात् । न स पुनरावर्तत इति मोक्षस्या-विनाशित्वेन प्राधान्यं नान्येषां तेषां विनाशित्वात् क्षीणे पुराणे मर्त्यलोकं विशन्ति लक्ष्मीः चञ्चला प्रसिद्धं च कामस्य का कथेति विनाशित्वमवधेवम् । नापभाषित वै इत्यादिरपि दुःखाभावसा-धकत्वेनोपचरित एव । लघूपायेन शब्दज्ञानाय व्याकरणमकार्षीत् तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागश्च । देवदत्तो घटं क्रियत इति म्लेक्ष-शब्दवारणायानभितमधिकृत्य कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनश्च प्रणी-तवान् । हन्त पश्यामि पचि कर्मानुक्त्वेऽपि पक्तोदनो भुज्यत इति समजनि महान् सन्देहः कोऽपशब्दोऽनपशब्दश्च क इति । कर्मवाचकपदसमभिव्याहृतपदाहितत्वसामान्याभावस्य द्वितीया-नियामकत्वे भोक्तव्यमोदनं पचतीत्यनुपपन्नमिति चेत् धातुविशिष्ट-तात्पर्यविषयताशून्यत्वं कर्मत्वानभिहितत्वमित्यस्यैव वक्तव्यत्वात् । धातुवैशिष्ट्यञ्च तात्पर्यं स्ववाच्यप्रधानीभूतव्यापारविशिष्टविशेष्यता-श्रयविषयकबोधविषयकत्वेन ॥ व्यापारवैशिष्ट्यञ्च विशेष्यतायाम् स्वाश्रयकर्तृनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरू-पितत्वस्वभिन्ननिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वाभ्याम् । व्यापारे प्राधान्यञ्च स्वभिन्नव्यापारनिष्ठविशेष्यतानिरूपितानुकूल-त्वसम्बन्धानवच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वं, तेन दुहादेर्व्यापारद्वयवा-चकत्वपक्षे न दोषः । मनोरमाकारास्तु पक्त्वा भुज्यत इत्यादौ पचिभुजिभ्यां न युगपच्छाकान्वयः किन्त्वन्यतरेण शाब्दोऽपरेणार्थः । तत्र प्रथमाद्वितीये व्यवस्थिते एव । तद्वयथा पक्त्वा भुज्यते ओदनः किं पक्त्वा अर्थादोदनम्यदा तु ओदनं पक्त्वा भुज्यत इति प्रयुज्यते तदा भुज्यत इत्यत्र अर्थादोदन इति गम्यते । एवं विवक्षाभेदेन योजयितुं शक्यते हरिर्हरिं वेत्युभयं साधिवति वदन्ति ।

८—पह्निनित्यादिसूत्रविचारः

पं० श्रीसदानन्दका, भागलपुर

प्रथमं पह्नोमासह्निशसन्यूषन् दोषन्यकरुण्यकन्नुवन्ना-सञ्छुस्रभृतिषु इत्यादेशात्मकात्सूत्रात् पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष् दोष् यकृत् शकृत् उदक आस्य एतानि स्थानीनि कुतो लभ्यन्ते एतस्य समाधानं स्थान्यर्थाभिधान-

समर्था एवादेशा भवन्तीति भाष्यस्यास्य वैशिष्ट्यविधयः अर्थ-
विशेषः प्रयश्चितम् । तत्रातिव्याप्त्यव्याप्तिपरिहारश्चापपादितः ।
ततः शब्दप्रभृतिषु इत्यत्र प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थता निष्पादिता-
सादृश्यञ्च सुप्त्वेनैव । न शब्दत्वेन । न वा प्रत्ययत्वेन इति
साधितः । एतत्प्रसंग एव न लुप्तताङ्गस्येतस्य मांस्यन्या उखाया
इति भाष्योदाहरणनानित्यता च साधिता । मांस्यचन्या इत्यस्य
प्रकारान्तरेण साधुत्वशङ्कानिरस्ता । अन्ते प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थता-
वभ्युपगमेऽपि शब्दशक्तिस्वभावात् यादृशार्थः प्रभृतिशब्दादायाति
तादृशार्थमात्राभ्युपगमेऽपि न काचिदापत्तिरितिसमूलं निष्पा-
दितम् ।

६—भाषाविज्ञानम्

श्री एकानन्दराजहस,

स्वीयमनोभावाभिज्यञ्जनार्थं स्पष्टोच्चारिता वाक् भाषापदेन
व्यवहृत्यते । यद्यपि भाषणं भाषेति व्युत्पत्त्या भाषाभाषणयोरमेद-
स्तथापि पूर्वपरम्परातो निर्माणपूर्विका स्थायिनी बृहच्छब्दकीश-
पदाभिधायिनी भाषा, मानवसमाजैः कृतभाषाव्यवहारस्य नाम
भाषणम् इति विद्याकलयोर्यावान् मेदस्तावान् द्वयोर्भेद इति
बोध्यम् । भाषाया विज्ञानमिति षष्ठ्या विषयित्वबोधनेन भाषाविषयक-
शास्त्रं भाषाविज्ञानेनोच्यते । 'विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः' इति कोशात् ।
परमेश्वरकृतिविषयकमानवकृतिविषयकविवेचकत्वेन क्रमशां विज्ञान-
कलयोः पार्थक्यमित्यवगन्तव्यम् । व्याकरणभाषाविज्ञानयोरङ्क-
कार्यकारित्वात्तात्तादात्म्यापत्तिश्च नाशङ्कनीया । व्याकरणस्य
कलात्वात् भाषाविज्ञानस्य च विज्ञानविशेषत्वात्, प्रथमस्य साधु-
त्वात्साधुत्वविवेचकत्वादपरस्य वैज्ञानिकव्याख्येयत्वादित्यादिना
द्वयोर्भेद इति बोध्यम् । इदञ्च वर्णनात्मकव्याकरणविषयकम् ।
व्याख्यात्मकव्याकरणस्य भाषाविज्ञानस्य चैककार्यकारित्वाद्द्ववर्ण-
नात्मकव्याकरणसापेक्षत्वाच्च न तयोर्भेद इत्यप्यवगन्तव्यम् ।

अत्र बहवो विवदन्ते—“भाषाविज्ञानम्पाश्चात्यविद्वद्भिरेवोपा-
जितम्” तत्र विचारसहम् । ब्राह्मणग्रन्थेषु प्रातिशाख्ये च बहूनां
शब्दानां वैज्ञानिकप्रक्रियामवलम्ब्य व्याख्यावदशनेन, भाषणम्,
उच्चारणम्, अवबोधनम्, व्याख्यानम्, अर्थप्रकटनमित्याद्यर्थेषु
विशेषज्ञशब्दस्य च तत्रावलोकनेन तदानीन्तनेऽपि तथाविध-
विवेचनायाः कृत्वात् । विक्रमशतकात्पूर्वसप्तमशतके महर्षिणा

यास्केन भाषाविज्ञानापरपर्यायो निरुक्तनामकग्रन्थो व्यरक्षितः । यत्र च भाषाया विभाषायाश्च ऐतिहासिकप्रक्रियान्तुलनात्मक-प्रक्रियाश्चावलम्ब्य व्याख्यानमस्ति ।

विक्रमपूर्वपञ्चमशतके पाणिनिमुनिना ऐतिहासिकतुलनात्मक-सामान्यव्याकरणरीतिश्चावलम्ब्य सर्वत्र विशदरूपेण व्याख्यातम् । परिनिष्ठितशब्दमूलभूतधातुं प्रातिपदिकश्चाश्रित्य शब्दनिष्पादनम् । वैज्ञानिकव्याख्यानमेव महर्षिपाणिनेः । लोके (अधुना) वेदे (पुरा) चेत्यादिप्रतिपादनद्वारा शब्दनिष्पादनरीतिरपि ऐतिहासिकी । दूराङ्गाने प्रत्यभिवादे च सुतविधानप्रवृत्तिस्तदानीन्तनप्रचलित-लोकोक्तिबोधक-दण्डादण्डिकेशाकेशि-इत्यादि शब्दनिष्पादने सूक्ष्मदृष्टिश्च लौकिकी । भाषाविज्ञानप्रधानाङ्गमूला सर्वतो वैशिष्ट्यबोधिकास्वरविषयकविवेचनापद्धतिस्तु वैज्ञानिक्येव । एवं विक्रमपूर्वचतुर्थशतके महर्षेः कात्यायनस्य वार्त्तिकव्याख्यानं देशकालादिपरिच्छिन्नमेव । महर्षिपाणिनिसमये हिमानी, अरण्यानी-त्यनयोरासीत् स्त्रीत्वे प्रयोगः, परन्तु कात्यायनसमये महत्त्वे प्रयुज्यते स्म । एवं यवनानीत्यस्य पूर्वं यवनस्त्रियामासीत् प्रयोगः, किन्तु वार्त्तिककारसमये उर्दूलिप्यां प्रयुज्यते स्म ।

विक्रमपूर्वद्वितीयशतके महर्षिपतञ्जलिकृतव्याख्यात्मक-महाभाष्यन्तु भाषाविज्ञानाभिन्नमेव । महाभाष्ये प्रायशः सर्वत्र देशकालादिभेदेन ऐतिहासिकरीत्या तुलनात्मकरीत्या च शब्दानां व्याख्यानमतिमनोरञ्जकम् । “अस्त्यप्रयुक्त” इत्याद्यारभ्य ऊष, तेरु, चक्र, पेचेत्यादीनां, हम्मति, रंहांति, गच्छतीत्यादीनां च वैज्ञानिकविवेचनमेवात्र मानमवधार्यम् ।

इदन्तु सत्यम्-पाश्चात्यविदुषां भाषाविज्ञानविषयकविवेचना-षडतिर्भारतीयविद्वदपेक्षया भिन्ना रीतिमनुसरति, किन्त्वालो-च्यविषयस्तु द्वयोरैक्यमाधत्ते । पाश्चात्यविदुषां भाषाविज्ञानविषयक-विवेचनाबीजं त्वित्थमिहावगन्तव्यम्—

पुरा यूनानीविद्वांसो द्विब्रूभाषामेव सर्वभाषाजननीमुदरी-कृत्योत्पत्तिव्युत्पत्तिविषये शब्दानां विवेचनं कृतवन्त आसन् । किन्तु ‘लिबनिज’ नाम्ना केनचिद्ब्रूभाषावैज्ञानिकेन तन्मतं विखण्ड्य जगतः परस्परसम्बद्धभाषा च विभज्य सर्वभाषाजननी काचिदे-कैवेति प्रस्तावः समुत्थापितः । १७६५तमखीष्टाब्दे ‘कुरडो’ नाम्ना केनचित् फ्रांसीयविदुषा संस्कृतलैटिन-भाषयोः परस्परसाम्यं प्रदर्शितम् । अनन्तरं ‘सर विलियम जोन्स’ महोदयेनाधुनिकरीत्या सूक्ष्मदृष्ट्या च संस्कृताध्ययनं विधाय भाषाविषये यत्सिद्धान्तिर्न

तत् योरोपीयविदुषां संस्कृताध्ययने महत्युत्कृष्टाविवर्द्धकम् । संस्कृते सर्वथाऽभिज्ञेन 'अलेक्जेंडर हैमिल्टन' नाम्ना केनचिदङ्गरे-जसैनिकेन जर्मनकविः 'श्लेगेल' महोदयः, फ्रांसीयविद्वांसश्च प्रौढरीत्या संस्कृतमध्याप्यन्त । प्रौढतामागतेन 'श्लेगेल' महोदयेन 'भारतीयानां भाषा, बुद्धिश्च' इति पुस्तकमलिख्यत । 'सर विलियम जोन्स'सिद्धान्तेन, विशेषतः पुस्तकेनानेन च योरोपीयेषु संस्कृतेनानिवार्यता लब्धा । याऽधुनाऽपि जर्मनशिक्षापद्धतौ वर्द्धमानैवावलोक्येते । अनन्तरं 'हेनरी टामस' 'कोलब्रुक' 'बिलसन' प्रभृतिभिरनेकपाश्चात्यविद्वद्भिर्बहुनां संस्कृतग्रन्थानामनु-वादो विहितः । तेषामेव मध्ये आधुनिकभाषाविज्ञानजन्मदात्रा 'फ्रैन्ज वाँप' महोदयेन संस्कृत-जैन्द-यूनानी-लैटिन-ट्यूटाइनिक-लिथुआनियन-स्लेवानियन-केल्टिकभाषाणां परस्परसम्बन्ध-स्थापना कृता । जर्मनस्य 'फ्रैन्ज वाँप' 'जेबकग्रिम' महोदयौ, 'इनेमार्क'स्य 'रैसमस राक्स' महोदयश्च आधुनिकभाषाविज्ञान-जन्मदातारो मन्यन्तेऽधुना । १८७५ ख्रिष्टाब्दानन्तरं भाषाविज्ञान-स्येतिहासस्याधुनिकयुगारम्भो भवति ।

अत्र भाषोत्पत्तिविषयेऽधुना बहवो वादाः प्रचलिता वर्त्तन्ते । यथा अनुकरणमूलकतावादः, मनोभावाभिव्यञ्जनावादः, हे हो वादः । डिंगड्डेगवादप्रभृतयः । परन्तु 'स्वीट' महोदयेन पूर्वोक्तान् सर्वान् वादान् विखण्ड्य तेषु तेषु चांशिकसत्यमङ्गीकृत्य समन्वित-विकासवाadrूपम् 'हिष्ट्री ऑफ लैंग्वेज' एवं 'न्यू इंग्लिश' ग्रामरे पुस्तके च स्थिरीकृतम् ।

शब्दखण्डविभागः

१—शब्दनित्यत्ववादः

पं० श्रीबुद्धिनाथम्हा, गंगौली, दरभंगा

वैयाकरणमते नित्यत्वपरिष्कारः । अनित्यत्वलक्षणम् । प्रत्य-
भिज्ञायाः नित्यत्वासाधकम् । कत्वजातिसिद्धिः । उच्चारणलक्षणम् ।
नैयायिकमते पदप्रत्यक्षोषपादनम् । श्रुत्याऽनित्यत्वसाधनम् । लाघ-
वान्नित्यत्वसाधनम् । सर्वदा पदश्रवणवारणम् । इको यणच्येत्यनु-
शासनविरोधपरीहारः । अव्यवहितपूर्वत्वपरिष्कारः । प्रागभावसाध-
नम् । कार्यकर्मणभावप्रदर्शनम् । शब्दानित्यत्वानुमानम् । उपाधि-
प्रदर्शनम् । सत्प्रतिपक्षप्रदर्शनञ्च । नित्यत्वसाधनखण्डनम् । वेदकट्ट-
त्वविचारः । मीमांसकमते ईश्वरानङ्गीकारविचारः । तत्त्वखण्डनञ्च ।
भट्टमतेऽपीश्वरास्तित्वप्रदर्शनम् 'एकं पद'मित्यत्र एकत्वविचारः ।
आनुपूर्वीविचारः ।

२—शब्दविचारः

पं० श्रीजयमाधवठाकुर, करमौली, दरभंगा

किमपि कर्म विना शब्दं न सिद्ध्यति । कर्मेन्द्रियेषु वागिन्द्रियं
प्रधानम् । वाचश्च बहुविधा भवन्ति । ता एव भाषाः तासु काचित्-
संस्कृतभाषा सा च शब्दमयी अन्या अपशब्दमयी । शब्दश्च त्रिविध-
वृत्तिभिर्बोधकः । स च शब्दः स्फोटः । अष्टावापि स्फोटास्त-
त्तद्रूपेण भासन्ते । तत्राखण्डवाक्यस्फोटजातिस्फोटौ मुख्यौ । सर्वे-
षामपि शब्दानां मूलभूताः पराख्याप्रभृतयस्तिष्ठो वाचो विलसन्ति
ततः परं नादः शब्दप्रकाशकः । नादशिवयोरमेदः । ध्वनिश्च
शब्दाभिव्यक्तौ हेतुः । शब्दः शब्दशास्त्रादिभिर्व्युत्पादितः । शब्दा एव
अपशब्दतां प्रयान्ति । शब्दापशब्दयोर्वाचकतायां तुल्यत्वेऽपि
शब्दानामेव धर्मजनकत्वम् । शब्दो ब्रह्म यथा ब्रह्मणो नित्यत्वम्
तथैव शब्दस्यापि । शास्त्रं तु ज्ञानजनकम् । ज्ञानाच्छुद्धिर्भोक्तव्यः ।
शब्दोपासना ब्रह्मत्वप्राप्तिका । शब्दमयी संस्कृतभाषा तदुद्भूतं
भाषास्तरम् ।

३—शब्दतत्त्वम्

पं० श्रीदिवाकान्तभा, मानिक चौक, मुजफ्फरपुर

आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकदुःखत्रयैस्सन्तप्यमानाना -
जनिमतां तत्त्वतो ब्रह्मज्ञानमेवैकं शरणम् । तत्रानादिनिधनं शब्दत-
त्त्वब्रह्मैव जगतः प्रक्रियानिर्वाहायार्थरूपेण विवर्तते । एवं सजातीय-
विजातीयस्वगतमेदशून्यं प्रक्रियामेदैर्बहुधाभिन्नमेकमप्यस्वरूप-
स्फोटात्मक शब्दतत्त्वब्रह्म व्याकरणज्ञानेन सम्यगधिगम्यते ।
तस्मान्नित्यनिरतिशयानन्दाप्तये सम्यग्व्याकरणज्ञानमावश्यक-
मित्यलम् ।

४—व्यापारमुख्यविशेष्यकबोध एव समीचीनः

प० श्रीविश्वेश्वरम्मा

प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधं निराकृत्य व्यापारविशेष्यकबोध
एव समीचीन इति प्रदर्शितं संचे पेणेति ।

५—शब्दानां नित्यत्वानित्यत्वविचारः

प० श्रीदयानाथम्मा, महेश्वर, द्वारभगा

तत्र शब्दविषये केचन क्षणिक वासनया शब्दस्वरूपम्विपरिव-
र्तमानं ज्ञानस्वरूपमसत्स्वरूपम्वेत्याहुः । अपरे च पुनः पुद्गलाख्या-
वयवारब्धन्तरप्रतिपादयन्ति । भाष्यकारादयस्तु नित्यमपि तन्न
वर्णारमकङ्किन्तु गोशब्दोच्चारणानन्तरमन्तर्मेनसि प्रकाशमान-
मनवयवङ्किन्तु किमपि स्फुटत्यर्थोऽस्मादितिव्युत्पत्त्या स्फोट-
पदाभिधेयमनादिनिधनम्ब्रह्मेति श्लोकप्रतिपादितम्ब्रह्मस्वरूपं
सृष्टिमूलमप्रतिजानीते ।

६—अभेदान्वयबोधश्च विरूपोपस्थितयोरवेतिव्युत्पत्तिः

प० श्रीताराकान्तम्मा, भोरी, गया

उपस्थितीयविषयता शब्दबोधीयामेदत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविष-
यतात्वव्यापिका भवतीति निरुक्तवाक्यतात्पर्यम् । यद्वामेदसम्बन्धे-
नान्वयबोधो विरूपोपस्थितपदप्रयोज्य एवेति तदर्थः । तत्र चामेद-
सम्बन्धो मेदत्वमिशिश्रान्यस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभेयतावत्सम्बन्ध-

रूपो बोध्यः । व्युत्पत्तिफलञ्च घटो घट इत्यादौ शाब्दापत्तिवारण-
मेव । ननु मृच्चकसलिलकुलालादिसमवधानेऽपि दण्डाभावाद् घटा-
भावः सर्वानुभवगोचरः । कार्यकारणभावस्वीकार आवश्यकः । स
चान्वयव्यतिरेकग्राह्य एव । ततश्च नीलो घट इत्यादौ समानधि-
भक्तिकपदादीनामभेदान्वयकारणत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धमिति घटो
घट इत्यादौ स्थलेऽपि तादृशकारणसमवधाने कुतो नाभेदान्वयापत्तिः
सामग्र्या कार्यजनने निरुक्तव्युत्पत्तिरूपवाधकस्याकिञ्चित्करत्वादि-
ति चेन्न घटप्रकारकामेदसंसर्गघटविशेष्यकान्वयबोधस्यापादनीय-
त्वेनाभिमतस्याप्रसिद्धयैव । घटो घट इत्यत्रासम्भवात् । घटो नील-
घट इत्यादौ तादृशान्वयबोधस्य प्रसिद्धावपि तत्रत्य सामग्र्याः प्रकृते
विरहेणापत्तेरसम्भवः सूपपाद एव ।

ननु द्रव्यं घट इत्यादौ द्रव्यत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन
प्रसिद्धस्य शुद्धघटत्वावच्छिन्नाभेदान्वयबोधस्य तत्रत्यसामग्र्यैव
घटो घट इत्यत्र घटत्वादावपत्तिसम्भवः । यदि तु तत्रत्यायाः साम-
ग्र्या द्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितिघटितायाः प्रकृते न सम्भव इत्युच्यते
तदा धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधे
हेतुतां स्वीकृत्यातिप्रसङ्गः सुलभः, अत्रकल्पे लाघवं तथाऽप्रामाण्य-
ग्रहस्यानुगतरूपेणोत्तेजकत्वमाकाङ्क्षाज्ञानस्य सहकारित्वम् ।

अत्रोच्यते तद्धर्मत्वाच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता -
निरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न
प्रति तद्धर्ममेदत्वेन हेतुताऽन्वयव्यतिरेकमहिम्ना स्वीक्रियते
इति घटो घट इत्यादिस्थले घटत्वे धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन
घटत्वावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारकताकशाब्दबोधस्या
पत्तिविरहात् एतत्कार्यकारणभावमूलिकैव च निरुक्तव्युत्पत्तिः ।
एतादृशकार्यकारणभावाङ्गीकारेऽपि घटो नीलघटः, नीलघटो
नीलघटः, इत्यादौ दोषवारणं न सम्भवतीति विशेष्यतात्व-
सम्बन्धेन शाब्दं प्रति प्रकारतावदन्यत्वेन हेतुता स्वीकार्या ।

नन्वेवमपि राज्ञो राजेत्यादौ राजत्वावच्छिन्ने स्वत्वसम्बन्धेन
राजत्वावच्छिन्नस्यान्वयबोधो न स्यात् विशेष्यतात्वसम्बन्धेनास्य
शाब्दबोधस्य सत्त्वेन राजत्वावच्छिन्नप्रकारतावदन्यत्वविरहादिति
चेन्न, अमेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतात्वसम्बन्धस्य
कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वाङ्गीकारेणादोषात् ।

न च प्रकारतायां सम्बन्धावच्छिन्नत्वे मानाभावेन तत्रामेद-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेश्योक्तकार्यकारणभावकल्पनं न युक्त-
मिति वाच्यम् । संयोगेनावृत्तिर्घट इति बुद्धिं प्रति संयोगेन घटवद्-

भूतलं संयोगेन घटवान् पर्वत इत्यादि नानाविशेष्यकघटप्रकारक-
निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वमस्तीति तेषामेकरूपेण प्रतिबन्धक-
त्वनिर्वाहाय तत्स्वीकारस्यावश्यकत्वात् ।

यदि तु निरुक्तरीत्या कारणतामङ्गीकृत्य निरुक्तापत्तिवारणं
न युक्तिसहम्, आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या च
कार्यकारणभावस्यैव शास्त्रकारशैलीसिद्धत्वेन विषयतानिष्ठप्रत्या-
सत्त्या कार्यकारणभावकल्पनस्य महामुनेर्विश्वामित्रस्य महामुने-
र्व्यासस्य चापरसृष्टिकल्पनस्येव प्रौढ्या निष्पादनीयत्वादित्युच्यते
तदा घटो घट इत्यादौ घटत्वावच्छिन्नभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकार-
तानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकस्य शाब्दबोधस्य वारणाय
निरवच्छिन्नघटत्वमात्रावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरू-
पितनिरवच्छिन्नावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं
प्रति घटत्वभेदः कारणमिति विशिष्यैव कार्यकारणभावो वक्तव्यः ।

नीलघटो नीलघट इत्यादावापत्तिवारणाय च निरवच्छिन्न-
घटत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनीलत्वावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रकारतानिरूपितनीलत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितनिरवच्छिन्ना-
वच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दं प्रति घटत्वभेदत्वेन पृथक्
कारणत्वं स्वीकार्यम् । वस्तुतस्तु तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासम्बन्धेन
ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मभेदत्वकारणतैव लाघवात् कल्पनीया ।
तथा च निरुक्ततत्त्वसम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति घटत्वाद्यन्यवृत्ति-
विषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य व्यापकतया घटत्वादौ
तादृशविषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीविर-
हेण न तत्र निरुक्ततत्त्वसम्बन्धेन शाब्दापत्तिः । अत्र कल्पे पूर्व-
कल्पापेक्षया लाघवम् ।

७-शक्तिविवेकः

५० श्रीकेदभनाथमिश्र, सलमपुर, कौठिया, भागलपुर

अग्रहीतवृत्तिकपदात् पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधस्य चादर्शनेन
तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्माव-
च्छिन्नार्थनिरूपितवृत्तिविशिष्टज्ञानस्य कारणतेत्यत्र वृत्तेः शक्तिलक्षण-
भेदेन द्वैविध्येन तत्राद्यशक्तेरिदं पदमिममर्थं बोधयत्वित्याकारक-
पदविशेष्यकेच्छात्मकत्वम् अस्मात् शब्दात् अयमर्थो बोद्धव्य इत्यर्थ-
विशेष्यकेच्छात्मकत्वं वा विनिगमनाविरहात् स्वीकार्यम् । तत्रा-
द्येश्वरेच्छीयवाक्यात् एतदर्थनिष्ठविषयतानिरूपकबोधनिष्ठजन्यता-

निरूपितजनकतानिरूपिताश्रयतावत्पदमिति बोधः । द्वितीयवाक्यात्
 एतच्छब्दजनेकतानिरूपितजन्यतावद्बोधनिरूपितविषयताश्रयोऽर्थः
 इति बोधः । एवं विचारयन्तो घटादिपदानां पदार्थतावच्छेदकीभूत-
 घटत्वादिविशिष्टे ईश्वरेच्छारूपां शक्तिं मन्यमानाः घटत्वादिरूप-
 तद्धर्मतद्वैशिष्ट्य - तदाश्रयेषु घटादिपदवाच्यतामुपपादयन्ति
 तार्किकाः । उपपादनक्रमस्तु तत्पदवाच्यत्वम् तत्पदजन्यबोधीया
 येश्वरेच्छा निरूपिता तद्विशिष्टत्वम् वैशिष्ट्यं च आश्रयत्व -
 सम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रकारतानिरूपित - विशेष्यतावत्त्व, स्वनिष्ठा-
 वच्छेद्यतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वसम्ब -
 न्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावत्त्व, स्वनिष्ठप्रकार -
 तावच्छेदकसंसर्गघटकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिष्ठा -
 वच्छेद्यतानिरूपितावच्छेदकतावत्त्वैतदन्यतमसम्बन्धेन । प्रथम -
 सम्बन्धदानेन घटस्य द्वितीयसम्बन्धेन घटत्वस्य तृतीयसम्बन्धेन
 समवायस्येति विवेको न्यायशास्त्रस्य । अत्र शाब्दिकाः - भञ्जरादी-
 न्द्रियाणां घटादिषु तदीयचानुषादिकारणतायाः अभादित्ववच्छब्दा-
 नामप्यर्थः सहाय्यबोधकारणता अनादिः सैव शक्तिरित्यङ्गीकुर्वन्ति ।
 घटादिपदे अगृहीतशक्तिकस्य प्रत्यक्षाद्युपस्थितघटादिपदाच्छब्द-
 बोधानुदयेनोपस्थितरूपकारणसत्त्वे शाब्दबोधरूपकार्याभावरूपा-
 न्वयव्यभिचारेण प्रत्यक्षाद्युपस्थितेः शाब्दबोधाजनकत्वेन तदर्थ-
 विषयकशाब्दबोधं प्रति तत्पदनिष्ठशक्तिज्ञानजन्योपस्थितेः तत्पद-
 निष्ठलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितेश्च हेतुत्वेन कार्यकारणभावद्वयकल्पने
 न्यायमतेऽधिकं अस्माकमते तदर्थविषयकशाब्दबोधं प्रति
 एकेनैव शक्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुतेति लाघवम् । एवं
 लक्षणावृत्तिस्वीकारे लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिं विनाऽपि तीर-
 पदनिष्ठशक्तिज्ञानजन्योपस्थितितो भवति शाब्दबोधः । एवं
 तीरपदनिष्ठशक्तिज्ञानजन्योपस्थितिं विनाऽपि गङ्गापदनिष्ठलक्षणा-
 ज्ञानजन्योपस्थितितो भवति तीरविषयको बोध इति प्राप्तव्यतिरेक-
 व्यभिचारवारणाय तत्पदनिष्ठशक्तिज्ञानजन्योपस्थित्यव्यवहितोत्तर-
 जायमानतदर्थविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तत्पदनिष्ठशक्ति-
 ज्ञानजन्योपस्थितिः कारणम् । एवं तत्पदनिष्ठलक्षणाज्ञानजन्यो-
 पस्थित्यव्यवहितोत्तरजायमानतदर्थविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं
 प्रति तत्पदनिष्ठलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारण-
 भावकल्पने स्वध्वंसाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वविशिष्टस्वाधिकरण-
 क्षणध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वरूपव्यवहितोत्तरत्वघटकस्वत्वस्य
 तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तत्वेनाननुगततया अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गः ।
 न च पूर्वोक्तकार्यकारणभावे चैत्रीयशक्तिज्ञानजन्योपस्थित्यनन्तरं

मैत्रीयशब्दबोधस्यापि तादृशोपस्थित्यव्यवहितोत्तरत्वेन कार्यताक्रान्तत्वेन तदुपस्थित्यभावेन व्यतिरेकव्यभिचार इति वाच्यम् समवायघटितसामानाधिकरण्यविशिष्टाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्पदनिष्ठशक्तिज्ञानजन्योपस्थितिर्विशिष्टतदर्थविषयकशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रति तत्पदनिष्ठशक्तिज्ञानजन्योपस्थितिः कारणम् । एवं उक्तसम्बन्धेन लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिविशिष्टतदर्थविषयकशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्राति तत्पदनिष्ठलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिः कारणम् इति कार्यकारणभावाङ्गीकारेण मैत्रीयशब्दबोधस्य चैत्रीयोपस्थित्यसमानाधिकरणत्वेन कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेन व्यभिचाराभावात् । विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या शब्दबोधादिकमादाय व्यभिचारवारणाय सम्बन्धांशे समवायघटितत्वनिवेशनं बोध्यम् । अपभ्रंशे शक्तिमनङ्गीकृत्य साधुशब्दस्मरणद्वारा अपभ्रंशशब्दाद्बोध इति तार्किकास्तन्न शोभनम् । साधुशब्दाज्ञानवतां पामराणां ततो बोधानापत्तेः । वैयाकरणैस्तु अपभ्रंशेऽपि बोधकताशक्तिरङ्गीक्रियते । सत्येवं तस्यापि साधुता स्यादिति न मन्तव्यम् शक्तिस्वीकारमात्रेण साधुता न भवति किन्तु साधुशब्दप्रयोगे पुण्यं असाधुशब्दप्रयोगेण पापं भवतीति विशेषादिति ।

१८—स्फोटवादः

प० श्रीमणिनाथभा, भागलपुरम्

स्फोटजिज्ञासा । जिज्ञासायाः प्रयोजनाऽभिधानम् । स्फोटजिज्ञासाया असम्भवप्रदर्शनपुरस्सरं तदुपपादनम् । जिज्ञासितस्य स्फोटस्य स्वरूपाऽभिधानम् । वर्णानां वाचकत्वाभावं प्रदर्श्य स्फोटस्य वाचकत्वोपपादनम् । स्फोटस्यासत्तामशङ्क्यानुभवप्रमाणेन वर्णातिरिक्तस्फोटसंज्ञाऽभिधानम् । स्फोटानङ्गीकर्तुं तार्किकस्योपपादनपुरस्सरं निराकरणम् । नादानां व्यस्तसमस्तप्रकारद्वयेन स्फोटाभिव्यञ्जकत्वासम्भवमाशङ्क्य प्रत्येकं नादानां व्यञ्जकत्वाङ्गीकारेण स्फोटज्ञानोपपादनम् । वर्णाः स्फोटाभिव्यञ्जका इति वादिभिः कैश्चित् शाब्दिकैः सह स्वाविरोधप्रतिपादनम् ॥ स्फोटानङ्गीकर्तुं मीमांसकमतमुपपाद्यनिराकरणम् । मीमांसकैकदेशमतमुपपाद्य पदवाक्ययोरखण्डताप्रदर्शनेन निराकरणम् । पदवाक्ययोरणुतायां मानाभिधानम् । स्फोटस्य ब्रह्मरूपतां प्रदर्श्य तस्माज्जगत आविर्भावप्रदर्शनम् । स्फोटात्मकशब्दब्रह्म एव जगदाकारेण विवर्तते स्फोटस्य शब्दात्मकत्वे तदनित्यत्वेन स्फोटानित्यत्वशङ्कां प्रदर्श्य शब्द

स्य नित्यत्वाङ्गीकारेण निराकरणम् । शब्दानित्यत्ववादिनां बहूनां मतमुपपादननिराकरणम् । शब्दानित्यत्ववादिनामहितानां मतमुपपाद्य निराकरणम् । वैशेषिकमतमुपपाद्य निराकरणम् । पाश्चात्यवैज्ञानिककर्तृकाविष्कारान् शब्दनित्यतायां व्यापकतायाश्च प्रमाणत्वेन दर्शयन् तत् जरन्नैयायिकानां शब्दानित्यत्वयुक्तिं समीक्षितुं सुधीजनं प्रतिनिजाभ्यर्थना । व्यावहारिकदशायां स्फोटस्य प्रथमतः त्रैविध्यप्रतिपादनम् । वाक्यस्फोटस्य मुख्यतां दर्शयन् वैयाकरणाभिमतानुविधस्फोटानां संक्षेपेण निरूपणम् । पदवाक्ययोरखण्डत्वे शास्त्रस्यानर्थक्यलक्षणाप्रामाण्यशङ्कानिरासः । जातिस्फोटाङ्गीकारेण ब्रह्मणः स्फोटतत्त्वाभिधानम् ।

शब्दखण्डः

१-पर्युदासकत्वनिर्णयः

श्री के० एस्० वी० शास्त्री, पूना

समासघटकनञः पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः अर्थयोः गौरवला-
घवविचारपूर्वकं पर्युदासार्थकत्वनिर्णयः पर्युदासार्थकत्वे भेदप्रतीते-
रुपपत्तिं प्रदर्श्य समासे असमासेऽपि उदाहरणप्रदर्शनपूर्वकं सयु-
क्तिकं सप्रमाणं प्रयोगांश्च अनुसृत्य आरोपार्थकत्वं अभावार्थकत्वं
तत्रापि प्रागभावप्रध्वंसाभावान्योन्याभात्यन्ताभावाद्यर्थकत्वं विचार्य
आरोपार्थकत्वेनसकलेष्टसिद्धौ तदर्थकत्वव्यवस्थापनम् । यद्यपि,
अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयादिति वर्तते तदपि
पक्षान्तरत्वेन नेयमिति ।

२-शब्दस्य नित्यता

५० श्रीशोभानन्दम्हा

शब्द एव सकलशास्त्रविचारप्रबन्धे लोकव्यवहारे च कारण-
म्, नानुमानादिकम् । अतो भगवता गौतमेन शब्दरूपं स्वतन्त्रप्रमाण
व्यवस्थापितम् । तत्र केचन क्षणिकं वासनयाशब्दस्वरूपं विपरिवर्त्त-
मानं ज्ञानस्वरूपमसत्स्वरूपम्वा वैभाषिकप्रभृतयो बौद्धाः । जैनाश्च
पुद्गलाख्याऽवयवारब्धं तत्प्रतिपादयन्ति । नैयायिकवैशेषिकाश्च
तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनमाकाशस्य गुणविशेषं वर्णयन्ति ।
प्राभाकरास्तु नित्यमपि तत्, आकाशानुमापकं तद्गुणभूतं प्रतिपादय-
न्ति । भाट्टास्तु नित्यं व्यापकं वर्णरूपं ध्वनिव्यङ्ग्यं तदभ्युपेयन्ति ।
जरद्वैयाकरणास्तु शिक्ताकारादयो वायुगुणभूतं तदाख्यापयन्ति ।
वैयाकरणास्तु नित्यं निरवयवं ब्रह्मस्वरूपं स्फोटं तत्प्रतिपादयन्ति ।
इत्थं हि तेषां विचारसरणिः । तथाहि—पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसं-
स्कारसहकृताऽन्यवर्णानुभवस्य शब्दबोधोत्पादकत्वे येनाक्रमेणानु-
भवस्तेन क्रमेण संस्कारस्थितिरित्यत्र प्रमाणाभावात्सरो नदी रसो
दीन जराराज इत्यादौ विपरीतसंस्कारोद्बोधेन प्रत्येकमन्यार्थप्रत्य-
यापतोः । नाप्यव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववर्णवत्त्वंमुक्तोत्त-
रवर्णं संस्कार बशेन ग्रहणात्पदस्य प्रत्यक्षतया शब्दबोधोपपत्ति-
सम्भवतीति युक्तम् । नष्टविद्यमानयोरयं पूर्वोऽयं पर इत्यभिलाषा

सम्भवेन अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यतया शब्द-
बोधानुपपत्तेः । न च शब्दबोधस्यन्यथाऽनुपपत्त्या पूर्ववर्णजाः
शब्दाः शब्दजशब्दन्यायेन चरमवर्णप्रत्यक्षपर्यन्तं जायमाना एव
सन्तीति कल्पनीयमिति वाच्यम् । एवमपि पदस्याविद्यमानत्वेन
तत्र शक्याश्रयत्वग्रहाऽसम्भवेन शब्दबोधानुपपत्तेः । तथा च शब्द-
बोधास्यान्यथाऽनुपपत्त्या नित्यो निरवयवो ब्रह्मस्वरूपः स्फोटः
शब्दः स्वीकार्यः । एषं हि शब्दबोधोपपत्तये स्फोटाऽभ्युपगमस्याव-
श्यकतया तेषामनित्यत्वकल्पनायामनन्ततत्प्रागभावध्वंसादिकल्पना-
प्रसङ्गेन गौरवम्, शब्दबोधाऽनुपपत्तितादवस्थ्यञ्चेति लाघवाच्छु-
द्धानानित्यत्वमेव युक्तम् । न चोत्पन्नो गकारो विनष्टो गकार इति
विश्वजनीन व्यवहाराकदेव शब्दस्यानित्यतत्त्वं भविष्यतीति वाच्यम् ।
उत्पत्तिविनाशयोरपि व्यञ्जकध्वनिधर्मत्वाऽभ्युपगमात् । अत एव
सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञाशब्दानां नित्यत्वबोधिकोत्पद्यते ।
तस्याऽनित्यत्वे तु गकारे तद्व्यक्तित्वाभावात्सोऽयमित्येवरूपेण प्रत्य-
भिज्ञा न स्यात् । न चेय प्रत्यभिज्ञा तदेवेदं भवतः कार्षापणमिति व-
त्सजातीयविषयकतेति न तथा नित्यत्वं कल्पयितुं शक्यते इति वा-
च्यम् प्रमाणं विनापि प्रत्यभिज्ञायाः सजातीयविषयकत्वाऽभ्युपगमे
सर्वत्रेव प्रत्यभिज्ञायाः सजातीयविषयकत्वापत्तौ तस्या अमेदाऽध्य-
वसायकत्वानापत्तेः । किञ्च सोऽयंगकार इति प्रत्यक्षम्, प्रत्यक्ष-
जातीय इत्यनुमानम् । न हि प्रत्यक्षविरुद्धमनुमानं कार्यं स्वकार्य-
साधनाय प्रभवति । तथा च कार्यभावव्यवहारविजातीयव्यवहारस्य
शब्दे दर्शनेन कार्यभाववैजात्यस्य नित्यत्वस्य शब्देऽनुमित्या निर्णयः
सम्भवति । न चेको यण्घटित्यादिना शब्दस्य प्रकृतिविकृतिभावोप-
पादनान्मृदुघटवदनित्यत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । इग्घटितबुद्धिप्रसङ्गे
यण्घटितबुद्धिः कर्तव्येति बुद्धिविपरिणामोपपादकत्वेन तस्यानित्य-
त्वाभावात् । किञ्च दशकृत्वः गोशब्दोच्चारणे दशकृत्वो गोशब्द उच्चा-
रित इत्येव वदति लोके, न तु दशगोशब्दा उच्चारिता इति । शब्दा-
नामनित्यत्वे तु दशगोशब्दाः उच्चारिता इत्येव वदेत् ।

अत एव पतञ्जलिना 'कस्तर्हि शब्दः' इत्यनेन स्फोटमभिलक्षितम् ।
नन्वेतद्भाष्यं स्फोटपरमित्यत्र किम्प्रमाणमिति चेत्कैयटेनाप्यत्र
वैयाकरणाः "वर्णव्यतिरिक्तस्ये" हि नैतद्भाष्यं स्फोटपरमेवोपपादि-
तम् । तन्नृत्योद्योते नागेशेनापि तथैव स्पष्टीकृतमित्यलम्बुनेति शम् ।

३-शक्त्याश्रयशब्दविमर्शः

प० श्रीशोभाकान्त मा, बम्बई

श्रावणप्रत्यक्षविषयतापन्नैरपि कैश्चिदगृहीतशक्तिकशब्दैः शाब्द-
बोधाननुभवात्तैरेव गृहीतशक्तिकशब्दैः श्रावणप्रत्यक्षविषयता-
पन्नैः शाब्दानुभवाच्चान्वयव्यतिरेकबललब्धस्य “तत्तत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नतत्तद्धर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितद्विशेष्यताशालिशब्दबुद्धित्वा-
वच्छिन्न प्रति तत्त्वात्सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितवृत्ति-
विशिष्टज्ञानं हेतुः वृत्तिवैशिष्ट्यञ्च स्वविषयकोद्बुद्धसंस्कार-
सामानाधिकरण्य-स्वाश्रयपदविषयकत्वोभयसम्बन्धेनेत्याकारककार्य-
कारणभावस्यावश्यं मन्तव्या तत्कुङ्क्षिनिविष्टतत्संसर्गततद्धर्मा-
वच्छिन्ननिरूपितवृत्त्याश्रयत्वस्य यौगपध्येनानवस्थिते वर्णकदम्बके
तदतिरिक्तं वा पदेऽसम्भवेन कथं तादृशकार्यकारणभावबलेनागृहीत-
वृत्तिकपुरुषादेः शाब्दानन्दसन्दोहो निवार्येत ?

तथाहि नैयायिकदिशा सर्वेषामपि ध्वनिवर्णात्मकशब्दानां
प्रथमक्षणे समुत्पादस्यानन्तरद्वितीयक्षणे समवस्थानस्य तृतीय-
क्षणे विलयस्य सिद्धान्तितत्वेन पूर्वपूर्ववर्णानामुत्तरोत्तरवर्णाविना-
श्यतयाचरमस्य चोपान्त्यविनाश्यतया साहित्यावच्छिन्नवर्णकद-
म्बकस्यानुपलम्भात् कथंकारंतशक्तिग्रहः सम्भवेत् ? एकस्मिन्
वर्णे तद्वग्रहाऽऽग्रहेत्वपरवर्णोच्चारवैयर्थ्यापत्तेः ।

अतः पूर्वपूर्ववर्णोत्तरचरमवर्णे एव शक्त्याश्रयत्वं विनिर्णीय
पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहकृतचरमवर्णानुभवेन तावद्वर्ण-
रूपपदविषयकस्मरणमुपपाद्य ततः पदार्थोपस्थितिं विधाय च निय-
तार्थविषयकशब्दबोधेन सन्तप्रमानयम्प्रसादनीयम् ।

अथवा चरमवर्णानुभवपर्यन्तं पूर्वपूर्ववर्णेभ्यस्तत्सजातीया-
परापरवर्णानां शब्दन्यायेन कदम्बमुकुलात्मकेन वीचीतरङ्गात्मकेन
वा जायमानतया चरमवर्णानुभवकाले तावद्वर्णकदम्बकात्मपद-
विषयकश्रावणस्याक्षततया तावद्वर्णकदम्बकात्मपदनिष्ठतत्तदर्थ-
निरूपितशक्तिग्रहसमनन्तरं पदार्थोपस्थित्या जायमानयाशाब्दबोधस्य
तदर्थविषयकस्य सम्भवः ।

किन्तु सुक्ष्मेक्षिकया समीक्षणे तु तन्मतमत्यन्तमसङ्गतमप्रति-
भाति यतः पूर्वपूर्ववर्णानां विनाशे तत्तदव्यवहितोत्तरत्वस्य चरम-
वर्णेऽसम्भवेन पूर्वपूर्ववर्णाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टचरमवर्णेऽर्थनिरू-
पितशक्तिग्रहासम्भवात् । कश्चिदपि त्रिनष्टविद्यमानयोरन्योन्यपौर्वा-
पर्यव्यवहारस्यादृष्टचरत्वाच्च

एवं शब्दजशब्दन्यायेन चरमवर्णानुभवपर्यन्तं पूर्वपूर्ववर्णानुत्पा-
दय तावद्वर्णकदम्बरूपपदप्रत्यक्षोपपादनसम्भवेऽपि साहित्यावच्छि-
न्नक्रमशालिवर्णकदम्बवृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नपदस्यासत्त्वेन शक्ति-
ग्रहासम्भवस्तदवस्थ एव । किञ्च पूर्वपूर्ववर्णधारौत्पादनियामकस्या-
भावाच्चरमवर्णानुभवोत्तरकालमपि पूर्वपूर्ववर्णोत्पादः कुतो नेति
प्रश्ने मूकतैव शरणं स्यात् । अथ यदि मीमांसकसरण्या शदानां
वर्णध्वनिभेदेन द्वैविध्यमेवं वर्णानामभिव्यञ्जकाभिव्यङ्ग्यभेदेन
द्वैविध्यमाकलय्य उदात्तानुदात्तत्वादि विरुद्धधर्माध्यासेन वर्णध्व-
नीनां नित्यत्वासम्भवेऽपि तदभिव्यङ्ग्यवर्णसमूहरूपपदस्य नित्यत्वे
क्षत्तयभावात् तत्र शक्तिग्रहापादने 'गौरित्येकं पदम्' 'गोमानय
शुक्लामित्येकं वाक्यम्' इत्यादिनानावर्णपदातिरिक्तैकपदवाक्या-
त्मकवाचकशब्दावगाहिप्रेतीतिस्वारस्यभङ्गप्रसङ्गात् ।

अतः शाब्दिकदिशा "अकार एव सर्वा वागि" ति श्रुत्या "अका-
रप्रधानकोङ्कारोपलक्षिते"त्यर्थिकया तथा "समाहितात्मनो ब्रह्मन्"
इत्यादि निगदव्यारव्यातस्मृत्या तथा 'परावागि'त्यादि इत्या-
दुयाकारिकया शाब्दिकशिरोमणिभर्तृहरिकारिकया चान्तरप्रणवरूप-
स्फोटस्य मध्यमानादांशरूपरुषितस्य वैखरीरूपेण परश्रव-
णगोचरस्यान्तःकरणग्रह्यतया ब्रह्मण एव शक्त्याश्रयत्वेन वाचक-
त्वं निर्धारणीयम् । यद्यपि विवर्ताधिष्ठानस्वयम्प्रकाशात्मकस्फोट-
ब्राह्मणो निर्धर्मकतया कत्वखत्वादिवर्णधर्माणां घटत्वपटत्वादि-
पदधर्माणां भेदप्रयोज्यानां वास्तवं समावेशो न सम्भवति । तथापि
वर्णगतकत्वादेर्व्यञ्जकपदवाक्यगतघटत्वादेरसंसर्गाग्रहमर्यादया स्फ-
टिकादिधर्मिकारुण्यादिवत् स्फोटात्मनि समावेशसम्भवात् अतः
स्फोटात्मान्तरप्रणवरूप एव सवार्थवाचकः पदवाक्यात्मेति
शाब्दिकसिंहनादः ।

४-समासशक्तिविचारः

५० श्रीकार्तिकेयम्भा, उग्रतारास० वि०, साँढाँ

समासे क्लृप्तपदजन्योपस्थित्यैव सर्वेष्टसिद्धिरिति नातिरिक्ता-
शक्तिरिति वदतां तार्किकमीमांसकानां मतभिराकुर्वतां विशिष्टेशक्ति-
रितिशाब्दिकानाम्मतं सप्रमाणं पोषयतोतां तत्रभवतां कौण्डभट्ट्या
दीनां विचारांशभूतः समासशक्तिविचारः ।

५-अर्थवादतात्पर्यनिर्णयः

श्री० प० डोंगरे वीरेश्वरशास्त्री, बेजवाडा

इह खलु निखिलपुमर्थानर्थसाधनीभूतयोर्धर्माधर्मयोः प्रतिपादको वेद एव । स च विध्यादिभेदेन पञ्चविधः । सर्वोप्ययं “एवाध्यायोऽध्येतव्य” इत्यध्ययनविधाना प्रयोजवदर्थवगमफलो अध्येयत्वेन परिगृहीतः । तत्र च विध्यादिभागस्य तत्परत्वं तत्तदधिकरणेषु निर्णीतं पूर्वतन्त्रे, तद्वदेवार्थवादानामपि तत्रैव “आम्नायस्ये” इत्यादिसूत्रेण आनर्थक्यमाशङ्क्य अनन्तरं “विधिनात्वेकवाक्यत्वा” इत्यादिनासूत्रिधिपठितविधिनिषेध्यपेक्षित स्तुतिनिंदासमर्पकत्वेन नदित्यपि व्यवस्थापितम् । तत्रेदं विचार्यते—

किमेषां लक्ष्ये प्राशस्त्याद्वावेव प्रामाण्यं उत शक्यार्थेपि क्वचिदस्तीति-एवं स्थिते “शब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतः, इति सूत्रेण, “असद्भूतान्तांवाख्यानं स्तुत्यर्थत्वेन” इत्यादिभाष्येण, तथा “प्राशस्त्यपराणामर्थवादानां स्वार्थसत्यत्वे प्राशस्त्यबुद्धिस्तथा न भवती” इति वार्तिकेण च स्वार्थसत्यत्वमेव तेषां प्रतिपाद्यते । युक्तं च तदेव । अन्यथा शास्त्रदृष्टविरोधादयस्तदवस्थाः स्युः । एवं सृष्टिप्रलयनिरसनं, सर्वज्ञनिरसनं, देवानां विग्रहादिनिराकरणं, च सर्वं तदैवोपपद्यते । अतः स्वार्थे न क्वापि तेषां प्रामाण्यमिति प्राप्ते यद्यपि एवं प्रतीयते तथापि तत्रैवं विचारयितव्यं-किमर्थवादेभ्यः स्वार्थो नैव प्रतीयते उत प्रतीतोपि न विवक्ष्यते इति । तत्र च स्वार्थप्रतीतेः सर्वानुभवसिद्धाया अपलापापत्या, शक्यार्थाऽनुपपत्तिप्रतिसंवानमूलाद्य लक्षणावृत्तेः शक्यार्थप्रतीतिमन्तरेण संभवाच्च । नद्यः पक्षो युक्तः-नापि द्वितीयः । प्रतीतार्थस्य परित्यागे कारणाभावात् । प्रमाणन्तरविरोधः क्वचिद्वाधकः “यथा, प्रावाणः” इत्यादौ, क्वचिच्च सिद्धार्थकत्वं, यथा वायुर्वा इत्यादाविति चेत् तथापि देवा सुरा संयत्ता आसन् इत्यादौ, तस्याभावात् न तथाऽभ्युपगमो युक्तः । तथा वाचा विरूपनित्यया, ब्रह्म स्वयंभु इत्यादीनां स्वार्थाऽसत्यत्वे वेदस्या पौरुषेयत्वं न स्यात् तथा मन्त्राधिकरणे विधिशब्दाश्चेति सूत्रेण-शतं त्वाह्वेमन्तान् इत्यादीनामर्थवादानां स्वार्थतात्पर्यमुपवर्णितम्, एवं यव-वराहाधिकरणे, त्रिवृच्चर्ववालाधिकरणे चित्राज्याधिकरणे, एवंमेव बहुष्वधिकरणेषु स्वार्थानुरोधेन सिद्धान्तकरणं दृश्यते । सर्वमेतदनुपपन्नं स्यात् ।

अतोर्थवादानां स्वार्थेऽप्यस्त्येव क्वचित्प्रामाण्यं तथा सति, सृष्टि-प्रलयादीनां-देवताविग्रहादश्च सिध्यापत्तिरिति चेत् यदि प्रमाणबला-

त्कश्चनार्थः सिध्यति तदाकस्तं प्रति हं ध्यात् । उक्तं चैवमेव वार्तिक-
कारेण । तथा देवताविग्रहादिविषये सूत्रकारस्य विरोध एव नास्ति ।
भाष्यं तु यथाश्रुतार्थम् । तथा पूर्वोपदर्शितानां अन्येषां च सूत्र-
भाष्यवार्त्तिकादिग्रन्थानां अविरोधेन समन्वयस्यापि संभवात्
अर्थवादानां क्वचित् स्वार्थसत्यतायां न किमपि बाधकमिति ।

वेदपूर्वमीमांसाविभागः

१—श्रौतानां कर्मणां स्वरूपं, तन्माहात्म्यं

तेषां पारस्परिकसम्बन्धोविकासश्च

प० श्रीपट्टाभिरामशास्त्री, जयपुरम्

प्राञ्चस्सुमतयोऽस्माकं भारतवर्षीयाः पवित्रतमस्य भारतस्य समुन्नतिराध्यात्मिकशक्त्यधीनैवेति निश्चिन्वानास्तदर्थं पुरुषदोषैर-
संस्पृष्टं स्वतःप्रमाणं भगवन्तं वेदमेव प्रमाणीकुर्वन्तः तदध्ययने
तदुदितकर्मणांश्चानुष्ठाने बद्धपरिकरा यथावत्तानि कर्माण्यन्वतिष्ठन्,
येन चास्माकं भारतवर्षस्यानितरसाधारणं गौरवमद्यापि सर्वैरेवानु-
भूयते । भगवत्याः श्रुतेः “वैदिकानिकर्माणि नीरूपाण्यपि भारतमातु-
स्सन्तानभूतानां द्विजन्मनांशरीरै रूपवन्ति, अथवा भारतीयानां
वैदिकान्येव कर्माणि रूपम्” इत्याशयः प्राचीनैरास्माकीनैरुन्नीतः ।
अत एव देशस्य समाजस्य वृद्धतये भौतिकानां वैज्ञानिकानां वा
पदार्थानामेविष्करणे तेषां श्रद्धानोदभूतः । पदार्थेष्वेव रजस्तमोगुण-
भूयिष्ठत्वं तेऽन्वभवन् । सत्त्वगुणभूयिष्ठाया आध्यात्मिकशक्तेस्समन्तां
नान्याकाचन शक्तिस्समुचिता देशस्येति सुदृढोऽभिनिवेशस्तेषाम् ।
पूर्वोत्तरकाण्डभेदेन विभक्तायाः श्रुतेः कर्मणां स्वरूपं पारमार्थिक
ज्ञानस्य च स्वरूपं प्रतिपादयितुमिदमेवोद्देश्यम् यदुत भारतीया-
स्साधनद्वयमिदमवलम्बमाना देशान्तरापेक्षया स्वकीयं देशं बलवत्तरं
कुर्युरिति । एतावतानामयमाशयः यद्वेदे भौतिकसुखौपयिकसामग्र्यः,
तदुत्पादनोपाया वा न सन्तीति, किन्तु तत्रैव वेदस्य तात्पर्यमिति
साधनं नास्मभ्यं रोचते, अलौकिकपदार्थप्रतिपादनेन सह तेषामपि
प्रतिपादनं चेद्वेदेन क्रियेत, तर्हि नास्ति तत्र विप्रतिपत्तिरिति ।

तत्र कर्मणां चातुर्विध्यं वेदेन प्रतिपाद्यते दर्विहोमाः इष्टयः, पशवः,
सोमाश्च । अमीषु च कर्मसु आधानसिद्धाग्निमतः, अध्ययनविधिसि-
द्धविद्यावतः, समर्थस्य च सपत्नीकस्य त्रैवर्णिकस्य सामान्यतोऽधि-
कारः । सायंप्रातर्नियमेनाहिताग्निना यथाविधिक्रियमाणमग्निहोत्राख्यं
कर्म, तदितरे च होमा दर्विहोमशब्देनोच्यन्ते । प्रतिपूर्णमासं प्रतिद-
शश्चाहिताग्निनैष्टयथाविधिक्रियमाणं दर्शपूर्णमासाख्यं कर्म “इष्टे”
शब्देन यागशब्देन च व्यवह्रियते । इयञ्चेष्टिः नित्या काम्या च । अप-
राश्चानन्ताः काम्याः इष्टयो वेदेन विहिताः, याश्च नैकविधानामैहि-

कानामामुष्मिकानाञ्च फलानामुत्पादिकाः । न चास्ति तादृशं भौतिकं फलं, यच्चष्टिद्वारा न सम्पादयितुं शक्येत । एवं पशुद्रव्यकयागा अपि संख्यातीताः तानि तानि फलान्युद्दिश्य लोकानामुपकाराय विहितानि समुपलभ्यन्ते वेदे । एवं लक्षसंख्याकाः सोमलतासाध्यका-स्सोमयागाभिन्याः काम्याश्च । काम्येषु कर्मसु बहूनां संवादानामुप-लम्भो यद्यपि, तथापि संवादानामनावश्यकता च प्रत्येतव्या ।

तत्र सर्वेषां होमानां प्रकृतिरग्निहोत्रम्, सर्वसाञ्चेष्टीनां प्रकृतिर्दर्श-पूर्णमासौ, सर्वेषां पशुयागानां प्रकृतिरग्नीषोमीयपशुयागः । सर्वेषा-ञ्च सोमयागानां प्रकृतिर्ज्योतिष्टोमः । दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रज्योतिष्टोमाः प्रकृतय एव, अग्नीषोमीयपशोः प्रकृतित्वं विकृतत्वञ्च । सौर्यादीष्टीनां वायव्यादिपशूनां अग्निष्टुदादिसोमयागानाञ्च विकृतित्वमेव । गृहमे-धीयादीनामनुभयरूपत्वम् । विकृतित्वेनाभिमतानामिष्टीनां पशूनां सोमानाञ्च प्राधान्यमङ्गत्वं चाग्नीषोमीयपशोरनुभयरूपत्वात् प्राधा-न्यमङ्गत्वञ्चेति रूपद्वयमिति विवेकः ।

इमानि च कर्माणि तेन तेन वेदेन पृथक्पृथग्विहितान्यपि यथा-यथमङ्गाङ्गिभावप्रकृतिविकृतिभावरूपया शृङ्खलया परस्परं बद्धानि अनुष्ठातृणां पुरुषाणां त्रय्यां ज्ञानवत्वमनुमापयन्ति ।

२—श्रौतयज्ञविवेचनम्

प० श्रीवदरीनारायणभा, चक्रसैद, मुजफ्फरपुर

यज्ञकर्मणः स्वर्गापवर्गार्हरूपपरमपुरुषार्थसाधकत्वम् । यज्ञे ब्राह्-मणादित्रैवर्णिकानां सत्स्त्रीकाणामङ्गहीनादिवर्जानामधिकारनिरूप-णम् । शूद्रेऽपि यज्ञपात्रसम्पादकत्वेन रथकारादीनामाधानाधिकार-समर्थनम् । ततो यजमाननिरूपणम् । यजमानस्यावश्यकयोग्यता-प्रदर्शनम् । यजमानस्य प्रतिनिधभूतानां दक्षिणाकूतानां ऋत्विजां निरूपणम् । ब्राह्मणातिरिक्तामात्विज्य प्रतिषेधनम् । ऋत्विजां योग्यताविवेचनम्, तत्संख्यापरिगणनञ्च ॥ ऋत्विजां दक्षिणा-द्रव्यविभागकर्मप्रतिपादनम् । यज्ञपात्रोपयोगित्वात् यज्ञियवृक्षपरिग-णनम् । यज्ञपात्राणां सुकृस्तुवादीनां द्रव्यस्वरूपनिरूपणम् । यज्ञोप-युक्तानां नानाविधायुधपात्राणां प्रदर्शनम् । देवतामुद्दिश्य यज्ञार्थमुप-कल्पितानां चरुपुरोडाशादीनां परिगणनम्, तन्निरूपणं च । आज्यमेव प्रदर्शनम् । कर्मार्थबोधकत्वेन कर्मकाले देवतास्मार्गकत्वेन च मन्त्राणां विनियोगनिरूपणम् । मन्त्राणामादावन्ते च प्रणवयोगविचारः । मन्त्रा-णां ऋषिच्छन्दोदैवतज्ञानस्यावश्यकता । ऊहनिरूपणम् । यज्ञपदार्थ-

निर्वचनम् । यज्ञस्य विष्णुरूपत्वप्रतिपादनम् । यज्ञानां भेदाः । पाक-
यज्ञानां सप्तविधत्वसमर्थनम् । हविर्यज्ञस्यापि सप्तविधत्वकथनम् ।
सोमयज्ञभेदाः । शिरोयज्ञविवेकः । अतियज्ञनिरूपणम् । राजसूयाश्व-
भेदयोः क्षत्रियमात्रस्यैवाधिकारित्वकथनम् । अग्निचयनवाजपेययोः
ब्राह्मणमात्रस्याधिकारसमर्थनम् । अग्निचयनस्य कालनिरूपणम् ।
एकाहाहीनरात्रिसत्र-अयनसत्र-महासत्रादीनां भेदबोधनम् । श्रौतयज्ञे
ऽग्निविचारः । त्रेताऽग्निकुण्डनिरूपणम् । कुण्डनिर्माणप्रकारः । सभ्या-
वसथ्यकुण्डयोः निर्माणविचारः । श्रौतयज्ञमण्डपानां प्राग्वंशोदग्वंशानां
परिगणनम् । तेषामायमादिविचारः । यज्ञदक्षिणानिर्णयः । अदक्षि-
णस्य यज्ञस्य निष्फलत्वविचारः । पूर्णपात्रनिरूपणम् । राजसूययज्ञ-
दक्षिणाविवेचनम् ।

२ — शब्दस्य नित्यत्वमनित्यत्वं वेतिविमर्शः

प० श्रीखगेश्वरशर्मा, मधवारपुर, दरभंगा

लौकिकोभयसाधनत्वेन सर्वेषु प्रमाणेषु शब्दप्रमाणमेव गरोयः,
शब्दमन्तर्ग प्रत्यक्षादिप्रमाणानामनिर्वाहात् ब्रह्मात्मकस्य शब्दस्य
ज्ञानेन स्वर्गादिसुखसाधनत्वाच्च । ननु शब्दस्य नित्यत्वे नानेको
युगपदुच्चारयेच्छब्दम् । नापि एकः शब्दो युगपद्देशपृथक्त्वे-
षूपलभ्येत न भवति एको देवदत्तो युगपत्सु च मथुरायाम् चेति
चेन्न । एकस्यापि घटस्य दर्शनस्पर्शनयोरिवोच्चारणस्य आदित्यवदे-
कस्यापि युगपदनेकपलब्धेश्च संभवात् । ननु शब्दस्यापि व्यापक-
त्वे काश्यामुच्चारितस्य कालिकातायामपि श्रवणं प्रसज्येतेति चेन्न
भूमेरन्तरुदकसत्त्वेऽपि भूम्युत्पन्नकैरिव ध्वन्यादिना श्रोत्रदेशीयवायुं
निस्सारयतामेव शब्दोपलब्धिसम्भवे सर्वत्र शब्दोपलब्धौ मानाभा-
वात् । ननु शब्दोऽपि विज्ञानस्वरूप एव विज्ञानातिरिक्तवस्तुनोऽभा-
वादिति चेन्न । विज्ञानस्यैव स्वीकारे घटज्ञानपटज्ञानयोरपि साङ्कर्यप्र-
सङ्गात् । ननु महापटस्यावयवनाशेन अल्पत्वस्य नाशाभावे महत्त्वस्य
चोपपत्तौ पुद्गलाख्यावयवकृतमहत्वाल्पत्वयोरेव प्रतीतौ न नित्यत्व-
मेवेति व्यवस्था शब्दस्येति चेन्न, कुत्रचिदवयवत्वाङ्गीकारेण सर्वत्रा-
वयवत्वाङ्गीकारे आकाशाभायोरप्यवयवत्वापत्तेः । नापि चक्षुर्ग्रहणा-
योग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वेन गुणत्वं शब्दस्य शब्दो द्रव्यं संख्या-
श्रयत्वादित्यनुमानेन सत्प्रतिपक्षप्रस्तत्वादिति ।

४ — नियोगवाक्यार्थभावनवाक्यार्थवादयोः पौर्वापर्यम्

प० श्रीरामस्वामिशास्त्री' प्राच्यविद्यामन्दिर, बरोडा

नियोगवाक्यार्थवादः प्रभाकरगुरुप्रवर्तितः । भावनावाक्यार्थवादश्च तन्निराकरणपर्यवसायी भट्टकुमारिलप्रवर्तित इति । एतेन च निर्णयेन प्रभाकरस्य भट्टकुमारिलादर्वाचीनत्वं ततोऽधिगतविद्य च प्रख्यातं बाध्यते । पूर्वतनस्य वादस्य प्रवर्तयिता प्रभाकरः पूर्वकालिक एव भवेत् न पश्चात्तन्त्रवादप्रवर्तयितुः कुमारिलादप्यर्वाचीन इत्यपि मन्वाना भूयांसो विद्वांसः । कुमारिलभट्टैः कृता शाबरभाष्यव्याख्या न तथा भाष्यहृदयस्पर्शिनं यथावस्थितभाष्यवाक्यावगम्यमर्थमनुरुन्धे यथा प्रभाकरगुरुणा कृतायां बृहत्यादिव्याख्यायां भाष्यार्थः भाष्यकारहृत्तलस्पर्शीवस्तुयाथार्थ्यानुयायी च समुपलभ्यते इत्यपि च वक्तारः परिडिताः बहुलमुपलभ्यन्ते ।

एतयोरनर्थावहयोर्व्यामोहयोर्निरसनार्थं वस्तुतत्त्वस्य यथावस्थितस्य प्रतिपादनायास्मिन् लेखे वादयोरेतयोश्चिरन्तनत्वं जैमिनेरपि पूर्वतनैर्मीमांसकैराहतत्वं निरस्तत्वञ्च सहेतुकं निरूप्यते ।

तथा जैमिने शबरस्वामिनश्च स्फुटं भावनावाक्यार्थवादित्वे सत्यपि प्रभाकरगुरुणा तदीयग्रन्थावेव नियोगपक्षावलंबितया आख्यायमानौ कथं प्रभाकरगुरोः मूलकारहृदयानुयायि व्याख्यातृत्वं च साधयेतामिति इमावुभावयौ विदुषां दृष्टिपथमानीयेते विशेषविमर्शनाय प्रकृते लेखे ।

५ — भारते कृष्णयजुःसाधर्म्यसंग्रहः

प० श्री० क० वे० अनन्तनारायण शास्त्री, पुना

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तैरेव यस्तुयाथात्म्यावगम इति तान्त्रिकसमयदर्शनादृष्टान्तविधया वेदार्थप्रकाशसमर्थमिदमिति विद्वांसः समर्थयन्ति । वेदानामिव भारतस्याप्यध्यापनात्, द्रोणादीनामपि भारताध्ययनदर्शनात्, स्वाध्यायब्राह्मणे ब्रह्मयज्ञाङ्गभूतशिरश्चतुरादिस्पर्शनेनेतिहासादिप्रीणनाम्नात् नित्यतास्य सुस्पष्टैव । पाण्डवकौरवाणां देवासुरसाम्यमुन्नेयम् । देवासुरसमरप्रस्तावात् विविधविधितुल्यसंस्थादिविषयसद्भावात्, अनेकार्थवादप्रकाशनात्, सृष्टिविधौ कचिदादौ जलं, कचिन्मनः, ओषधीः, कचित्सांख्यीत्या महदादींश्च ब्रह्मा ससर्जति वेदतुल्यसृष्टिश्रवणात्, सृष्टिपूर्वं च किंचन नासीदिति श्चतिसममिहापि न वै राज्यामित्यादिना तमोभवनप्रतिपादनात् चास्यकृष्णयजुः

मीमांसा-विभागः

१—मीमांसकाभिमतप्रमाणनिरूपणम्

प० श्रीकुलानन्दमिश्र पातेपुर, मुजफरपुर

नास्तिकास्तिकदर्शनानुसारं प्रमाणनिरूपणं बौद्धचार्वाक पौराणिकादीनां प्रमाणलक्षणखण्डनं च विधाय मीमांसकाभिमतप्रमाणलक्षणं तत्संख्यानिरूपणं चेति सर्वं विस्तरेण वर्णितमित्यत्र । यत्र तत्र युक्तिप्रदर्शने आकरग्रथानामेवाश्रयं गृहीतवान् ।

२—मीमांसाशास्त्रप्रयोजनम्

प० श्रीकृष्णेश्वरम्हा सस्कृत महाविद्यालय, मुजफरपुर

चतुर्विधपुरुषार्थसाधनीभूतधर्मतत्त्वप्रतिपादकमिदं मीमांसाशास्त्रं धर्मविचारप्रधानम् । आदौ धर्मस्वरूपं तन्महिमानिदर्शनं च प्रदर्शितम् । आचार्यैः स्वीकृतधर्मलक्षणे युक्तायुक्तविचारपूर्वकं प्रमाणतर्कोपन्यासः कृतः । नैयायिकसौगतादीनां धर्मलक्षणपरीक्षे च प्रदर्शिते । धर्मे च विधिवाक्यस्यैव प्रामाण्यमित्यपि निरूपितम् । अनन्तरमपूर्वस्वरूपनिरूपणं अङ्गत्वविचारश्च प्रदर्शितः । मीमांसाशास्त्राध्ययनावहेलया संसारे कथं धर्महानिः दुःखाधिक्यमित्यादि दयनीयां दशां च प्रदर्शितवान् ।

३—कृष्णयजुर्वेदे देवतामहिमा

प० श्री एस सुब्रह्मण्यशास्त्री०कुमकोणम्

प्रथमं तावद्वेदमीमांसा कृता । तत्र वेदस्य वेदतां प्रदर्शितवान् । क्रमशः कर्मसु देवानां कीदृशं स्थानमभिमत—गुणत्वमेव, देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो हि यागः, स एव प्रक्षेपसहितो होमः । अत्र सर्वत्र देवताः उपकारिकाः । कर्मोपकारिकाणां देवतानां स्वरूपं तु तत्तच्छब्द रूपमेवेति मीमांसकाभिप्रायकथनम् । तदनुदेवतानां विग्रहवत्त्वं, नित्यत्वादिकं सर्वं प्रमाण-युक्तिप्रदर्शनपूर्वकं निरूप्य परमात्मैव देवता इति विविध श्रुतिस्मृति-प्रमाणोपन्यासपूर्वकं विनिश्चितम् ।

४—वेदविषयः

प० श्रीवैद्यनाथम्भा, मुं गेर

वेदशब्दार्थनिरूपणपुरःसरं वेदानामपौरुषेयत्वम्प्रतिपाद्य व्यास-
कृतविभाजनानन्तरं वैशम्पायनक्रोधात्, गृहीतयजुर्वेदादेवमनास्त्रिता-
न्तदुःखितो याज्ञवल्क्यस्सूर्याद्विगृहीतशुक्लयजुर्वेदप्रचारम्प्रदर्श्य सं-
क्षेपतो याज्ञवल्क्यचरित्रवर्णनं शुक्लयजुर्वेदाध्यायादिनिरूपणान्तत्प्रशं-
सा चेति ।

५ — मीमांसाशास्त्रम्

प० श्रीदामोदारशर्मा, मुं गेर

पूर्वं वादरायणजैमिनिराद्यानां अथातो धर्मजिज्ञासा इत्यादिसूत्रेण
प्रदर्श्य मध्ये जैमिनेः पक्षं कर्मवादमवलम्ब्य प्रतिपाद्य वादरायण-
स्य चाप्रयोजनत्वं विधाय पश्चादुभयमीमांसाशास्त्रस्यैकत्वसमर्थनं
कृतं तत्र तत्र शास्त्रनिदर्शनपूर्वकम् ।

६—वेद-स्मृति-प्रामाण्यविमर्शः

प० श्रीभगीरथम्भा, सूरत

वेदस्मृतिप्रामाण्यविमर्शाख्येऽस्मिन् निबन्धे आधुनिकैरुद्भा-
वितानां कतिपयानां प्रश्नानामुत्तराणि सोपस्करं निदर्शितानि ।
प्राचीनाः प्रश्नास्तु प्राचीनैरुत्तरिता एवेति नेह तन्यते । मन्वादिस-
मृतिविषये कात्यायनादिकल्पसूत्रविषये ये चधुनिकानामाक्षेपास्-
तेऽपि स्मृतिविभागे उत्तरांशे समाहितानि ।

७--अतिदेशषट्कम्

श्री० चे० शे० सेतुरामः

पूर्वमीमांसाशास्त्रस्य द्वादशलक्षणात्मकस्य न्यायसहस्रगुम्फित-
स्य कर्मतत्त्वनिर्णयार्थमन्यत्रापि ब्रह्मविचारे सञ्चारार्थं च न्यायव्यु-
त्पादनं चिकीर्षता भगवता जैमिनिना परमकारुणिकेन महर्षिणाप्रणी-
तस्य दर्शनस्य बालानां सुखावबोधाय तत्प्रमेयसङ्ग्राहकः प्रकरण-

बन्धः अतयावश्यक इति संप्रतिपन्नोऽयं विषयः । तत्र पूर्वषट्क-
मेयार्थसङ्ग्राहकं मीमांसान्यायप्रकाशाख्यं प्रकरणरत्नं श्रीमदापदे-
प्रणीतं जागर्ति तद्वत् उत्तरषट्कप्रमेयार्थसङ्ग्राहकं किञ्चन प्रकरणं
लानां सुखावबोधाय बहोः कालादपेक्षितं नाद्यावधि अभिव्य-
म् । तत्र महान्तो यत्नं कुर्युरिति अभिकाङ्क्षमाणोऽयं जनः
तरषट्कप्रमेयार्थान् अस्मिन् प्रबन्धे संजिघृक्षति ।

अनेनैव पथा बालानामुपादेयानुपादेयविषयान् इदंतया विविच्य
मीचीन परिनिष्ठितं मीमांसान्यायप्रकाशवत् सर्वरूप्युपादेयं उत्तर-
षट्कप्रमेयार्थसङ्ग्राहकं किञ्चन प्रकरणं मीमांसकविद्वत्तल्लजानां
यत्नेन अचिरात् प्रकटीभूयादिव्याशासे ।

आयुर्वेद-विभागः

१—आयुर्वेदधर्मशास्त्रयोस्सम्बन्धः

प०श्रीशीलानाथभा, पोसरडीहा, दरभंगा

साम्प्रतं प्राप्तस्वातन्त्र्यस्यस्थित्यै सुशिक्षितहिन्दुस्थानिनां मनुष्याणामावश्यकता सुबुद्धिमान् प्रचारकश्च साधुखाद्यान्नमपेक्षने । अतः देशकालपात्रानुरोधेन हिन्दुधर्मशास्त्रवर्णितं खाद्यान्नमवलम्ब्य प्रस्तुत लेखोऽयम् । यस्मिन् विधर्मिसंसर्गवशपाश्चात्यशिक्षाप्रभावेण संस्कृतशिक्षावञ्चितानां हिन्दूनां हिन्दुधर्मशास्त्रे विश्वस्तयितुं धर्मशास्त्रवर्जितानां पलाण्डुलशुनादीनाम् भक्ष्याभक्ष्यविषये विज्ञानमयायुर्वेदशास्त्रतो निषेधे को हेतुर्गिति प्रदर्श्य पुनः धर्मशास्त्रायुर्वेदशास्त्रयोरन्योन्य संबन्धं दक्षितम् ।

— — —

२—आयुर्वेद रसायननिर्माणविधिः

प०श्रीशशीन्द्रपाठक, मधुबनी

आयुर्वेदविज्ञानविषये रसायननिर्माणविधानमेव काठिन्यपद्धतौ समायाति । यतो हि द्रव्यादि साधुभस्मविधानमथ च पारदगंधक आदि शोधनप्रकारोऽसम्भक् सम्पादितो रागाणामुत्पादायिता रोगिणां संहर्त्ता च भवति । अतस्तथा यतितव्यं यथा पारदादिशोधन धात्वादिमारणप्रकारश्च साधुसम्पादितो भवेत् । पूर्वोक्तं कार्यं साधु सम्पादितं सम्यग् रसायननिर्माणे औषधादिनिर्माणे च सौलभ्यसरणिमनुसरति । अतोऽत्रिविच्य रसायत्वादिशोधनमुक्तवान् ।

— — —

३—हृदयम्

श्रीब्राह्मप्रसादभा, देकुली, दरभंगा

आयुषो वेदे हृदयं नाम रक्तसंग्रहणारेणस्थानयन्त्रं निगद्यते । तदितर शास्त्रे आत्ममुख्यस्थानं शरीरपुरे निगद्यते । एतद्भिन्नविचारस्य प्राचीनाचार्यसम्मतेः किं कारणं मासीदिति । विचार्यमाणोपि पक्षः किंचिल्लिङ्गं नभ्युपैति । अस्तु तावत् प्राचीनाचार्यभिन्नमतिरस्मन्मते तु हृदयमात्मस्थानं मुख्यतया नाङ्गीक्रियते ।

मस्तिष्कं हि शीर्षापरपर्यायं तदायतनमिति सांप्रदायिका अभिवदन्ति । वेदे निगद्यमानं हृदयं शीर्षमाभिहितम् । हितम् पुण्डरीकार्कारत्वं तु मस्तिष्कानुमस्तिष्कयोरवतिष्ठत्येवाहूदि अयमाते हृदयमिति वैदिकनिरुक्तिः । आहरणात्विषयाणामिति दार्शनिकनिरुक्तिः । आहरणात्स्तस्मैत्यस्मन्निरुक्तिः । ऋषिवाल्मीकिश्लाके “हृदयञ्च स वन्द्यनम् ।” इति मध्येन आयुर्वेदम्मतमेव हृदयमाभिहितम् । “हृदयं चेतना स्थानमिति” सुश्रुतोक्तिस्तु जीवनमाश्रयं रक्तामत्यभिप्रायेण । अन्यथा समाधीयमाना तदुक्तिर्भान्तिरेवाभिहिता स्यादिति । तदेवं समभिहितम् हृदयं धमनीद्वारेण रक्तं शरीरपोषाय सर्वकायाभिमुखमीरयति संचिनोति च सिरामुखेन रक्तं स्वभिमुखम् ।

एवं शरीरयात्रानिर्वहति सा नयात्राच । यदा च केनापि योगेन रक्तयात्राविपद्यते तदैव मृतियोगोऽवश्यंभावीति शरीरं जानद्भिरभिमन्यते । तच्च हृदयं यथा मानं यथाक्रियमिति प्रधाननिबन्धे यथा तथा मभिहितमिति नेह प्रतन्यते । हृदयस्तु द्वेधा सम्पद्यते रक्तशुद्धिद्वारा मनःशुद्धिद्वारा च शुद्धिरपि तत्तत्प्रसन्नताजन्यैव स्वीक्रियते अशुद्धिस्तु अन्य समिश्रणजन्यैव भवति । स्वतन्त्रं हृदयरोगस्तु स्वाश्रयो वातादिजन्यः । कृमिजनयस्तु कठिनतमो निगदितः । सामान्य चिकित्सापद्धतिस्तु मुख्यनिबन्ध उक्तत्वेन द्विर्नाभिधीयते ।

४-आयुर्वेद पञ्च कर्म

प० श्रीराजेश्वर शर्मा, सुगौना

आयुर्वेद शास्त्रे मे पञ्चकर्म-चिकित्सा प्रधान मानल गते अङ्घ्रि ओ वमन, विरेचन, अनुवासन (तैलवस्ति), निरुहण (काथवस्ति) तथा नावन (नस्य) एहि पाँच नामसँ प्रसिद्ध अङ्घ्रि कोन कर्म करओलासँ कोन दोष शान्त होइत छैक ई विषय जन साधारण केँ बोध करेवाक हेतु ऋषिवचनसँ प्रमाणित करै ई निबन्ध लिखल गेल अङ्घ्रि ।

वमन करौला सँ श्लैष्मिक रोग शान्त होइत अङ्घ्रि । विरेच करौलासँ पैत्तिकरोग शान्त होइत अङ्घ्रि । अनुवासन (तैलवस्ति) सँ वायुकेर रुद्धभाव नष्ट होइत छैक । जकर अनुसरण कय आ काल्हि पाश्चात्य चिकित्सकगण ग्लिसरिनकेर पिचकारी दै छथि । निरुहण (काथवस्ति) सँ वायुकेर रुद्धभाव नष्ट होइ

छैक । एहि दूनू प्रकारक वस्ति चिकित्सा सँ वायु शान्त होइत अछि । नाबन (नस्य) प्रयोगसँ शिरोगतरोग शान्त होइत अछि ।

५ -त्रिदोष विज्ञान

प०श्रीजगदीश नारायणशर्मा, आयुर्वेदाचार्य, मुजफ्फरपुर

१—भारतीय चिकित्सा शास्त्र का सैद्धान्तिक आधार त्रिदोष विज्ञान है । यह चिकित्सा के आदि काल से अवतक लगातार सफलता के साथ प्रयोग में लाया गया है यह त्रिदोष विज्ञान, संसार के चिकित्सा विज्ञान के लिए, आयुर्वेद शास्त्र की एक देन है । आधुनिक वैज्ञानिकों का यह कर्त्तव्य हो जाता है कि वह भारतीय चिकित्सा शास्त्र की इस देन से अपने देश के चिकित्सा विज्ञान के कोष को पूर्ण करें ।

२—त्रिदोष क्या है ? त्रिदोष से, वायवीय, आग्नेय और जातीय तत्त्व का ग्रहण होता है । उक्त तीनों तत्त्वों के ही योग से पांच भौतिक सृष्टि उत्पन्न होती है । संसार के संरक्षण के लिए भी इन तत्त्वों की आवश्यकता हम प्रत्यक्षरूप से अनुभव करते हैं । इसमें भी वायवीय तत्त्व ही प्रधान तत्त्व है । आग्नेय और जातीय तत्त्व से ही प्रेरित होकर सृष्टि के उपर्युक्त कार्य में प्रवृत्त होते हैं । इसका यह तात्पर्य नहीं है कि आग्नेय और जलीय तत्त्व का कोई अर्थ नहीं है । सत्त्व, रज और तम क्रमशः तपित्त और कफ के अन्तर्गत हैं । धार्मिक त्रिगुणमयी सृष्टि का यही रहस्य है । वायवीय सजीव सृष्टि में इनकी प्रधानता ओत प्रोत है ।

३—त्रिगुण और त्रिदोष, दोनों शब्द एक ही अर्थ के द्योतक हैं । रोगावस्था में शरीर में केदोषों में सर्वप्रथम विषमता आती है और आरोग्यावस्था में इन दोषों का साम्य रहता है । त्रिगुण की विषमता से शरीर में से रस-रक्त आदि दूषित होकर, रोगोत्पत्ति के कारण होते हैं । अतः उन्हीं त्रिगुण से सृष्टि ओत प्रोत है । न तदस्ति पृथिव्या वादिनि दे रेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिर्जैर्मुक्त-येदेभिः म्यात् त्रिभिर्गुणैः का इसी ओर संकेत है ।

४—त्रिदोष की अंशांश विकल्पना से औषधिस्थित त्रिगुण की अंशांशविकल्पना निर्धारित कर, रोगी के लिए औषधि व्यवस्था की जाती है । सजीव सृष्टि की भांति खनिज, वृण, लता आदि

लता अदि में भी त्रिगुण का समावेश है। जड़ सृष्टि में भी मूक रूप से जीवांश विद्यमान रहता है।

५- किसी पदार्थ की भस्म भी त्रिगुणों से रहित नहीं है। उसमें त्रिगुण सूक्ष्म रूप से रहते हैं। यहाँ तक विवेचना है कि किसी खास काष्ठ की तद द्रव्योचित त्रिगुण की सत्ता का किसी भी हालत में नाश सम्भव नहीं।

६- त्रिदोष विज्ञान के आधार पर स्थित रहने के कारण भारतीय चिकित्सा विज्ञान बड़ा ही सुलभ और प्राकृतिक है। रोग चाहे किसी कारण से उत्पन्न हों और किसी भी पद्धति द्वारा निर्मूल हों, उनमें रोगावस्था में त्रिदोष की विपमता और आरोग्यावस्था में त्रिदोष की साम्यावस्था होती ही है। “तदेव पुक्तं भैषज्ये यदारोग्याव वल्पते। स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्।” का यही अभिप्राय है।

७- सृष्टि के मूल तत्त्व के समीप वायवीय तत्त्व जितना अधिक है उतना आग्नेय और जातीय नहीं। क्योंकि, प्रेरणा वायवीय तत्त्व का ही गुण है, अन्य का नहीं।

८- पृथ्वी आदि पंच महाभूतों का भी समावेश त्रिदोष में हो जाता है। ध्वनिग्राहक यन्त्र दिव्य चक्षुयन्त्र आदि यन्त्रों में वायवीय तत्त्व ही को करामात है। इथर वायवीय तत्त्व से अलग नहीं। इसीलिए, वायवीय तत्त्व के गुणों का वर्णन ईश्वरीय विशेषणों के शब्दों में किया गया है। हमारे महर्षि त्रिकालदर्शी थे, उन्होंने तत्त्वों पर अधिकार पा लिया था। अतः तत्त्वों को चिकित्सोपयोगी बनाने में उन्हें सफलता प्राप्त हो चुकी। इस शरीर रूप पांच भौतिक यन्त्र से अधिक सुन्दर और पूर्ण, दूसरा यन्त्र हो ही नहीं सकता। यह सत्य सिद्धान्त है। हाँ, आधुनिक यन्त्रों ने, हमारी भूतकाल की सिद्धियों की बातों को विश्वास योग्य प्रमाणित कर दिया है।

९- शरीर के पोषण के लिए जो आहारादि का प्रयोग होता है, उनमें त्रिदोष का समावेश होने से उन २ गुणों को उत्पन्न करता है। हम प्रकृति के अनुसार खाद्य की इच्छा करते हैं। जिस तत्त्व की कमी होगी, उसी की पूर्ति का साधन खाद्य सामग्रियों में हमें मिलेगा। हमारी मानसिक चेष्टाएं भी त्रिगुणों से रहित नहीं हैं।

१०- ऋतुओं में भी त्रिदोष की विशेषता रहती है। तारामण्डल में भी त्रिदोष का समावेश है। सूर्य आदि नक्षत्रों का हमारे जीवन

क्रम पर बड़ा व्यापक प्रभाव होता है। हमारी चिकित्सा पद्धति इन बातों पर पूरा ध्यान देती है। अतः वह पूर्ण है और स्वाभाविक। आधुनिक विज्ञान की भांति चंचल एवं परिवर्तनशील नहीं।

११—दर्शन की ईड़ा, पिगला और सुषुम्ना नाड़ियों का भी वात-पित्त-कफ से समन्वय है। ईड़ा चन्द्र यानी जालीय तत्त्व, पिगला सूर्य पानी आग्नेय तत्त्व, और सुषुम्ना वायवीय तत्त्व के रहस्य की परिचायक है। चन्द्र-सूर्य-वायु के द्वारा, बाहरी सृष्टि ही नहीं देह धारियों की शारीरिक सृष्टि की भी रक्षा सम्पन्न होती है। आधुनिक यन्त्रों के भी मूल आधार त्रिगुण ही हैं। एक बात अवश्य विचारणीय है कि ऋषियों की पूर्णता व्यक्तिगत थी किन्तु, आधुनिक यन्त्रों की विशेषता यह है कि वह समष्टी के लिए है। एक मूर्ख भी यन्त्रों के द्वारा उतना ही ज्ञान प्राप्त कर सकता है जितना एक पंडित। ऋषियों का पूर्ण ज्ञान व्यक्तिगत था। हम लोगों को चाहिए कि प्राच्य और प्रतीन्य विद्वान् मिलकर त्रिदोष की अशांश विकल्पना की माप परीक्षा का एकयन्त्र प्रस्तुत करें। यह चिकित्सायुग की एक बहुत बड़ी देन होगी।

६—अष्टांगव्यापक पंचरुम

प० श्री० रामेश्वरमिश्र, वासुदेवपुर, मुजफ्फरपुर

आज हम कंगाल, निर्धन और रोगग्रस्त हो रहे हैं। देश के कोने कोने में रोगग्रस्त व्यक्तियों की चीत्कार कान के पर्दों को फाड़े बिना नहीं रहती। कारण क्या है? हम लोग मृगतृष्णा में फँसे हुए हैं। वह मृगतृष्णा कौन सी है? पाश्चात्य चिकित्सा। हमारे देशवासी इसी को आरोग्यमूल मान कर इसकी ओर भुके हुए हैं। फलतः हमारी दशा दयनीय हो रही है।

प्राचीन काल में जब देश के कोने कोने से रोगग्रस्त व्यक्तियों के त्राहि त्राहि की आवाज से आकाश गुंजायमान हो रहा था। ऐसी त्रिकट समस्या में धन्वन्तरि ने अवतीर्ण होकर लोगों का कल्याण किया। रोगग्रस्त व्यक्तियों को रोगमुक्त किया। उनकी चिकित्सा कवि प्रणीत आयुर्वेदी अष्टांग व्यापक पंचकर्मन्तर्गत हुआ करती थी।

लोगों में थाइसिस कुष्ठादि विनाशकारी रोगों का प्रसार दिन

दूनी रात चौगुनी के तौर पर हो रहा है। इन रोगों का निर्मूल होना तो दूर रहा, इनसे आपेक्षित छुटकारा पाना भी असम्भव सा हो रहा है। पर हमारे प्राचीन महर्षियों के सिद्धान्तानुसार ये रोग निर्मूल हो सकते हैं। कहा गया है—सर्वेषाम् कुष्ठिनामादौ पंचकर्माणि कारयेत् ।

जबकि मैं अथर्व वेदसे आविर्भूत आयुर्वेद के तत्वों का अनुसन्धान करता हूँ, तो पंचकर्मात्मक चिकित्सा (वमन, विरेचन, वस्ती, रक्त मोक्षण और नस्य) ही दृष्टिपथ में उतर आते हैं ।

विलम्बिका (सूखा हैजा) नाम की विमारी में 'वमन' उर्द्धक, रक्तपित्त की कठिन विमारी में 'विरेचन', घोर वातजन्य लकवा एवं उदर रोग में वस्ती (अनुवासन और निरूहण), कालाजार (प्लीहा) में 'रक्तमोक्षण' और कृमिजन्यशिरोरोग में 'नस्य' अमृत की तरह सफल सिद्ध हुआ है । थाइसिस (राजयक्ष्मा) में 'वमन', 'विरेचन' और 'वस्ती' काम करती है । असाध्य काकण कुष्ठ में 'वमन', 'विरेचन', 'रक्तमोक्षण' और 'नस्य' अपना प्रभाव लाये बिना नहीं रहते ।

हमारी वस्ती मृतशय्या पर लेटे मृतप्राय मनुष्य को क्षण में ही चेतना प्रदान करती है । पाश्चात्य चिकित्सा में इसीका अनुकरण 'ड्रूस' और 'एनीमा' है, जिससे केवल 'विरेचन' का काम लिया जाता है । पर शतपाक और सहस्रपाक महानारावण तौलादि की वस्ती से ८० प्रकार के वात रोग, पक्षाघात (लकवादि) निर्मूल हो सकते हैं । इतना ही नहीं बरन् दुष्टवायु प्रधान होने से ही अनेकानेक रोगों के प्रादुर्भाव होते हैं । कहा गया हैः—शारवागती कोष्ठगता इत्यादि ।

इसलिये एक आचार्य के मत से तो समग्र चिकित्सा इसी वस्ती पर निर्भर करती है । जैसेः—तस्मात् चिकित्साह्यं इत्यादि ।

'पंचकर्म' की आवश्यकता केवल रोग पीडित मनुष्यों के लिये ही नहीं होती बरन् आरोग्य एवं दीर्घायु बनने के लिये, और बुढ़ापा से छुटकारा पाने के लिये स्वस्थ मनुष्यों को भी पंचकर्म करा लेना आवश्यक है । कहा गया है—माधव प्रथमे मासी त्यादि ।

आज रोग से जनसमुदाय का ध्वंस मेरी नजर के सामने आ जाता है । प्लेगादि संक्रामक रोगों का प्रचार दिन व दिन

दृ रह्य है । इसका कारण 'प्रज्ञापराध जनित असत् कर्मारि
धर्म' है । इसी से वाय्वादि दूषित हो जाते हैं । फलतः विध्वंस-
कारी संक्रामक रोगों के प्रादुर्भाव होने लगते हैं ।

इसकी चिकित्सा महर्षि पतञ्जलि चरक के अनुसार पंचकर्म
से हो सकती है । जैसे कि कहा गया है—कप पंचविधं तेषां भेषजं
गमुच्यते इत्यादि । बोहय पंचकर्म' से पाटवादिक शुद्ध हो सकते
हैं । इसलिये अगर हम 'पंचकर्म' की शरण ग्रहण करें तो प्लेगादि
संक्रामक रोगों का भय जाता रहेगा ।

इसलिये प्रत्येक स्वस्थ एवं रुग्ण मनवों के लिये यह पंचकर्म
कल्पित रूपमे चिकित्सा सदैव प्रशंसनीय है ।

७ — क्षय राग

प० श्रीजयकान्तभा, रामभद्रपुर, दरभंगा

पाचन आदि क्रियाओं की कमी होकर रसआदि सप्त धातुओं
का शोषण होने से मनुष्यों को जो रोग होता है उसको क्षय रोग
या शोष रोग कहते हैं । साधारण नियम यह है कि अन्न आदि जो
जो पदार्थ खाये जाते हैं उनका पाचनदिक्रिया से रस होता है ।
रस से रक्त होता है, रक्त से मांस होता है, मांस से मेद होता है
मेद से हड्डी होती है, हड्डी से मज्जा होती है और मज्जा से वीर्य
होता है । यथा रसाद्रक्त ततो मांस मांसान्मेदः प्रजायते मदेसोस्थि
ततो मज्जा मज्जायाः शुक्रसम्भवः । इस प्रकार मनुष्य के शरीर का
हमेशा पोषण हुआ करता है । पर जब ऊपर कहे हुए रसमें से
धातु बनने की क्रिया पाचन क्रिया की विकृतसे रुकती है तब
शरीर का पोषण होना बन्द होता है और शरीर सूखने लगता
है उसको क्षय कहते हैं ।

क्षय रोग होने के सात कारण हैं साहस, संधारण मल मूत्रा-
दिवेगधारण, रसक्षीणता धातुक्षीणता, विपमाशन, व्रण, और वृद्धा-
वस्था । साहस शरीर की शक्ति के बाहर काम करने को साहस
कहते हैं । जैसे थके होने पर दौड़ना, हृद् से अधिक कसरत करना
दौड़ते हुए घोड़े बैल, हाथी, आदि को एकदम पकड़ कर रोकना
अपने से बलवान से कुश्ती लड़ना, बड़े बड़े पत्थर, लकड़ी आदि
बजनी चीज़ उठाना, बहुत ऊँचे से कूदना, बहुत ऊँचे से गिर जाना
हृद् से ज्यादा पढ़ना, बहुत जोर से बोलना, बड़ी बड़ी नदियां

तैर जाना, आदि थकावट लाने वाले और हृदय को चोट पहुंचाने वाले काम कर रूखा सूखा खाया और ऊपर से खी प्रसङ्ग करे तो इससे वायु कुपित होकर छाती में जखम पैदा करती है और कुपित तेज वायु जब मर्म स्थान की गांठों में घुसती है तब सुस्ती और ज्वर उत्पन्न करती है। वह दशा जितना अधिक समय तक रहती है वायु उतनी ही बलवान होकर अंतड़ियों में प्रवेश करती है। तब अरुचि उत्पन्न होती है और अन्न नहीं पचता है तथा जठराग्नि मन्द हो जाती है। अन्त में वह वायु कण्ठ में प्रवेश कर जाता है वायु का इस विषम गति से खाया हुआ अन्न आदि का रस रक्त हो के कफ रूप से खांसी द्वारा बाहर निकलता है और रोगी धीरे धीरे सूखने लगता है ऐसे जखम वाले रोगी के कफके साथ खून भी गिरता है।

संधारण मल मूत्र अपान वायु भूख प्यास इत्यादि उतरती वेगों को रोकना संधारण कहलाता है। उतरती वेगों को रोकने से वायु का कोप बहुत बढ़ कर कुपित वायु शरीर में इधर उधर घूम कर शूल उत्पन्न करती है, कोख में दर्द पैदा करती है है और कण्ठ, छाती तथा शिरमें पीड़ा लाती है तथा खांसी, दमा और ज्वर पैदा करती है इससे जठराग्नि मन्द होती है और अन्न हजम नहीं होता जिससे रस आदि धातुओं की उत्पत्ति नहीं होती और बीमार धीरे धीरे सूख जाता है।

रसक्षीणता जब मनुष्य का हृदय अति चिन्ता, ईर्ष्या, भय-क्रोध और आंत उत्कण्ठ आदिसे ग्रस्त होता है तथा दुर्बल मनुष्य बहुत उपवास करता है, रूखा-सूखा खाता है खाया थोड़ा खाता है। मनुष्य के हृदय का रसक्षीणता को प्राप्त होता। तब वायुकुपित होकर खायी हुई चीजों को पचने नहीं देती, इससे रस कच्चा रहता है और शरीर का पोषण नहीं होता जिससे सबधातुओंका शोषण होकर शरीर सूखने लगता है।

धातुक्षीणता (वीर्यक्षय) अधिक विषय करने से अथवा अन्य प्रकार के कुटुंब वा प्रमेह से मनुष्य का वीर्य क्षीण होजाता है। इस प्रकार वीर्य क्षय होते रहने पर भी विशेष विषय करने से वीर्य के बदले कभी कभी रक्त भी जाता है, तब वीर्य हीन पड़ी हुई वीर्य वाहिनी नाड़ी में वायु घुसकर वीर्य से ऊपर की धातु मज्जा को सुखाकर हड्डी को सुखाती है और फिर क्रमसे रसतक मल धातुओं को सुखा देती है धातुओंके सूखने से शरीर सूख जाता है। शरीर पीला और फीका पड़जाता है, पसलियों और गांठों में दर्द होता है,

अन्न नहीं पचता और ज्वर मचलाहट अरुचि तथा खाँसी शिरमे दर्द होता है, और मुंहका स्वाद विगड़ जाता है ।

विषमाशन अर्थात् अनुचित रीतिसे आहार करना देश काल प्रकृति सयोग आदि जाने बिना-खाने पीने की चीज का बेनियम सेवन करना विषमाशन कहलाता है । बहुस्तोकम् कालेवा ज्ञेयं तद्विषमाशनम्—विविधान्यत्पाना निर्वैषम्येण समश्रतः । जनयन्त्यामयान्धोरान् । विषमामाहतादयः । रुद्धं स्नोतांसि धातूनां वैषम्याद्विषमं गताः । दोषा रोगाय जायन्ते ने पुष्यन्ति च धातवः इति । विषमाशन करने से अन्न आदि ठीक ठीक नहीं पचते और उनका लहू आदि बनने के बदले सब मल मूत्र बनने लगता है, इसमें धातुओंको पोषण नहीं मिलता और वात-पित्त और कफके दूषित होने से उनका कोप बढ़ता है, वायु कुपित होने से शूल, आलस्य पसलियों में पीड़ा, पिडलियोंमें चमक, और स्वरभंग करती है, पित्तसे ज्वर अतीसार और भीतर जलन होती है, कफसे शिर भारी होता है और खाँसी तथा अरुचि उत्पन्न होती है । ऊपर लिखे अनुसार उत्पन्न हुई खाँसी कलेजे में जखम पैदा करती है । तब कफ के साथ कभी कभी खून गिरना है । खून गिरने से दुर्गन्ध तथा कमजोरी आती है । जिससे शरीर सूख जाता है ।

ब्रण गण्ड अर्थात् उरः क्षत वक्षस्थल में घाव हो जाने से रक्त या पीवके अधिक जाने से क्षयरोग उत्पन्न होता है क्योंकि रक्त जाने से मनुष्य अशक्त हो जाता है और हिल चलनहीं सकता । इससे जठराग्नि मन्द हो जाती है, और खाये हुए अन्न आदि हजम नहीं होते । इससे रस आदि धातुओं की उत्पत्ति नहीं होती जिससे शरीर सूखने लगता है । वह क्षय प्रायः असाध्य होता है । ब्रणः क्षतं उरः क्षतमुरोरन्तरभिघातजनित ब्रणः—यदुक्तं सुश्रुते केषांचिदेवं शोषोहि कारणैर्मेदमागतः । न तत्रदोषलिङ्गानां समस्तानां निपातनम् क्षया पृथग्नि ज्ञेया प्रत्येकं धातु संक्षयात् इति ।

जगशोष—वृद्धावस्था-वृद्धामे जठराग्नि के मन्द पड़ जाने से क्षय शुरू हो जाता है शरीर काँपने लगता है, अरुचि उत्पन्न होती है आवाज खोखली हो जाती है चमड़ा सिकुड़ जाता है और रुखा हो जाता है, बहुत यन्न करने पर भी कफ नहीं गिरता है । मल सूख जाता है, कान्ति सूख जाती है, सूखी खाँसी होती है । इन सात कारणों के क्षय रोग लिख कर भेज रहा हूँ ।

८ - आयुर्वेदक इतिहास

श्रीरामेश्वरगोपलभा, दुर्गाग ज, पुर्निया

चिकित्सा शास्त्रक उत्पत्ति और प्राचीनता सृष्टिक आदिसँ मनुष्यशरीर व्याधिक आश्रय रहल अछि । “शरीरव्याध मन्दिरम्” वाक्य अत्यन्त प्राचीन थिक व्याधिक प्राचीनताक हेतु एकर चिकित्सो अत्यन्तप्राचीन अछि । सब देश अपना अपना विद्या आर बुद्धिक अनुसार चिकित्सा पद्धति तैयार कएलक ।

आयुर्वेदावतरणः—संसार क सभ्य चिकित्सा पद्धति में आयुर्वेद सबसँ प्राचीन अछि । आयुर्वेद अथर्ववेदक उपाङ्ग थिक । “अथर्ववेदस्य आयुर्वेद उपवेदः । “एकर जन्म ब्रह्म सँ भेल । ब्रह्मा सँ दक्ष अश्विनी कुमार, इंद्र, आर भरद्वाज आत्रेय केँ परम्परा क्रमशः ज्ञान प्राप्त भेल । आत्रेय ईसासँ ६०० वर्ष पूर्व तक्षशीला क समीप अग्निवेश, भल, जत्करण, पराशर, हारीत, आर क्षारपाणि के आयुर्वेद पढ़ौलन्हि । ई छत्रो शिष्य अपन अपन छुसंहिता बनौलन्हि । किन्तु सम्प्रति भेल आर अग्निवेश संहिताक अतिरिक्त आन कोनो ग्रन्थ उपलब्ध नहि अछि । अग्निवेश संहिताक चरक संस्कार कएलन्हि । समाप्त होयबा सँ पूर्वे हुनकर मृत्यु भए गेला सँ काशीक वैद्य दृढबल ढाग पूर्ण भेल जे चरक संहिता क नाम सँ प्रख्यात भेल ।

आयुर्वेदक मुख्यशाखा शल्य तन्त्रकज्ञान सर्वप्रथम इन्द्र सँ धन्वन्तरि आर धन्वन्तरि सँ सुश्रुत के भेलन्हि । सुश्रुतक नाम पर सुश्रुत संहिता प्रचलित भेल । सुश्रुत अग्निवेशक समकालीन छला । सुश्रुतक मूल ग्रन्थ शल्य तन्त्रसम्बन्धी छल । द्वितीय शताब्दी मे एहिमें किछु चिकित्सांश जोड़ल गेल आर सप्तम शताब्दी मे वाग्भट्ट अपन “अष्टाङ्ग हृदय” नाम क ग्रन्थ मे शल्य, शलाकय, कायचिकित्सा, भूत विद्या कौमार भृत्य, अगद, रसायन आर वाजीकरण आयुर्वेदक आठो शाखा क संक्षिप्त वर्णन केलन्हि । रस चिकित्सापद्धतिक एही समय में उत्पत्तिभेल । एकर जन्म दाता वाग्भट्टे मानल जाइत छथि । आयुर्वेदानुसार चिकित्सा पद्धति तीन भाग मे विभक्त बुझल जाइछ । (१) दैवी (रस), (२) मानवी (वनौषधि) आर (३) आक्षरी (शस्त्र) । प्राचीन समय में तीनू शाखा क पूर्ण विकाश छल ।

शल्यचिकित्सा क महत्वः—शल्य आर शलाकय आयुर्वेदक मुख्य शाखा थिक अतः शस्त्र चिकित्सो आयुर्वेदक प्राचीन अछि । शल्यतन्त्रक उपलब्ध ग्रन्थ मे सुश्रुत मुख्य अछि । सुश्रुत

संहिते सँ ज्ञात होइछ जे औपधेनव, आर भ्र, वृद्धसुश्रुत, पौषक-
लावतन्त्र, बैतरणतन्त्र, भोजतन्त्र आदि शस्त्रचिकित्साक मुख्य
ग्रन्थ छल। प्राचीन समय मे शल्यतन्त्र का पूर्ण महत्व छल।
आर्य संस्कृति क अतिप्राचीन काल मे वैद्य किछु उपेक्षा दृष्टि सँ
देखल जाइत छल। किन्तु शल्यकोविद अपन शस्त्र पटुताक
कारण समाज मे पुन उच्चस्थान प्राप्त केलन्हि। प्राचीन समय
क युद्ध मे सेना क संगसंग शल्याचार्य रहै छलथिन्ह। शल्य
चिकित्साक सब साधन उपस्थित रहैत छल। शास्त्र सँ ज्ञात
होइछ जे सुश्रुत क समय मे शस्त्र चिकित्साक पूर्ण विकाश
छल। शल्य क्रिया करवाक हेतु उत्तम लोह क बनल शस्त्रो
उपलब्ध आर शल्यक्रिया क शिद्धो उत्तमरूपेण देल जाइत छल।

शब्द तन्त्र आर आयुर्वेदक अवनतिः—सुश्रुतक समय मे
आयुर्वेदक पूर्ण उन्नति रहितौ इ बुझना जाइछ जे हुनका बादे
आयुर्वेदक अवनति प्रारम्भ भयगेल। एकर अनेक कारण
अछि।

(१) सब सँ प्रधान कारण त श्वच्छेदक्रिया क त्याग अछि
श्वच्छेदक्रिया त्याग क हेतु मन थिकाह। कारण मनु अपन स्मृति
मे चिकित्सक विशेष कर शल्यकर्त्ताक विरुद्ध नियम बनौलन्हि
जकर प्रभावसँ समाज चिकित्सक सँ घृणा करय लागल फलतः
उत्तम आर मध्यम श्रेणीक व्यक्ति शल्यतन्त्रक तथा आयुर्वेदक
पठन पाठन छोड़य लगल। अन्त मे आयुर्वेद केवल नीच जाति
तथा नौआ जर्गह आदिक मध्य रहि गेल।

(२) मन्दिर क पुजेगरी आर साधुलोकनि अपन स्वार्थ-
साधनक हेतु भाड़, फूक टोटकाआदि सँ मूर्ख जनता के रोगो-
न्मूल करवाक प्रलोभन दय शल्य पढ़व आर ओहि द्वारा चिकित्सा
करयबा मे बाधक भेलाह।

(३) प्राचीन समय मे सत्ताहारी वस्तुके ज्ञान नहि छल जाहि
सँ लोक के भयाबहशस्त्र सँ चिकित्सा करयबा में भयहोइत छल
आर आचार्यों लोकनि अग्नाध्यावस्थे में शस्त्र द्वारा चिकित्सा
करवाक आदेश दैत छल। अतः शल्य कर्मक अभ्यास क्रमशः
घटल गेल।

(४) बौद्ध समय मे प्राणीमात्रके साधारणो कष्टदेव राजा-
झाक विरुद्ध मानल जाइत छल अतः शल्यकर्मी राजाझाक विरुद्ध
मानल जाय लागल आर अभ्यास छुटि गेला सँ अवनति होमय
लागल।

(५) प्राचीन ऋषिप्रणीत वस्तु मे अन्धविश्वासताककारण एकर त्रुटि बाहार करव परम पाप बुझना जाइछ । अतः एहि सँ केवल शल्य तन्त्र नहि बरन सब शास्त्र क अवनति मेल आर भयरहल अछि ।

(६) भारतवर्षक परतन्त्रतो आयुर्वेदक हासताक कम कारण नाहि थिक । प्रथम देश पर जंगली जातिक आक्रमण मेल जे प्राचीन ग्रंथ के जराय भस्मकय देलक बाद जखन मुसलमानक साम्राज्य मेल त आयुर्वेदक स्थान हिकमत के देलक आर पुनः जखन अंग्रेजक प्रादुर्भाव मेल त ओ आयुर्वेद आर हिकमत के यथावत् छोड़ि अपन पाश्चात्य चिकित्सा पद्धति के प्रोत्साहन देलक । फलतः आयुर्वेदक सूर्यास्त मेल आर पाश्चात्य चिकित्सापद्धतिक सूर्योदय मेल । संकुचित हृदयक शरणे वैद्य समाजो उन्नतिशील पाश्चात्य चिकित्सा पद्धति सँ नवीन वस्तु आर ज्ञान लेवाक प्रयत्न नहि केलन्हि फलतः आयुर्वेदक हास होमयलागल ।

आधुनिक वैद्य समाजक कर्तव्य :—आयुर्वेद सहस्रो वर्ष सँ सहस्रो आपत्ति आर कुशराघातक साम्राज्य वनलरहितो जीवित अछि से अत्यन्त परिश्रम, अनुसन्धान आर अन्वेषण द्वारा आयुर्वेदक मूल सिद्धान्त निर्देशकर्त्ता तथा प्रणोता ऋषिक तपस्याक फलथिक; किन्तु की आयुर्वेदप्रेमी के आवयुवदक वर्त्तमान दशा सँ सन्तोष छुन्हि ? की आयुर्वेद जीवित ज्ञान कहल जा सकैछ ? की आयुर्वेद पाश्चात्य चिकित्सा पद्धति सँ टक्कर लय सकैछ ?

जीवित विज्ञान ओ थीक जाहि में राति दिन उन्नति हो आर ज्ञानक भण्डार नित्य भरय । सम्प्रति वैद्य समाजक कर्तव्य थिक जे पक्षपात सँ रहित भय प्राचीन पुस्तकक प्रत्येक वाक्यक अनुसन्धान कय जे सत्य प्रमाणित हो तकरा मानि आर जे असत्य प्रमाणित हो तकरा छोड़ि नवीन विज्ञानानुसार आयुर्वेदक पुनरुत्थानक प्रयत्न करी । एही सिद्धान्तनुसार पाश्चात्य विद्वान हमरा लोकनिक अनेक विज्ञान और औषधि ग्रहण केलन्हिहमरो लोकनि क्रँ इ शिद्धा ग्रहण करबाक चाही ।

आयुशरीर, मन आर आत्मा सँ युक्त पुरुषक नामथिक आर वेद ज्ञान के कही । अर्थात् जाहिशास्त्र सँ पुरुषक ज्ञान हो तकरा आयुर्वेद कही । “आयुर्हिताहितं व्याधेर्निदानं शमनं तथा विद्यते यत्र विद्वभिः स आयुर्वेद उच्यते ।” जे विद्या आयुरहित अहित देखावे व्याधिनिदान आर नाशक उपाय देखावय से आयुर्वेद

थीक चरक आर सुश्रुत आयुर्वेद नहिं थिक । इनू त आयुर्वेदक शाखा विशेषसँ सम्बन्ध रखनिहार प्रधान ग्रन्थ थीक । आयु क हितार्थ ज्ञान चाहे पश्चिम सँ होचाहेपूर्व सँ सब आयुर्वेदोत्थानक हेतु संसार क प्रत्येक भाग मे जे कोनो उपयोगी ज्ञान भेटत तकरा पक्षपात सँ रहित भय आत्मीकरण करय पड़त । ज्ञान कतौ सँ भेटो पवित्र, आदरणीय आर ग्राह्यथिक । नहिं ज्ञानेन सदृशं पवित्र-मिह विद्यते ।

“स्लेच्छादिभवनास्तेषु सम्यग ज्ञानमिदं स्थितम् ऋषिभिस्तेपि पूज्यन्ते ।” ब्राह्मिहिरस्य ।

आयुर्वेदक अवनतिक कारण जे पूर्वछल से आवनहिं अछि । शक्छेद में कोनो बाधानहिं अछि, ने शल्यकोविदक समाज मे उपेक्षा अछि आर राजाज्ञो आयुर्वेदक विरुद्ध नहिं अछि । हँ ! स्वराज्य भेनौ भारत सरकार द्वारा एकरा पर्याप्त प्रोत्साहन नहिं भेटल अछि; किन्तु प्रत्येक बात पर सरकार पर भरोस कर ब चरित्रबलक दुर्बलताथिक आर अशक्ति के बढ़ौनिहारथिक । वैद्यसमाजक कर्तव्य थिक जे ओ अपन विद्या, बुद्धि आर चिकित्सा द्वारा जनता काँ अपनावधि आर जनता भारत सरकार क आयुर्वेदक राजकीय चिकित्सा पद्धति क स्थान देवाक हेतु बाध्य करे । युरोप आर अमेरीका आदि स्वतन्त्र देश में विद्यालय आर चिकित्सालय सरकारक दीश सँ नहिं बनल अछि ; इ इनू जनताक दान पर एहन २ अछि जे भारत मे सरकारक साहाय्य रहितौ नहिं भय सकल अछि ।

अवनतिक प्रधान कारण जे एखनहु शेष अछि प्राचीन कृति मे परम भक्ति, अन्ध आर दृढ़ विश्वास अछि । यावत पर्यन्त ई धारण रहत कि जे किछु प्राचीन अछि ओ सत्यत्तम थिक ओ अत्युत्तम थिक ओहि सँ भिन्न किछु भय नहिं सकैछ तावत पर्यन्त उन्नतिक मार्ग अवरुद्ध रहत । मनुष्य क बुद्धि अपार अछि । काल्हि नहिं ज्ञान छल से आज्ञा ज्ञान भय सकैछ । विज्ञान आर बुद्धि इनू निःस्सीम अछि । सतत् नव विज्ञानक अन्वेषण होइते रहैछ । अतः पक्षपातसँ रहितभय वैद्य आर परिश्रमपूर्वक जतय जेतथ्य भेटय से लय आयुर्वेद मे समावेश कयल सँ आयुर्वेदक उन्नति होएत ।

धर्मशास्त्रविभागः

१. आर्यसंस्कृतिः

पं० श्रीजगदीशशर्मा दाधिमथः, मं० महाविद्यालय, जयपुरम्

निबन्धेऽस्मिन् आदौ तावत् केऽमी आर्या का चैतेषां संस्कृतिः इति विचार्यते । विविधानां विदुषा सिद्धान्तं सम्यगालोच्य भारतीय-स्मृतिकाराभिमतं सिद्धान्तं समादधाति ।

२. गोपूजानिर्णयः

पं० श्रीजीवनाथभा, जनकपुर, दरभंगा

कार्तिकशुक्लप्रतिपदि विहिता गवा पूजा क्रीडा च पूर्वविद्धायां वा कर्तव्येति विचारे 'प्रतिपदा कुहूर्यत्र गावस्तत्र न पूजयेत्' इत्यादि स्मृतिवचनानाम् 'प्रतिपदर्शमयोगे गवा वै क्रीडनं भवेत्, परविद्धासु करणात्पुत्रदारधनक्षयः' । 'प्रतिपद्यग्निकरणं द्वितीयाया गवार्चनम् क्षत्रक्षयं करिष्येते वित्तनाशः कुलक्षयम्' इति वचनानां च परस्परविरोधान् कतरं पक्षो ज्यायानिति सन्देहे सर्ववचनजातैकवाक्यत्वपुरस्सरं मप्रमाणो निम्नलिखितनिष्कर्षः सिद्धान्तितोऽस्मिन्निबन्धे ।

यत्र चन्द्रदर्शनाभावो निश्चितस्तादृशे सौम्यदिने विशाखाऽन्य-नक्षत्रे कार्तिकशुक्लप्रतिपदि गवा पूजा क्रीडा च कार्य्या । उभयदिने तादृशसमयलाभे तु परदिने सा । उभयोरपि दिनयोस्तादृशसमया-ऽलाभे तु तद्विलोप एवेति ।

३. धर्मव्यवस्था

पं० श्रीरमाकान्तठाकुर, लोहना, दरभंगा

सुखस्यासाधारण कारणं धर्मं वदन्ति ।

आचारहीनं न पुनति वेदाः

यद्यप्यधीता सहपङ्क्तिभिर्ङ्गै रित्यादिवशिष्टस्मृत्यनुसारेणाचारं मन्वते ।

स च धर्मः पञ्चधा यथा—वर्णधर्म-आश्रमधर्म-वर्णाश्रमधर्म-
गुणधर्म-नैमित्तिकधर्म इति । एवमाचारस्य प्राधान्य सर्वथा सिद्धयति ।
आचारो हि कर्मणामसाधारणो हेतुः ।

न चैव शूद्रजातीयानामपि कर्मणा ब्राह्मणत्वं स्यादित्याधुनिक-
सुधारवादिनां मतं साध्वितिवाच्य-चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म-
विभागशः इति भगवद्वाक्यविरोधात् ।

विश्वामित्रदृष्टान्तेन नीचजातीनामुच्यजातित्वं नैव भवितुमर्हति
यतश्चातुर्वर्ण्यं जन्मसिद्धमेव न तु कर्मकृतम् ।

‘कलौ ब्राह्मणता वीर्जात्तपश्चर्यादिना नहि’ इत्यादि कौशिक-
संहितोक्तिविरोधात् । किं च पश्य मे तपसो वीर्जं स्वार्जितस्य नरेश्वर ।

एष त्वां स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा ॥

इत्यादि रामायणोक्त्या तदयोग्यत्वात् । विश्वामित्रस्य ब्रह्मतेजस
एवोद्भवत्वाच्च । स चाचारः सश्चासावाचारः, सतां वाचारः सदाचारः
इत्याह मनु । यश्चाधुना सुधारकाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां पर-
स्परं धर्मव्यत्यासं कारयित्वा विवाहादिसंस्कारं कारयन्ति किं बहुनाऽ
स्पृश्यान् स्पृश्यांश्च कुर्वन्ति तदसांप्रतम्—

येनास्य पितरो याता येन याता पितामहा ।

तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्तरिष्यते ॥

इत्यादि मन्वादिवचनविरोधात् ।

अथ ‘पण्ये यच्च प्रसारितम्’ इति सिद्धवचोऽभिलाषः पण्ये प्रसारितं
भक्ष्यं स्लेच्छादिना साक्षात्स्पृष्टमपि गृह्णन्ति बहवस्तत्र युक्तं—

पण्ये प्रसारितं भक्ष्यं सजातदुष्टशंकाया न त्याज्यं किंतु साक्षाद-
स्पृश्यजातिस्पर्शादिदूषितं त्याज्यमेव, कलौ तु केवलं कर्त्ता फलभुक्
पुण्यपापयोरितीयानेव कलौ विशेषः ।

विहितकर्माणि अकुर्वन् निन्दितानि च तानि समाचरन् शास्त्रोक्त-
प्रायश्चित्तानुष्ठानं विनाऽपि पतति लोकः । अत एवाचारस्य प्राधान्यं
दर्शितं कर्मणः श्रेयस्त्वमपि तदधीनत्वादित्यत्र समेषामैकमत्यम् ।
न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेदित्यादि मनुरीत्या विहितं कर्म
ह्यनुतिष्ठन् धनाद्यभावेन सीदन्नपि कदाचिदप्यधर्मे बुद्धिं न कुर्यात् ।

अथ दशविधसंस्कारकर्मणां विवाहस्यादिकर्मण प्राधान्यात् स्त्रीणां विवाहकाल निर्णेतुं विवदतां केचन द्वादशवर्षादारभ्य षोडशवर्षावधि विवाहकालमिच्छन्ति तत्र युक्त विवाहकालनियमे विवाहस्य केवलमैहिकफूलत्वाभावात् । मनुरीत्या स्त्रीणां विवाहस्योपनयनस्थानायत्वेन ब्राह्मणस्योपनयने हि पचमाब्दाधिकारस्य सर्वसम्मतत्वेन स्त्रीणां विवाहकालनियमे तथाधिकारस्य सर्वसम्मतत्वात् ।

अगिरो वचसा स्वरसेन पचवर्षमारभ्य दशवर्षपर्यन्त,
पितुर्गृहे तु या नारी रजं पश्यत्यसंस्कृतेति तृदृस्पतिवचो भीत्या दद्याद्गुणवते कन्या नग्निकां ब्रह्मचारिणे, इति बौधायनवचस्वरसेन च रजस्वलादानस्य निषिद्धत्वान् ।

त्रिंशद्वर्षोद्वहेत्कन्या ह्यद्या द्वादशवर्षिकीमित्यादि मनुरीत्या पचमाब्दादारभ्य द्वादशवर्षपर्यन्तं कन्यादानस्यावधानं न तु ततोऽनन्तरमिति सिद्धान्तः ।

तच्च दान-सकृदशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते । इति मनुरीत्या दत्तान्नताया कन्याया पुनर्दानं परस्य चेत्यागुक्त्वा—

इमान्धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिण इत्यादिकमलाकरभट्टरीत्या च सकृदेवात् स्त्रीणां पुनर्विवाहो निषिद्धः ।

अथ 'एकशाखां समारूढश्चाण्डालादिर्यदा भवेत् ।

ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियादित्यादिवचनेभ्योऽस्पृश्यानां जातितोऽस्पृश्यत्वकूपोदकस्पर्शेऽनधिकारत्वं च सिद्ध्यति । चण्डालैरन्त्यजैश्चैव तथान्यप्रतिलोमजैरित्यादि भृगुसहितोक्त्या देवालयप्रवेशे तेषामनधिकारत्वं पर्यवस्यति ।

प्रतिलोमान्त्यजादीनां स्तूपि दृष्ट्वा समाचरेदित्यादिसिद्धकथनदर्शनात् ब्राह्मणानां कृते शास्त्रे पक्षपात इतिवादिनो निरस्ताः ।

तत्र युक्तिप्रदर्शनपूर्वकं च ब्राह्मणजातिपक्षपातिनो महर्षय इति मतसाधु परास्तमिति दिक् ॥

४. अहिंसा

श्रीएस० के० गुप्त, देहली

कांश्चिद् विदुषो विहायान्ये जना अहिंसाशब्दस्यार्थं नाव गच्छन्ति, अपि तु अनर्थं गृह्णन्ति येन देशस्य महती क्षतिर्जाता, जायते च । साहित्यसभ्यतासंस्कृतिभ्य एवास्यार्थस्यावगमः । हिमिधा तोः सिद्धो निषेधने समस्तश्च । निषेधस्तु द्विविध — प्रसज्यप्रतिषेध पर्युदासश्च । ‘अब्राह्मण’ इत्यत्र ‘अमुक्ता’ इत्यत्र च नञो ब्राह्मण-मुक्ताभ्यां समासो विहितस्तस्मात्, नञोऽप्राधान्य, ब्राह्मणमुक्ता-शब्दयोश्च प्राधान्य भवति । अब्राह्मण इत्यस्यार्थश्च ‘ब्राह्मणभिन्न, परं तत्सदृश क्षत्रियवैश्यादिपुरुषो’ भवति ।

एवमहिंसापदेऽपि नञो हिंसनक्रियया समास कृत । अत्रापि पर्युदासो नञ् एव । तस्मात् निषेधस्याप्राधान्य हिंसाया इति विधेश्च प्राधान्य स्वतः सिद्धमेव । अर्थश्चास्य हिंसाया भिन्न पर हिंसासदृश कर्म’ इत्येव सम्भवति । तस्मात् शत्रूणां वधोऽपराधिना दण्डश्चापि अहिंसा ।

साहित्यमप्येवमेवाह । योगदर्शनस्य व्यासभाष्येऽपि एवमेवा-शय प्रकाशितो व्यासेन । भोजस्य मत तु वेदविरुद्ध हेय च । पतञ्जलिनापि “अहिंसाप्रतिष्ठायां वैरत्याग” इत्यत्र त्यागशब्देन— ‘अहिंसाया वैरस्य अभावो न भवति पर तत्पुरुषप्रभावेण तत्सन्निधौ प्राणिनः वैर जहति’ इति स्पष्टमेव प्रकाशितम् । यद्यत्र वैराभावोऽभविष्यत् तर्हि सूत्रेऽपि ‘वैराभाव’शब्दमपातयिष्यत् भगवान् पतञ्जलि । एव सति सर्वे राष्ट्रे शक्तिसचयः कार्यस्तदा शत्रवः स्वयमेव नश्यन्ति शान्तिश्च सर्वत्र भविष्यति ।

५. वर्णव्यवस्थाविमर्शः

पं० श्रीतारिणीशम्भा, नौगछिया, भागलपुर

वर्णव्यवस्था जन्मना कर्मणा वा शिष्टसम्मतेति विषयेऽद्यत्वे बहुधा महीयासोऽपि विद्वांसो विवदमाना दृश्यन्ते । तत्र गुणकर्म-मूलां वर्णव्यवस्थां मन्तारो जन्मसिद्धां तां मन्वानान् कतिपयान्

दोषानुद्वाव्याक्षिपन्ति । तथाहि 'वर्णसृष्टिर्जन्मसिद्धत्यसमीचीनम् । यत सैव सृष्टिर्जन्मसिद्धा भवति यस्या स्वयं जगदीश्वरोऽस्ति कर्ता, मनुष्याश्व-गो-मृग-कीटादिवर्णा एव जन्मसिद्धा सन्ति यत एषां प्रवर्तक साक्षात् ईश्वर प्रजापतिरेव । निखिलविश्वमिदं परमेश्वरस्य समानम्, समर्पितत्वात् । तस्य दृष्टौ या श्रेणि-भारतवर्षस्य वर्तते तदेव स्थानं तदेव च महत्त्वम् अफ्रिका, अमे-रिका, यूरोपादीतरभूखण्डानामपि विद्यते । यदि मुखबाहू-पादेभ्यो भगवतो ब्राह्मणादिचत्वारो वर्णा उदपत्स्यन्त, तदाऽन्यदेशे-ष्वपि तेषां विभाग उपालप्स्यत । परं दृश्यते यत् वर्णव्ययं था, वर्ण-भेद, धर्मभेद, तत्प्रतिपादकमन्वादिशास्त्राणि केवलं भारतवर्षस्यैव पैतृकधनयन्ते । नैव केवलम्, अपि तु भारतीयशास्त्राणि भारतेतर-देशान् 'स्लेच्छदेशान्' आचक्षते, तत्र गमनागमनयोः प्रायश्चित्त-मपि विदधति । तेषां धर्माणि परधर्माणि मन्यन्ते । किं ते देशा ईश्वरीयसृष्टिर्बाहिर्भूता सन्ति ? किं तत्र यजनसमाज ईश्वरस्य मुखाग्रङ्गेभ्यो नोत्पन्नोऽस्ति ? यदि मनुष्यमात्रं वा प्राणिमात्रं वा तस्यैव सन्तति, तर्हि सर्वत्र समरूपेण वर्णविभाग कथान्नाभूत् ? इमान्येव खलु कारणानि द्योतयान्तं यत् वर्णसृष्टिर्नामकं प्रपञ्चः केवलं भारतीय विपश्चितामेव मास्तिष्कस्य परिणामः ।

अथ योनिमूला वर्णव्यवस्थामभ्युपेतार उक्तदोषान् परिहरन्ति । तथाहि । वर्णसृष्टिः केवलं भारतवर्षस्यैव प्राणिस्विकसम्पत्तिरस्तीति कुतोऽवगतं भवद्भि, भवन्तस्तु भारतीयमनुष्येतरमनुष्यान् कथ-यन्ति । वयं तु ब्रह्म प्राणिमात्रे न केवलं प्राणिमात्रेऽपि तु जडपदार्थंऽपि वर्णसृष्टिरित्ये यथानुरूपं विद्यमानास्ति ।

शतपथ ब्रा० ५, ३, ५, १३ 'अग्निपेचनीयानि पात्राणि भवन्ति यत्रैता आपोऽभिषेचनीयानि भवन्ति । पालाशं भवति, तेन ब्राह्मणोऽभिषिञ्चति, ब्रह्म वै पालाशः । नैऋत्यग्रोधपादं भवति । तेन मित्र्यो राजन्योऽभिषिञ्चति । पाद्भवे न्यग्रोधः प्रतिष्ठितः । मित्रेण वै राजन्यं प्रतिष्ठितः । अश्वत्थं भवति, तेन वैश्योऽभिषिञ्चति ।" इति ब्रह्मपात्रभेदान् दर्शयन्ती तत्तद्वृत्तविशेषेष्वपि ब्रह्मज्ञात्रावर्द्धवीर्याणां भेदेन अवस्थिति सूचयति । ऋषयो न हि वर्णसृष्टिं चक्रिरे । अपितु वर्णव्यवस्थां विदधिरे । अर्थात् गर्भाधानादिश्रौतस्मार्तसंस्कारविशेषैः तद्वर्णबीजं पुष्पितं पल्लवितञ्च व्यदधुः । स्थूलभूतवादस्यैव प्राधान्यं

मन्वानाः पाश्चात्या देशा वर्णसृष्टेर्मूलरहस्यज्ञाने असमर्था । न तत्र वर्णव्यवस्थां सुव्यवस्थिता चक्रुः ।

६. विश्वेश्वरस्मृतिः

महामहोपाध्यायः पण्डितविश्वेश्वरनाथ रेडः (जोधपुर)

सभवेन्नाम मनुस्मृते. प्राचीनतमत्वं सर्वमान्यत्वं च कादाचित्कम् । परमिदानी तु परिवृत्ते समये तदनुसाराचार-पालनं महतामप्यसंभव संजातं साधारण-जनानां तु तत्र कथैव का ? ।

भिन्न-भिन्नासु स्मृतिषु तु मतभेदाः सन्त्येव परमेकस्यामपि स्मृतौ नास्ति तेषामभावः । समयपरिवृत्त्या च तदानीन्तना बहव आचारा अप्यमान्यीकृतं समाजेन । यदि साध्यान् मर्मादयेत, तर्हि प्राचीन-महर्षिनाम्ना प्रख्याता स्मृतयोऽप्यर्वाचीना एव प्रतीयन्ते । तथैव स्मृतिषु स्थलविशेषेषु प्रक्षिप्तानि मतान्यायुपलभ्यन्ते ।

पुरा तु बलात्कारेण छलेन वा त्याजितधर्माणां विधर्मधर्ममनुप्रवेशितानां वार्याणां न कोऽपि कुत्रापि शुद्धिमार्गोऽलभ्यत । परमष्टम्यां शताब्द्या यदा सिन्धुसौराष्ट्रयो आरव्याणां सपरिजनैराज्ञो विधर्म-विप्लवोऽन्वभूयत, तदा प्रतिभारालिभिर्देवलस्मृतिं निर्माय बलच्छ-लादिभिर्विधर्मीकृतानां स्त्रीपुंसानां पुनरायत्तप्राप्तये शुद्धिर्निर्दिष्टा । किं बहुना बलात्कारेण विधर्मिभिः परिणीतानां नाशितसर्तात्वानां सज्जनित-गर्भाणां वा आर्यवनितानामपि शुद्ध्या स्वपरिवार-प्रवेशोऽनुमतः ।

यावदेकादशी शताब्दीमाद्रियते स्म च तदेतन्मतं तस्या स्मृत्या । अलबिलादुरीनाम्न आरव्यस्य लेखेनायस्य समर्थनं भवति, तेनाऽस्ति लिखितं यदष्टम्यां शताब्द्या मौहम्मदानां शासनशक्त्या साकमेव धार्मिकी शक्तिरपि क्रमशः क्षीयते स्म । यतो मुसलमानाभूता बहवो हिन्दवोऽनुप्रविष्टा पुनर्हिन्दुधर्ममिति । महाराष्ट्रे शिवाजी-महोदयस्तु अष्टादश्या शताब्द्यामपि मौहम्मदधर्मप्रविष्टं स्वसामन्तं निम्बालकरं शोधयित्वा स्वीया कन्यां विवाहितवान् । एतेषां विषयाणां विमर्शेन विज्ञायते, यद् भारते समये समये युगानुरूपः स्मृतयः प्रणीयन्ते स्म । याज्ञवल्क्यस्मृतावपि विशते. स्मृतीनां नामनिर्देशेनाप्यस्यैव विचारस्य पुष्टिर्जायते । किन्तु दुर्भाग्यवशाद्

द्वादशशताब्दीतो युगानुरूपस्मृतिरचनाकार्यं शिथिलतामापन्नं दृश्यते । अत एव हन्त । अधुनैतत्परिणामस्वरूपं भारतविभाजनम् । परमद्य तु पूर्ववङ्ग-प्रवृत्तैरत्याचारैर्दोष्यमानमनसां वाराणसेयविदुषां भिन्न-भिन्नपीठाचार्याणां च चेतांसि पुनर्जागरणोन्मुखानि विभाव्यन्ते, यत्तैरेतादृश धर्मपरिवर्तनं सर्वथाऽमान्यमुद्घोषितम् ।

अयं जनोऽप्यतीताद् वर्षसप्तकात् पूर्वं स्मृत्युक्तानां धर्माणां युगानुरूप-व्याख्यानभावनया प्रेर्यमाण समारब्धवान् विश्वेश्वर-स्मृतिनामानं निबन्धम् । समापितवांश्चैनं गते वत्सर एवेति । भागद्वय खल्वस्य विद्यते । द्वादशभिरध्यायैर्विभक्ते प्रथमे भागेऽनुष्टु-भामासन्नेनैकादशशतेन मनुस्मृति-कथितानामाचारविचाराणां कारण-निर्देशपुरस्सरं युगानुरूपं व्याख्यानं विद्यते । त्रिंशदध्यायात्मके द्वितीये भागे पुन शताधिकेनाऽनुष्टुप्-चतु सहस्रेण विवेचितवान् अविकल-मार्यदायभागम् । अनन्तरोक्तेऽस्मिन् विभागे यथास्थलं पूर्वं स्मृति-प्रोक्ता व्यवस्था, ततो भारतवर्षस्य विभिन्नप्रान्तेषु व्यवहियमाणानि तत्तद्-व्याख्यानानि, तत्तद्विषये प्रधानन्यायालयानां मतोल्लेखनानि च विशदीकृतानि । युगेऽस्मिन् प्राचीनस्मृत्यादिग्रन्थोक्तानां दायनिय-मानां परिज्ञानमात्रेण न कोऽपि विद्वानिदानीतनेषु न्यायालय-विधानेषु चञ्चु प्रवेशमप्यर्हति, तस्य सिद्धहस्ततायाम्नु कथैव का ?

संस्कृतवाङ्मये युगानुरूपस्यैतादृशस्य ग्रन्थस्य सर्वथाऽभाव-मनुभवतानेन जनेनाऽयं निबन्धो निर्मितः । आशास्ते चायं यच्छान्तहृदया सहृदया सविमलविचार परिशील्यैव स्वस्वामनुमति प्रदास्यन्ति ।

पुरातन मानवधर्ममेव सम्यक् परिष्कृत्य युगानुरूपम् ।

विश्वेश्वरेणात्र कृते प्रयत्नेऽत्यावश्यको विज्ञ-सुदृष्टि-पातः ॥

इतः परमस्य ग्रन्थस्योभयभागगतानि कतिचित् पद्यान्युदाह्रियन्ते

विश्वेश्वरस्मृतिः

(प्रथमो भागः)

अतोऽधीतानुभूतानां स्मृत्या सारं निवेदये ।

विश्वेश्वरस्मृतिरिति नाम्ना यं ख्यातिमेष्यति ॥

संस्कृतेः स्वच्छतायाश्च शुद्धेर्वा पैतृकासृजः ।

समाजसुखशान्त्योश्च रक्षार्थं मनुना तु यत् ॥

ऋषिभिश्चापरैरुक्तं स्वस्वशास्त्रेषु तन्मया ।
 विश्वेश्वरस्मृतौ सार्थं वर्ण्यते युगसंगतम् ॥
 ब्रह्माणस्तु समुत्पन्नं जगदुक्तं पुरातनै ।
 नव्या विद्युत्कणोत्पन्नं मन्यन्ते तदसशयम् ॥
 सांख्ये पुरुषसंनिध्यात् प्रकृति श्रष्टिकारणम् ।
 तथा धनऋणाणूनां सांनिध्यं नूतने मते ॥
 प्राच्यपाश्चात्यभावानां संघर्षे समुपस्थिते ।
 युगानुरूपिणी व्याख्या विना धर्मस्तु हीयते ॥
 भ्रमीविकीर्णतापांशगाढनीहारनिर्मितम् ।
 सूर्यस्य मण्डलमिदं जातं जीवनतापदम् ॥
 तस्मात्तु निर्गतान्यन्ते नवपिण्डान्यथ क्रमात् ।
 अष्टं ग्रहाश्च नवमं भूमिमण्डलमद्भुतम् ॥
 यथा तु द्विजपादानामुपेक्षा हानिदा मता ।
 समाजपादभूतानां शूद्राणामपि सा तथा ॥
 देशकालादिभिर्धर्मं स्वभावाज्जायतेऽन्तरम् ।
 सूतेऽनवस्था तच्छ्रेष्ठो तत्तदर्थं कलिं त्यजेत् ॥
 भोजनं जीवनार्थेऽत्र भोजनार्थं न जीवनम् ।
 मिताहारी भवेत्तस्मादधिकाल्पं परित्यजेत् ॥
 यदात्मनो न रुचितं तत्परेभ्योऽपि वर्जयेत् ।
 एव सदाचारं सर्वधर्मानुमोदितम् ॥
 परस्परं हि सन्तुष्टौ दम्पती सुखमाप्नुतः ।
 तत्त्यजेतामसन्तोषं निश्शेषक्लेशकारणम् ॥
 स्पृश्याऽस्पृश्यव्यवस्थापि निर्मिता स्वास्थ्यहेतवे ।
 अतस्तथैव विचार्यैव कार्योऽस्मिन् निर्णयो बुधैः ॥
 कलुषीक्रियते देवस्तीर्थं वाऽन्त्यस्य दर्शनात् ।
 स्पर्शनाद्वाऽपि नैतत्किं धर्मशास्त्रविडम्बनम् ?
 आर्यधर्मानुगस्त्वन्त्योऽस्पृश्यं किन्तु परिग्रहात् ।
 अनार्यस्यात्र धर्मस्य स्पृश्यं, किं न विडम्बना ॥
 अगृहीतकरो राजा क्षीणकोशबलो भवेत् ।
 अतिग्रहणतश्च स्याद् हीनराष्ट्रबलस्त्वसौ ॥
 बलात्कृतानि कार्याणि कारितान्यथवा जनैः ।
 अकृतान्येव जानीयाल्लोके न्यायरतः सदा ॥

यद्वत्पतिव्रता शस्ता तद्वत् पत्नीव्रत पुमान् ।
 अतः पत्न्यां तु जीवन्त्यां नोद्वहेदपरां स्त्रियम् ॥
 स्त्रीणां पुनर्विवाहाज्ञा विरलैवोपलभ्यते ।
 तथापि गर्भघातेभ्यो विवाहस्त्वल्पहानिकृत् ॥
 चण्डालादीनपि नरो मनुष्या इति चिन्तयन् ।
 तिरस्कुर्यान्न लोकेऽस्मिन् शूद्राणां तु कथैव का ॥
 प्रलोभनाद् बलात्काराद् मदादज्ञानतोऽथवा ।
 म्लेच्छीकृतोऽनुत्पन्नश्चेन प्रायश्चित्तैर्विशुध्यति ॥
 अनावृत्ते प्रतिज्ञान पश्चात्ताप कृतस्य च ।
 व्रतादिकं च दानं च प्रायश्चित्ते विधीयते ॥
 निराकारपरब्रह्मध्यानेऽशक्तास्तु ये जनाः ।
 तेषां कल्याणसिद्ध्यर्थमेव मूर्तिं प्रवर्तिता ॥
 अतो देवस्य कस्यापि निर्मायात्मप्रियाकृतिम् ।
 ध्यानाधारतया व्यायेन् पूजयेद्वाथ भक्तिम् ॥
 किन्त्वन्यस्य प्रिया मूर्तिं नवमन्येत जातु यत् ।
 सर्वदेवनमस्कारो ब्रह्म प्रत्येव गच्छति ॥

द्वितीयो भागः

व्यवहाराधिकारः

विश्वेश्वरस्मृतेरेवोत्तरार्धस्य स्वरूपतः ।
 भारतीयार्यजातीयो व्यवहारो विविच्यते ॥
 चातुर्वर्ण्यं समुत्पन्नास्तन्मताऽनुगताश्च ये ।
 प्रत्यावृत्ताश्च ये तस्मिन् तदर्थं विधिरुच्यते ॥
 वाराणस्यां महाराष्ट्रे विदेहे द्रविडे तथा ।
 मान्या मिताक्षरा नित्यं प्रान्तिकाचारमिश्रिता ॥
 वाराणस्यां तु मान्यौ स्तोत्रावेतौ हि तथा सह ।
 वीरमित्रोदयस्त्वान्नोऽपरो निर्णयसिन्धुक ॥
 महाराष्ट्रेऽपि पूर्वोक्तावुभौ मान्यौ तथा सह ।
 व्यवहारमयूखश्च मुख्यो यो गुर्जरे ध्रुवम् ॥
 विदेहे तु तथा सार्वमान्यौ स्तोत्रं 'वि'-समन्वितौ ।
 वादचिन्तामणिः पूर्वं वादरत्नाकरोऽपरः ॥

द्रविडेऽथ नया सार्धं मान्या ग्रन्था इमे बुधै ।
 सरस्वतीविलासोऽथ वीरमित्रोदयस्तथा ॥
 पाराशरो माधवीयस्तथा च स्मृतिचन्द्रिका ।
 ण्णा न्यायविधौ ज्ञेया प्रान्तीया शास्त्रमान्यता ॥
 वङ्गे पुनर्दायभाग सर्वेन्द्रियते बुधै ।
 अतो विधीना मुख्ये द्वे व्यवस्थे भारतं मते ॥
 दायप्राप्त्यै तथा पृक्तकुटुम्बार्थं विनिश्चिता ।
 मिताक्षरीया नियमा दायभागेऽन्यथा कृता ॥

७. अशौचविचारः

पं० श्रीगोकुलानन्दभा, मङ्गरौनी, दरभंगा

अथ दशाहाशौचसर्ववर्णसाधारण्ये न विहितमस्ति 'तेन शूद्र-
 म्यापि प्राप्नोति मासिकाशौच तस्य प्रातिस्विकरूपेण विहितमस्ति । तद-
 नयो समुच्चयो न सम्भवति आचारविरोधान् । किन्तु विकल्प सोऽपि
 नैच्छिकः । गुरुकल्पप्रतिपादकशास्त्रस्याननुष्ठानलक्षणप्रामाण्यप्रसंगात् ।
 किन्तु व्यवस्थित । अत एव कतिपयशूद्रकुले दशाहाशौच परम्परा-
 प्राप्तमस्ति । कतिपयशूद्रकुले मासिकाशौचम् । ते यदि मोहादशा-
 हाशौचमाचरन्ति सदा पतन्ति विहिताननुष्ठानान्निषिद्धसेवनाच्च ।
 स्थलविशेषे कल्पविशेषस्य परिग्रहस्तदितरकल्पस्य निषेध इत्यस्यैव
 व्यवस्थितविकल्पपदार्थत्वात् । अत एव जातिदेशकुलानाञ्च ये धर्मा
 प्राक्प्रकीर्तिताः । तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रक्षुभ्यतेऽन्यथेत्यादिक
 स्मर्यते । एतेनानादिपरम्पराप्राप्ततत्तद्धर्मपरित्यागो व्याख्यात ।
 यद्यपि पुरुषविशेषकल्पितधर्मस्याविचालनीयत्व मन्वादौ स्मर्यते
 तथापि तद्वाजनीतिपरम् । धर्मान्तरे हस्तक्षेपस्तु अनाधिकारचेष्टित-
 मेवेति ।

८. सापिण्ड्यनिर्णयः

परिण्डत श्रीतुलानन्दशर्मा, लखनौर

सापिण्ड्यनिर्णये सापिण्ड्यपदव्युत्पत्तिरत्र पिण्ड्यपर शरीरपर
 सप्तान्यतमत्व सापिण्ड्यपदशक्त्युपाधिरेवञ्च सप्तान्यतमत्वावच्छिन्नैक-

शरीरान्वयित्व सापिण्ड्यमपरस्मिन्पक्षे पिण्डपद पितृयज्ञीयपिण्ड-
परमेवञ्च सप्तान्यतमत्वावच्छिन्नसाक्षात्परम्परासाधारणैकपिण्डान्वयि-
त्व सापिण्ड्यमेवञ्च वीजिनमारभ्य सप्तमपुरुषपर्यन्त सर्वेषां
मन्तानाना सन्तानिनाञ्च परस्पर सापिण्ड्य एकस्यापि सप्ताधिकत्वे
सप्तान्तार्गतस्यापि सापिण्ड्य विनिवर्तते सयोगवदुभयनिरूपयत्वादिति
महामहोपाध्यायवाचस्पति मिश्रादीनाम्मत महामहोपाध्यायनरहरिणा
खण्डित तत्खण्डनस्य मण्डनम् ।

६. मिताक्षरादायभागयोर्विषये किञ्चित्

पं० श्रीविनायकशास्त्री, इन्दौर

सर्वथा विदितमात्र सम्प्रति भारतीयन्यायाधिकरणेषु स्वत्व-
विषये मिताक्षरा—जामूत—वाहनयोर्मतद्वय वङ्ग-तदितरभारतयो-
र्व्यवस्थापितमिति ।

हिन्दूविधिसमित्या च नियमानामैकरूपादिहेतुभि मिताक्षरा-
दृतजन्मस्वत्वसिद्धान्तमुद्धूय सर्वत्र भारते वङ्गीयमुपरमस्वत्वमेव
प्रतितिष्ठापरिधिषितम् ।

तत्र मीमासान्यायान्युपेतप्राचीनधर्मशास्त्रप्रसिद्धयाद्यनुरोधेन,
अशतश्च सम्भवद्वैकरूयानुकूल्येन, हिन्दूनां कुटुम्बव्यवस्थारक्षण-
दृष्ट्या च आगलन्यायाध्यक्षस्वोक्तसाम्प्रतिकदेशविशेषपक्षापेक्षया
विशेषानुसारेणानयो पक्षयो व्यवस्थाऽस्मिन्प्रबन्धे प्रकारत्रयेण
ससूचिता ।

तत्रथा—

- १ तस्माद्धने प्रातिनिव्यमूले स्वत्व न जन्मना
कौटुम्बिके तु पुत्राणां स्वामित्व जन्मना भवेत् ।
- २ पित्रर्जिते पितु स्वत्वोपरमात्तनये स्वता
पितामहोपार्जिते तु पितु पुत्रस्य चास्त्वसौ ।
- ३ पित्रर्जिते स्थावरेऽस्तु पुत्राणां जन्मना स्वता
स्थावरेतरविक्ते तूपरमात् स्वत्वमर्हति ॥ इति ॥

१८. ब्राह्मणवृत्तिः परिवर्त्तनमपेक्षते

पं० श्रीलक्ष्मीनाथमिश्र, रसलपुर, भागलपुर

पुरा जगदिदं सृजता विश्वसृजा मनुजा एवान्येभ्यो जीववद्भ्यश्चैतन्योपचिता कृता, वर्णा आश्रमाश्च प्रकल्पिता, तेषां रक्षायै सामान्य-विशेषधर्माणां च प्रतिपादनायाऽत्मभूर्मनुस्वरुद्रोधि । स च भगवान् ब्रह्मावर्त्ते परमपुरुषामृतस्यन्दिनी कथा धर्मतत्त्वानि च मरीच्यत्रिभृग्वादिभ्यः शिष्ययन् वसुधामगौर्सीत् । ते च महर्षयस्तत्परवर्त्तिनश्च मुनयो जगतां हिताय, वर्णाश्रमक्रमेण चतुर्वर्णानां धर्मानाचारांश्च प्रत्यपादयन् । स चाचारो धर्मश्च देशकालवशाद् भिद्यते परिवर्त्तनञ्चापेक्षते । दृष्टश्चाचार परिवर्त्तितो युगक्रमेण । ब्राह्मणस्य यानि षट् कर्माणि मनुनान्येन वा मुनिना प्रोक्तानि न तैः साम्प्रत ब्राह्मणा जीवितुं पारयन्ति । पुरा भारते ब्राह्मणानां राजा आश्रय आसीत्, केचित् तेषां साचिव्य भजमाना राजभ्यो भूभागोपहारं लब्ध्वा, अन्ये पुनर्निजानवद्यविद्याकौशलेन सन्तोष्य तेभ्यो भूपतिभ्यः समादाय भूभागोपहारमवनिपालकल्पा भूस्वामिन जाताः, इत्यनया गत्या तेषां भूसुराणां जीविकापरिवर्त्तनसूत्रमपतत् । तत्परं कियन्तो ब्राह्मणा कृषिवृत्तिमप्युरीकृत्य वैश्यवृत्तिवर्त्तिन्या प्रासरन् । एव क्रमेण बहुविधा सदृशीमसदृशाञ्च वृत्तिमाश्रयन्तो ब्राह्मणा बहुमुखपथं प्रस्थिता ।

स्वराज्ये स्मयाते भारतीयानां काचिदुचिता स्थितिः स्यादित्याशापि शिथिलायत एव । किञ्चेदानीं राष्ट्रीयमहासभावादिनाम्, समाजवादिनाम्, हिन्दूमहासभावादिनाञ्च मल्लानां परस्पर-विवादेनाकुलिता लोका रसातलात्परस्मिन् तत्तद्वादिनिर्मिते तलेऽपुनरावर्त्तनस्थितिं गन्तुमुद्यता दृश्यन्ते ।

अतर्किते अस्मिन् क्रान्तिकालेऽनवधानतया महती हानिः सम्भाव्यते ब्राह्मणानाम्, तेनाविलम्बितमेव तैः सावधानैः प्रतीकार-परैश्च भवितव्यम् । कृषिप्रधानेऽस्मिन् भारते कृषिप्रधानजीविकोपायानां हालिकं विना महदसौकर्यं घटते, हालिका हि नर्माधिकवेतनदानेऽपि न तुष्यन्ति, इह ब्राह्मणा अधिकवेतनं वितरन्तः स्वयं व्ययाधिक्येन स्वल्पायेन च प्रत्यहं दुःस्थितिं श्रयन्ते, हालिकाश्च नित्यमान्दोलय तं कार्यं विघटयन्ति समुचितकृषिकृतिसमये ।

तस्मादवहितेन मानसेन प्रजावद्भिर्विचारणीय वृत्तते यन् 'समथ मनुरुध्य ब्राह्मणवृत्तिषु परिवर्त्तनमपेक्षते न वा ?' अधुनातना ब्राह्मणां याथातथ्येन शास्त्रोदितां वृत्तिमेवाश्रयन्तो न जीवन्ति । अनार्षादि मनुनार्षादि च मनुना गोतमेन बौधायनेन पराशरेण च यानि कर्माणि ब्राह्मणानामुक्तानि तेषु कर्षणमपि वृत्तित्वेन कथितम् । आपन्नपि यानि कर्माणि गर्हितानि तान्यपि सम्पादयन्ति ब्राह्मणा साम्प्रतम् । देशकालमनुरुध्य सदाचारस्य धर्मस्य च सदैव परिवर्त्तनं स्वीकृतं दृश्यते ।

११. विधवाविवाहयुक्ततायुक्तताविमर्शः

पं० श्रीगेनालालभा, वेङ्गमराय

न च नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पता । पञ्चस्वापत्मु नाराणा पतिरन्यो विधीयते ॥ इति पराशरस्मृतिवचनेन मृतेपि पत्यौ विवाह इतिवाच्यम् । यतो अत्र पश्ये पताविति नास्मि किन्तु अपताविति । ण्ड पदान्तादिति इति पूर्वरूपमत्र नहि केवल पतिशब्द धासज्ञाभाक् तस्य समास एव धासज्ञाविधानान् ॥ नच द्रौपद्या पञ्च-पतित्वदर्शनेन सहानेकपतित्वशकाया श्रुतेरप्रमाण्यतापत्तिरिति वाच्यम् । यत एतच्छास्त्रं मनुष्यानाधिकरोतीति श्राशकराचार्यादि-शारीरकभाष्यस्थवचननिर्देशान् तादृशविधीना मैथुनयोनिकृत एव विधानान् ॥ मार्कण्डेयपुराणे चतुर्थाध्याये पत्तिराजजैमिनिमुने सम्वादेपि दृश्यत एव ।

ज्यौतिषविभाग

१. आयुर्विचारः

पं० श्रीकमलाकान्तभा, मडकिया, दरभंगा

दार्धमध्याल्पभेदेन त्रिविधायु कृत्वा कथनपूर्वकमहर्षिर्जेभिर्निम-
तेनायु साधनं कुरुणम्” ततो ग्रहस्थानजनित—देहतातनिधनाधिया
इत्यादि कथनतो ह्यायुर्निर्णयकुरुण जमिनिप्रतिपादितखण्डनिश्चय-
पूर्वकपराशरप्रतिपादितमारकेशगृहनिर्णयपूर्वकायुर्निर्णय, देवशाल-
मतेनाष्टवर्गायुसाधनं तत्रैव त्रिकाणैकापित्यरावनप्रकारोपपादनम्,
ततो नियत-परमामितायु प्रतिपादनपूर्वकश्रांशवाचार्यप्रतिपादिताशा-
युर्दाय नैसर्गपेण्ड्य-त्रैवायुर्दायाना साधनपूर्वकगणितायुर्निश्चयकरणम् ।

२. वृष्टिविचारः

पं० श्रीकमलाकान्तभा, मडकिया, दरभंगा

मनुष्यादिकगर्भ-गर्भत्वाव प्रसववन्मेघकृत् कृष्णैरपि तत्त्रिकम्भ-
वति । ततो गर्भसमय कदा कथञ्चेति निर्णय, पवनमलिलविद्युद्गज्जन-
मेघा इति पञ्च निमित्तानि सन्ति, गर्भसमये हस्तमात्रदैव्यविस्तारो-
च्छ्रितिधातुर्घाटितकुण्डे पञ्चविंशतिपलाधिकवृष्टिजले गर्भाभावत्वनिर्देश-
प्रतिपादनम्, २५ पलाल्पे वृष्टिजले गर्भस्थिरता, गर्भसमये-गर्भपुष्ट्य-
पुष्टिकरशुभाशुभलक्षणकथनम्, पाक्षि-ह-मासिकगर्भनिश्चय, गर्भ-
समयोत्थमेवादेऽपि पर्ययत्व प्रसवकाले भवति, १६५ दिने प्रसव-
निर्णयो गर्भस्य, प्रतिमासिकशुभाशुभलक्षणानि, नक्षत्रविशिष्टगर्भतो
वर्षान्निर्णय, वर्षाजलप्रमाणकथनम्, वर्षाञ्चितयोजनात्मकप्रदेशनिर्णय,
पौषे मूलादिभरण्यन्तनाक्षत्रिकगर्भवशेन वर्षान्निर्णय, पौषादिमास-
चतुष्टयोत्थमेवादिना वर्षानिश्चयाभिधानम्, ज्येष्ठाषाढमासयोर्नक्षत्रोत्थ-
तिथिजगर्भनियमाद्वर्षानियम, वर्षाजलप्रमाणकथनमपि तत्रैव लिखित-

मस्ति, आपादे रोहिणीयोग-स्वातियोग-आपादीयोगेभ्यो वर्षानिर्णय-
करणम्, रोहिणीयोगादिने कुम्भस्थापनवशादपि वर्षानिर्णयत्वप्रति-
पादनम्, आषाढशुक्लनवमादिने सूर्योदय-मध्याह्नसायाह्नकालिक-
सूर्यविम्बावलोकनवशादाकार्तिकवर्षाशुभाशुभत्वप्रतिपादनम्, आपाद-
पूर्णिमाया कूप-निर्भर-मरसा जलमापनादितो वृष्टिनियतिकरणम्,
रोहिणीनिवासस्थानजन्यवर्षाशुभाशुभत्वम्, आपादीपूर्णिमाया
वायुवशाद्वृष्टिनिश्चयकरणम्, नक्षत्रस्त्रीपुरुषनपुंसकाभिधानपूर्वक-
सूर्यसञ्चारदिवसीयस्त्रीपुरुषादियोगतो वर्षानिश्चय, चण्डादि-
संप्रनाडीविवेकतो वर्षानिर्णय नाडीस्थग्रद्व्योगावृष्टिदिनप्रमाणप्रति-
पादनम्, ग्रहस्थितिवशेनापि वर्षानिर्णयकरणम् ॥ एतत्सर्वं विशेष-
विवरणद्वाराऽवलोक्यम् । इतिदिग्दर्शनम् ।

३. सायननिरयणतारतम्यम्

पं० श्रीलक्ष्मीकान्तभा, सूरत

ज्योतिषशास्त्राङ्गोद्भव पञ्चाङ्गमेव सर्वधर्माणा मुख्यतममङ्गमिति
निश्चित्य, तन्निर्माणे सहायभूताना भारतीयसिद्धान्तग्रन्थाना नामोद्-
ङ्कनपुरःसरं तत्रत्य तथ्यातथ्यविवेचनं कृत्वा, श्रीसूर्यसिद्धान्तो-
द्भव गणितं तदनुसारि करणग्रन्थोद्भव गणितं वा पञ्चाङ्गरचनोपयोगि
भवेन्नान्यदिति दशयित्वा सिद्धान्तोपपत्त्या युक्त्याच नवीनमतखण्डन-
पूर्वकं प्राचीनमतं संस्थाप्य, अयनांशान् पार्थक्यं दर्शयित्वा,
सूक्ष्मायनांशानयनविधि, अयनांशाना वार्षिकदैनदिनी च गतिं प्रति-
पाद्य, सायनगणनया तिथ्याद्यानयने दोषबाहुल्येन धर्मकृत्याद्यनु-
ष्ठानलोपशक्या श्रीसूर्यसिद्धान्ताद्यनुसारिणी निरयणगणनैव सर्वथा
समुचितेति सर्वं स्फुटं प्रतिपादितमस्मिन् लेखे इति ॥

४. ग्रहणविचारः

पं० श्रीलक्ष्मीकान्तभा, सूरत

श्रुतिस्मृतिपुराणप्रतिपादिन चन्द्रसूर्ययो राहुग्रहण युक्त्या
असिद्धमपि सिद्धान्तप्रतिपादितोपपत्त्या तत्समन्वयनं, सिद्धान्तानां
मतमतान्तरावलोकनपुरःसरमुपपत्तिनिचय युक्त्या मेलयन्, स्थले

स्थले स्वविचारमपि स्थापयन् , सूक्ष्मरीत्या ग्रहणानयन प्रतिपाद्य-
ज्यौतिषशास्त्रोपरि विश्वासविकाशार्थं च फलितग्रन्थानामाधारतो
ग्रहणकालीनभवितव्यतां तत्फलञ्च प्रथमत एव कथा रीत्या प्रतिपाद्य-
मित्यादिरीतिमुद्धाटयन् , ग्रहणजन्यशुभाशुभफलं सप्रायश्चित्तं शान्ति-
विधिसहितञ्चोद्घोषयन् आधुनिक वैज्ञानिकमतमुद्धाटनपूर्वकं स्वमतेन
सह तत्सामञ्जस्यमुद्वृङ्कयन् , वेदाङ्गेषु ज्यौतिषशास्त्रस्य सर्वेभ्यो
मूर्द्धन्यत्व प्रतिपादितवानस्मीति ।

५. आयुर्विचारः

पं० श्रीलक्ष्मीकान्तभा, सूरत

ब्रह्मण प्रथमसृष्टीना देवर्षिब्रह्मर्षिमानुप्रभृतीनामत्रैव जननात्,
परमात्मनोशावताराणामत्रैव प्रादुर्भवनात्, वर्णाश्रमधर्मणामत्रैव
व्यवस्थास्थापनाच्च भारतवर्षस्योत्कर्षता प्रतिपाद्य, तत्रानेकजन्मो-
पार्जितपुण्यप्रभावलब्धजन्मनां मनुष्याणां कृते धर्मे एवामूल्यं रत्न-
मिति दर्शयित्वा, धर्माचरणे आयुष सत्तैव प्रधानं कारणमिति
निश्चित्य, तद्रक्षणाय वर्धनाय च गत्यर्थक-दानार्थक “इण्” ‘दा’ धातु-
भ्या “मायु” “आयुर्दायां” वेति पदद्वय मसाव्य, (आयुर्जीवितकाल
स्यात् परमायुस्तदुच्यते) इत्यादिप्रमाणैरायुषो जीवितव्याप्यकालत्व-
मर्थं विधाय, नीतिशास्त्र-आयुर्वेद-पुराण-धर्मशास्त्र-श्रुति-स्मृति योग-
शास्त्र-तन्त्र-शास्त्रादिप्रमाणैर्घृतसेवन-ब्रह्मचर्यसान्निविकार - सदाचार-
योगासनप्राणायामशुद्धवायुसेवनादक्रियाकार्यार्थाचारणैर्धर्ममूलं तदा-
युर्वद्धेत इति स्फुट प्रतिपादितवानस्मीति ॥

६. वास्तुविचारः

पं० श्रीमुक्तिनाथभा, धनकौल

नानाप्रपञ्चात्मकेऽस्मिन् वै सुखदुःखमये ससारे सुखोपलब्ध्यै
द्वितीयाश्रमप्रविष्टानां सकलमानवानां सुखनिदानभूतं गृहमेव, यत् स्व-
गृहकृतश्रौतस्मार्त्त-क्रियोपलब्धपुण्यनिचयेनैहिकामुष्मिकसुखोपलब्धिः
परगेहकृतानां तासां निःफलत्वात् यत् उक्तं वृद्धगार्गेण “परगेहकृता.

सर्वाः श्रौतस्मार्त क्रियाश्च या । निश्छला स्युर्यतस्तासां भूमीश फलमश्नुते” । तेन गृहकरणस्यावश्यकत्वे तदाधारभूता प्रथम भूमिरेवापेक्ष्यते सा च भूर्नाना विधा प्रशस्ता समा निन्द्या चेति तिलो भूमय संसारेऽस्मिन् मानवानां दृग्गोचरीभूता । यत्र भूमावकिञ्चनोपि मानुष कृतगोहो भटित्येव सर्वाभ्युदयं लभते सैव प्रशस्ता भूमिः सर्वैर्निगद्यते यत्र गृहकरणे पूर्वाभ्युदयस्यापि भटित्येव विलयो भवति सा निन्द्या भूमिर्निश्चीयते तथा यत्र गृहकरणे पूर्वाभ्युदयस्य न हासवृद्धी सा समाभूमिः सर्वैरुररीक्रियते । तेन प्रशस्तभूमिज्ञानमन्तरा सुखनिदान-भूतस्य गृहस्य क्वारम्भो युज्यते तदर्थं प्रशस्तभूमिज्ञानाय मानवस्य स्वव्यावहारिकनामराशिवशेन ग्रामस्य यस्यां दिशि वासो विहितस्तस्यामेव दिशि निवासार्थं भूमिः परीक्ष्या किन्तु परीक्षणे निवास्य-क्षेत्रस्योपरितनभागदर्शनेन तथा शिवावलि विधानेनैवं भूम्यन्तर्गत-शल्यज्ञानेन च तत्क्षेत्रस्य शुभत्वं विज्ञाय मासानुसारप्राप्तदिश्येव वास्तुदेवपूजा विधाय हुतमुग्दिश्येव सर्वदा शिज्ञान्यासो विधेयस्तथा तत्र मण्डले कस्यां दिशि प्रवेशविनिर्गमप्रधानद्वार शुभं कति द्वाराणि कर्तुं शक्यते एव तथा दिक्परत्वेन कस्य वस्तुनो द्वारसम्मुखत्वे वेधः । एवमभीष्टमण्डले चेदेकमेव गृहं कर्तुमभीष्टं तदा कुत्र कर्त्तव्यं इत्यादि प्रपञ्चमाश्रित्य प्रबन्धो रचितः ।

७. वराहमिहिरग्रन्थाः तद्विस्तरश्च

पं० श्रीवसन्तकुमाररामकृष्णपण्डित, मुम्बई

श्रीवराहमिहिराचार्ये ज्योतिःशास्त्रमधिकृत्य स्कन्धत्रयेऽपि लोकविश्रुता षड्ग्रन्था विरचितास्तथापि तेषामन्येपि बहवो ग्रन्था ज्योतिः-शास्त्रीयशास्त्रोपशाखासु वर्तन्ते इति निश्चीयते । प्रथमं ग्रन्थानां षड्ग्रन्थानामुत्पत्तिक्रमानुसारं कालनिर्णयो विधीयते ।

पञ्चसिद्धान्तिकायां मध्ये स्वकृतग्रन्थान्तरानुल्लेखात् पञ्चसिद्धान्तिकाग्रन्थ एव प्राथम्यादुपजीव्यत्वाच्च गणितमेव प्रथमं प्रतिपादयितुं समुचितम् । अत एव ग्रन्थोल्लेखनक्रमेऽपि करणग्रन्थस्यैव प्रथमं बृहत्संहितादौ नामनिर्देशः कृतः । (बृ. स० १ १० १७. १, पं० सि० १८ ६५) बृहत्संहिता चास्य ग्रन्थकर्तुरन्तिमो ग्रन्थः । तत्र तत्प्रणीतसकल-ग्रन्थानां निर्देशात् । (बृ. स० १ १०) सकीर्णविषयकत्वाच्चायं चरममेव

लेखनीय । बृहज्जातके कणं विवाहपटलं चेति ग्रन्थौ उल्लिखितौ ।
तेन तौ ततः प्राक्तनौ इत्यनुमीयते । अस्यैवोपसंहारे योगयात्राग्रन्था-
ध्यायानुक्रमणिका दत्ता । सा च योगयात्राग्रन्थः प्राक्प्रणीत इत्यनुमा-
यति । (बृ० जा० २८२ ३-६ योगयात्राविवाहपटलयोर्विशुद्धलेखानु-
पलम्भेन तयोः कतरः प्राक्तन इति निश्चेतुमशक्यम् । बृहज्जातक-
लघुजातकयोः पौर्वापर्यं नामत एव सुनिश्चितम् । (ल. जा. १. १.)
सम्प्रत्युपलब्धग्रन्थानां प्रणयनक्रमानुसारिणी मालिका यथा—(१)
पञ्चसिद्धान्तिका, (२) बृहद्विवाहपटलं, (३) योगयात्रा, (४) बृहज्जातक,
(५) लघुजातक (६) बृहत्संहिता—इति ।

अविज्ञातग्रन्थेषु समाससंहितेति ग्रन्थः प्राधान्येन निर्देष्टु-
शक्यते । भट्टोत्पलेन खटीकायां यतस्तस्य एकोनाशीतिवारमुल्लेख-
कृत । तेन च “तथा चाचार्येण समाससंहितायां” इत्युपक्रम्य मध्ये
पञ्चचत्वारिंशदधिकशतं श्लोका उद्धृता । (बृ० सं १४ ३१, ७ १३,
५२. ७३.) बृहत्संहिताविषयसंक्षेपकेणानेन ग्रन्थेन भवितव्यम् ।
अलबेरुणिनाम्ना वैदेशकेनारविभागापण्डितेन स्वरचित “इण्डिके”ति
ग्रन्थे वराहमिहिरग्रन्थानामेवन्नामावलि. प्रदर्शिता यथा—षट्पञ्चाशि-
का, होरापञ्चहोत्रिय, योगयात्रा, टिक्रणियात्रा, विवाहपटल, वास्तु
इति । एतेषां मध्ये षट्पञ्चाशिका वराहमिहिरसूक्तो पृथुयशस वतंते ।
होरापञ्चहोत्रयं ग्रन्थश्च नोपलब्धोऽस्माभिः । योगयात्रा ग्रन्थो मुद्रितोऽ-
स्ति । टिक्रणियात्राग्रन्थश्च भट्टोत्पलकृतयोगयात्राटीकायां पञ्चपवार-
मुद्धृतत्वात् वराहमिहिरप्रणीत एव इत्यत्र नास्ति संदेह । (यो या
५.१०) । अपरश्च महान् “बृहद्यात्रे”ति ग्रन्थो हस्तलिखितः समुपलभ्यते
मोहमय्याम् । भट्टोत्पलयोगयात्राटीकायां “आचार्येण परायां यात्रायां
पूर्वोक्तानि” इत्यादि यदुल्लिख्यते तत् बृहद्यात्राग्रन्थस्यैव प्रकरान्तरे
णोल्लेखः इति प्रतिभाति । (यो या ६२) “लग्नवाराही”ति च
समुपलभ्यमानो लघुग्रन्थः (अध्याया ४, श्लोका ४६) बृहद्विवाह-
पटलस्य सक्षेपक इति प्रतिभाति । क्वचित् “होराशास्त्र”मिति समु-
पलभ्यमानं ग्रन्थान्तरं बृहज्जातकमेव केवलं नामान्तरेण होराशास्त्र-
मिति व्यवह्रियते । अन्ये च हस्तलिखिता “दैवज्ञवल्लभा”, “प्रत्यन्तर-
दशाफलः”, “जातकार्णवः”, भूपालवल्लभा, इत्यादयो ग्रन्थाः वराह-
मिहिराचार्यस्यैव सन्तीति केचन वदन्ति ।

८. काल तत्त्वम्

पं० श्रीभोलानाथमिश्र, मथुराढीह, मुजफ्फरपुर

केवल कालमाश्रित्य सर्व जगत् प्रवर्तते । कालो हि द्विविधः, व्यक्तोऽव्यक्तश्च । ब्रह्म-विष्णु-शिवाद्या कालस्यैव व्यक्त-मूर्त्य । कालस्य व्यक्तां मूर्तिमिष्टदेवतारूपामुपास्य नदीव परब्रह्मासिन्धु-मुपगच्छन्ति विवेकिनः । कालो राहुत्रैमासिको व्यङ्गादि-यात्राया विचार्यमाणः । शास्त्र-विचार-बहिर्भूतः । तथापि विवाहः प्रथमागमनः, रूढमेव द्विरागमनः, त्रिरागमनः व्यङ्ग इति, कालस्य विचारः केवल-मत्रैव शास्त्र-युक्तिभ्यां प्रशस्तः । सर्वसु यात्रायुः काल-विचारोऽशास्त्रीयः एकदेशिकश्च ।

६. फलादेशविचारः

पं० श्रीजगन्नाथमिश्र, कानपुर

प्रवर्तितफलादेशप्रवाहस्य विषये प्रयोजनप्रदर्शनम् । तदनन्तरं जीववर्गेषु ग्रहाणां नक्षत्रपुञ्जानाञ्च प्रभावपतनस्याभिधानम् । पुनरुदाहरणप्रदर्शनद्वारा ग्रहाणां फलदातृत्वविषये विचारः । सत्क्षेपेणान्यमहर्षिकृतेरदृष्टिगोचरत्वेन पराशरबराहमिहिरयोः कृतां किञ्चिद्विचारप्रदर्शनम् । तथा फलादेशस्य समयभेदेनोन्नतानुन्नतावस्था दिग्दर्शनम् । अनुन्नतानुन्नताया कारणकथनम् ।

१०. ग्रहण विचारः

पं० श्री कुशेश्वरभा, सहोडा, दरभंगा

ग्रहणं नाम छाद्यद्धादकयोर्यागस्तत्र चन्द्रग्रहणे छाद्यश्चन्द्रो हि विमण्डले भ्रमति-भूमातुचन्द्रकक्षायां क्रान्तिवृत्ते भ्रमति । अतः पौर्णमास्यन्ते भूमाचन्द्रौ समौ भवेताम् । परं याम्योत्तरान्तरं विक्षेपतुल्यवरीवर्ति । अतो यस्मिन् पौर्णमास्यन्ते सविक्षेपो मानैक्यार्धसमः स्यात् । तस्मिन् पौर्णमास्यन्ते स्पर्शमात्रमेव भवेत् । यदा विक्षेपो मानैक्यार्धादलं भवेत्तदा ग्रहणं भवेत् । यस्मिन् पौर्णमास्यन्ते मानैक्यार्धाद् विक्षेपोऽधिकः

भवति तस्मिन् पौर्णमास्यन्ते ग्रहणाभावः स्यात् । अतोऽत्र मानैक्यार्धसमेन शरेण विलोमतो मध्यमसपातार्कस्य ये भुजांशास्ते चतुर्दशभागाः भवन्ति । तैर्भुजभागैश्चन्द्रस्य ग्रहणसम्भवो वक्तव्यः । यत्र मानैक्यार्ध परमाल्प भवेत्तत्र परमाल्पमानैक्यार्धसमेन शरेण मध्यमसपातार्कस्य भुजाशा माध्यन्ते तदाङ्कप्रमिता भागाः भवन्ति । तत्र ग्रहणमवश्यं सम्भवेत् ।

गृह्णातीति ग्रहणम्-ग्रह उपादाने इति धातोर्लुट् । तच्च ग्रहणं छाद्यछादकयोर्विम्बयोगार्धाल्पं यदा भवति तदा पौर्णमास्यन्ते चन्द्र-ग्रहणं भवितुमर्हति अन्यथा नेति । छाद्यछादकयोर्विम्बयोगार्धसमे शरे विम्बयोः स्पर्शमात्रमेवेति बोध्यम् । विम्बयोगार्धादधिके विक्षेपे ग्रहणाभावः स्यात् । छादयति यः स छादकः छादयितुं योग्यश्छाद्यः । अत्र ग्रहणे राहुरेव छादकः इति श्रुतिस्मृतिपुराणविदां वाक्यम् । परन्तु चन्द्रग्रहणे वार्दिका भूभा छाद्यश्चन्द्ररिति गणकानां मतम् । परन्त्वत्र राहुरात्म पातः पातस्तु विमण्डलक्रान्तिमण्डलयोः सम्पातः । पातवशादेव शरो भवति । शरवशादेव ग्रहणमतोऽवश्यमेव ग्रहणं राहुर्हेतुः । स्कन्धत्रयात्मके उर्यातिपशास्त्रे सिद्धान्तस्कन्धेषु पातो नाम राहुः । पातस्तु क्रान्तिविमण्डलसम्पातः । सहितास्कन्धे तु अमृतास्वादविशेषाच्छिन्नमपि शिरः किलासुरस्येदम् । प्राणैरपरित्यक्तं ग्रहणायान्तं वदन्त्येकं । इन्द्रकर्मण्डलाकृतिरसितत्वात् किल न दृश्यते गगने अन्यत्र पर्वकालाद् वरप्रदानात् ग्रहणसमये कृतजपहोमैः त्वं तृप्तिं प्राप्स्यसि ब्रह्मणा वरो दत्तो राहवे । तत्र चन्द्रग्रहणे “भून्यासहीनं रविबिम्बमिन्दु” रित्यादिना चन्द्रकक्षायां यतः भूभाविम्बमानं तदेव राहुविम्बमानमिति गणितशास्त्रे प्राचीनैर्ध्वनितम् । अतो भूभातुल्येन राहुणा ग्राहकेण चन्द्रो ग्रस्यते । चन्द्रग्रहणं तु सर्वत्रैकरूपं दृश्यते । सूर्यग्रहणं तु प्रतिदेशमन्यत्र भवतीति लिख्यते-चन्द्रग्रहणे छादिका भूभा सा चन्द्रकक्षायामेव वर्तते । अतो भूभा चन्द्रविम्बे भूभान्तर्गत-भूपृष्ठनिष्ठा सर्वे स्वदेशस्था विदेशस्था आप्येकरूपं पश्यन्ति । सूर्यग्रहणे तु छाद्यछादकौ भिन्नकक्षागतौ वर्तते । तत्र छादकश्चन्द्रः सूर्यादधो वर्तते । अतः सूर्यादधस्थश्चन्द्रः पश्चिमभागात् समागतो मेघखण्डवत् आदित्यं आच्छादयति । अस्मात् कारणात् प्रतिदेशं सूर्यग्रहणं नानादृष्टिवशात् न्यूनाधिकं दृश्यते । यथोक्तं—सूर्यसिद्धान्ते इन्दुनाच्छादितं सूर्यमधो विक्षिप्तगामिना । न पश्यन्ति यदा लोका-

स्तदा स्याद्भास्करग्रहः । अथ चन्द्रग्रहणे लम्बननतीनभवत् सूर्यग्रहणे लम्बननतीस्तः । अतो विशेषप्रयुक्तश्चन्द्रग्रहणाधिकारातिरिक्तः सूर्यग्रहणाधिकारः । अथ किं नाम सूर्यग्रहणे विशेषप्रयुक्तं लम्बनम् ? तदुच्यते-यतो दृक्सूत्राद्यावतान्तरेण चन्द्रो लम्बितस्तल्लम्बनम् । गर्भीयामान्तात्पृष्ठीयामान्तो यन्मितकालेन पूर्वं पश्चाद्वा भवति तदैव स्पष्टलम्बनम् । चन्द्रग्रहणे चन्द्रो हि स्वगोले स्वकक्षायां भ्रमति भ्रमाऽपि चन्द्रकक्षायामेव साधितास्ति । अतश्छायाछायादिकयोः समकक्षत्वात् लम्बननन्त्योरभावः स्यात् ।

सूर्यग्रहणे तु ग्राह्यग्राहकयोः सूर्यचन्द्रयोः भिन्नकक्षत्वात् लम्बननती उत्पन्ने भवतः । सूर्याचन्द्रमसोश्च ग्रहणे ग्रहणादिमोक्षकालादिकप्रमाणस्थितिर्विमर्देवर्णदेशानामनागतग्रहसमागमयुद्धानामा-
देशाः । सूर्याचन्द्रमसोः ग्रहणे ग्रहणादिग्रहणप्रारम्भः जानाति । एतावति-
भ्यस्त्रिंशत्काले ग्राह्यग्राहकविम्बमस्पर्कः । तथा मोक्षकालः जानाति । एतावति-
गते काले मोक्षः । ग्राह्यमण्डलं सकलं ग्राहकस्य जति-
तथाकालं जानाति । प्रग्रहणमोक्षयोरन्तरं एतावान्-
कालः तथादिक् । यथाप्रमाणं खण्डग्रहणं एतावद्विम्बं छिन्नं भवति ।
मध्यग्रहणकालिके तिथ्यन्ते स्फुटप्रग्रहस्थित्यर्थं विशोध्य ग्रहणादि-
र्भवति । स्थित्यर्थद्वयस्य योगः स्थितिकालः । विमर्दो निमीलनोन्मी-
लनयोर्मध्यकालः । तावन्तं कालं ग्राह्यविम्बं सकलं ग्राहकं सञ्छाद्य-
तिष्ठति स विमर्दकालः । तथा वर्णो ग्रहणे ग्राहकगृहीतस्य विम्बस्य-
सधूम्रकृष्णताम्रकपिल इति । एतत्सर्वं गणितस्कन्धे निर्दिष्टम् ।
वल्लर्नावक्षेपवशेन परिलेपेन प्रग्रहणादीनां ज्ञानम् । निमीलनोन्मी-
लनविमर्दाद्वयोर्योगो विमर्दकालः • । वर्णो यथा आद्यान्तयोः सधूम्र-
कृष्णः खण्डग्रहेऽर्धतोऽभ्यधिके ग्रासे स कृष्णः ताम्रं सर्वग्रहणे-
कपिलवर्णः ।

११ परम्परागतं वैदिकं नक्षत्रारम्भस्थानम्

काशीनाथ वासुदेव अभ्यंकर, गुजरात विद्यासभा, अहमदाबाद

ऋग्वेदसहितायां गावो हन्यन्त इत्याद्युल्लेखः फल्गुनीनक्षत्रे सायंकाले पूर्वदिग्भागमलंकुर्वति तदानीमुदगयनारम्भः आसीदिति दर्शयति । तैत्तिरीयादिसंहितासु पठितेषु नक्षत्रनामसु रोहिणीति नामधे-

१३. पञ्चाङ्गविमर्शः

पं० श्रीबलदेवमिश्र काशी

पञ्चाङ्गस्योपादेयता । पञ्चाङ्गविषये प्राचीनमतम् । तत्र सौरम-
तम् । ब्राह्ममतम् । सौरस्य प्राधान्यम् । ब्राह्ममते विशेषः । गणेशदेवज्ञस्य
ग्रहलार्घकारस्य वैशिष्ट्यम् । पञ्चाङ्ग किम् । तिथेर्विशेषता, पञ्चाङ्ग-
रचनायां सूक्ष्मता, सत्यज्ञानस्य मान्यता । ग्रहणस्य चमत्कारः । पञ्चाङ्ग-
विवादकारणानि । तत्रोपमंहार । निश्चिनत्तत्रयोगा प्राचीनरीत्यैव
साध्याः । तत्र युक्तय प्रमाणानि च । दृश्यवस्तु दृश्यगणितेन साध्यम् ।
सायनानिरयनविवादः । तत्र निरयनस्य प्राधान्यम् । फलितज्यौतिषे
पञ्चाङ्गस्य प्रभावः ।

१४. भास्करीयलीलावत्यां चतुर्भुजकर्णकल्पनायां

भास्करमतदृढीकरणम्

पं० श्रीबलदेवमिश्र, काशी

विषमचतुर्भुजफलानयने चतुर्षु भुजेषु ज्ञातेष्वपि कर्णज्ञानं विना
फलस्य निर्णयः कर्तुं न शक्यते । तदर्थं भास्कराचार्येण स्वलीलावत्या
कर्णकल्पनायां युक्तिः प्रतिपादिता यस्या समर्थनं गणेशदेवज्ञमुनोश्व-
रादिटीकाकारा कुर्वन्ति परञ्च कमलाकरभट्टेन तत्र दोषो दीयते ।
अन्यैरपि महानुभावैस्तन्मतं स्वीक्रियते । तत्र भास्कराभिप्रायवर्णनेनपुर-
स्सरं भास्करमतदृढीकरणार्थमेवैष निबन्धः ।

१५. अहर्गणानयनम्

पं० श्रीकृष्णकुन्दमिश्र, सं० महाविद्यालय, मुजफ्फरपुर

अन्हां दिनानां गणः (समूहः) अहर्गणः स च रविसावना-
हर्गणरूप एवाचार्येण साधितः (रविसावनवशेनैव दिनरात्र्यो
प्रत्यक्षदर्शनात्) । कल्पादित इष्टदिनपर्यन्तं यावन्ति रविसावन-
दिनानि तत्संख्यैव मध्यमसावनाहर्गणः । कल्पादितो वर्षान्तावधि

यावन्ति सौरवर्षाणि तानि द्वादशभिर्गुणितानि तदा सौरमासा भवन्ति । पर वर्षान्तकालस्याज्ञानाच्चैत्रामान्तस्य च ज्ञानात्कल्पादितो गतसौरमासाश्चान्द्रमासाः कर्तुमुचिताः । यथा

$$\frac{\text{कल्पाधिमास} \times \text{इष्टसौरमास}}{\text{कल्पसौरमास}} = \text{गताधिमास} + \frac{\text{अधिशे}}{\text{कल्पसौर}}$$

एतैः सशेषाधिमार्सैर्युता गतसौरमासा गतवर्षान्ते - इष्टचान्द्रमासा भवन्ति, दर्शाग्रतः सक्रमकालतः प्रागित्यादिपरिभाषया वर्षान्तकालिकचान्द्रमासे वर्षान्ताधिशेषयोजनेनामान्ते चान्द्रमासा भवेयुः । अर्थोत्पूर्वानुपातेन ये गताधिमासाः समागतास्तैरेव युक्ता कल्पगतसौरमासा अमान्ते गतचान्द्रमासा भवेयुः, चैत्रामान्ताद्गता सन्नामान्तावधि ये चान्द्रमासास्तैरपि पूर्वानीतामान्तकालिकचान्द्रमासा योजितास्तदा गतासन्नामान्तकाले चान्द्रमासा जातास्ते त्रिशद्गुणितास्तदा चान्द्रदिनानि भवन्ति । ततो गतासन्नदर्शान्तकालात्सूर्योदययावद्या गततिथ्यस्ताभिर्युक्तास्ते पूर्वोक्तगतासन्नदर्शान्तकालिकचान्द्राहास्तदा गतासन्नतिथ्यन्ते चान्द्रदिनानि भवन्ति । ततः

$$\frac{\text{कल्पावमदिन} \times \text{इष्टचान्द्रदि}}{\text{कल्पचार्दि}} = \text{गतावमदि} + \frac{\text{अवशे}}{\text{कचां}}$$

एतैर्विरहितानि गतासन्नतिथ्यन्तकालिकचान्द्रदिनानि तिथ्यन्ते सावनाहर्गणो भवेत्तत्रावमशेषयोजनेन सूर्योदयकालिक सावनाहर्गणो भवेत्पर पूर्वमवमशेषो विशोधितोऽधुना योजितस्तेन तुल्यधनर्णनाशात्केवलमनुपातागतावमेरैव वियोजितास्तिथ्यन्तकालिकचान्द्राहा सूर्योदयकाले सावनाहर्गणो भवेत् । उक्तञ्च भास्करेण ।

“अधिकमासदिनक्षयशेषतो घुघटिकादिकमत्र न गृह्यते” । कमलाकरेणाप्यहर्गणानयनं कृतं तद्भास्करकथिताहर्गणसाधनापेक्षया विलक्षणं वर्त्तते । अहर्गणानयने सर्वं वस्तु मध्यममानेनैव गृहीतम् । केवलं तिथिः स्पष्टा गृहीताऽतस्तत्साधितोऽहर्गणो मध्यमस्पष्टतिथ्योरन्तरेणान्तरितो भवेदत आचार्येण “अभिष्टवारार्थमहर्गणश्चेत्सैकोतिरेकस्तिथयोऽपि तद्वत् । कथितम्, भास्करेण तु वर्षान्तादिष्टदिनपर्यन्तं दिनगणानां नाम लघ्वहर्गण इति रक्षितम् । तत्साधनमपि “चैत्रसितादिगतस्तिथिसङ्घ” इत्यादिना कृतं परं तन्न समीचीनमिति तदुपपत्तिदर्शनेनैव स्फुटं भवति । कमलाकरेण लघ्वहर्ग

णस्य साधनं न कृतं किन्तु भास्करोक्तलघ्वहर्गणसाधनस्य खण्डनं कृतम् । द्वयोर्मते केवलं गणनायां भेदो वर्त्तते, लघ्वहर्गणोऽयं कदासावयवः कदा च निरवयव इत्यादेरपि निर्णयो भवितुमर्हति । अहर्गण एवोदयान्तरोत्पत्तौ मूलकारणम् । यतः

$$\frac{\text{कल्पग्रभगण} \times \text{अहर्ग}}{\text{कल्पकुदिन}} = \text{गतभगण} + \frac{\text{भशे}}{\text{ककु}} \quad \text{प्रति दिनजगतिकलो-}$$

त्पन्नासु वैषम्यमूलकप्रतिकुदिनवैषम्ये नैतादृशानुपाताभावादेकवर्षान्त पातिस्पष्टकुदिनानामेकत्रिताना कृतस्वमव्ययसमखण्डाना मध्यसावनमेव स्पष्टगतिकलाभ्यो मध्यगतिकलेतिच कृत्वैकस्तादृशो ग्रहश्चेत्कल्पितो भवेद्यस्य कुदिन मध्यमसावन तद्गतिकलाच मध्यमगतिकला भवेत्तदातत्कुदिनेनैवैवमनुपात स्यात् । परन्नाय क्रान्तिः च चलितो भवेत्तत्र समचापजासूनामप्यममत्वात् । पर कलातुल्या असवो नाडीमण्डल एवातो नाडीमण्डल एवोक्तग्रहश्चावनीय इति सिद्ध । अतः स्वस्वभगणादनुपातेन नाडीमण्डलीयमध्यमार्कस्य कल्पनिकत्वात्कल्पिते क्रान्तिवृत्तीयमध्यमार्के आगतोऽयं मध्यमग्रह इत्यत्र “दशशिर पुरि मध्यमभास्करे क्षितिजसन्निधिगे” इति वदति । भास्करोक्ताहर्गणवशाद्वारगणनाया कदाचिद्द्विसंस्करणस्यापि स्थितिर्भवति सा च स्वलिखितप्रबन्धे मया प्रदर्शिताऽत्र विमर्शविभयादुपेक्षितेति ।

१६. ग्रहणविषयको निबन्धः

पं० श्रीदयानाथभा, स० महाविद्यालय, मुजफ्फरपुर

(१) प्रथम ग्रहणशब्दस्य पूर्वापरसमये (वैदिकपूर्वाशिका धुनातनसमये) अभिप्राय प्रदर्शित बुद्धिपत्तिरपि दर्शिता—गहो परम्परया ग्रहणे कारणमपि दर्शितम्—

(२) अथान्धकारस्यैव तमोरूपस्यैव ग्रहणद्वये कारण छाद्य-छादकयोर्निर्णयपुसर प्रकटितम्—बुधशुक्रयो कृतमपि सूर्यग्रहण दूरवीक्षणयत्रद्वारा द्रष्टुं शक्यते यथा कमलाकरेण दिग् दर्शितमित्यादि प्रतिपादितम्—

(३) यथाऽस्माक सूर्यग्रहणचन्द्रग्रहणे भवत तथा ग्रहपृष्ठ-वासिनामपि लोकानां ते ग्रहणे भवितुमर्हत इत्यपि विवक्षितम्—

(४) उपग्रहस्य ग्रहस्य च लक्षणं दर्शयन्—चन्द्रस्योपग्रहत्वं दर्शितवान् तस्योपग्रहस्य नाम चन्द्रमाः—पृथ्वी अपि पाश्चात्यमते ग्रहत्वं भजते एवमेव सर्वेषां कियत् ग्रहाणामुपग्रहाः कियन्त कियन्त सन्ति तेऽपि मया प्रदर्शिता. तेषावशतोऽपि तत्पृष्ठोपरि कति विधानि सूर्यग्रहणानि भवितुमर्हन्ति तान्यपि प्रदर्शितानि —

(५) केअकेल रन्तानुपग्रहानाविश्रानभिर तेषामपि नामानि यथा-शक्ति दत्तानि—उपग्रहवशेन शनेर्विलक्षणताऽआत्मीयकपारीधि विमण्डलपरिधि भरातलयोरुत्पन्न कोणोऽपि प्रतिपादित ,

(६) नवीनौ द्वौ भारतीयग्रहेभ्यः अन्यौ वकणेन्द्रारख्यौ क्रमशः पाश्चात्यमतेन हर्सल—नेपच्युन नामानौ लिखितौ ययो भगणावपि प्रतिपादितौ ।

अथ च कियन्तोऽपि सूक्ष्माः ग्रहाः त्रिशती ३०० तोऽप्यधिकाः मन्त्रालयग्रहस्पतिकक्षामध्ये पतितास्तेषु कियतां नामानि च लिखितानि—

(७) धूमकेतुद्वयमपि प्रतिपादितम्—यस्म नाम हली—इन्कस इति वर्तते अनयो भ्रमण समयोऽपि प्रतिपादित एतौ काम्या माविष्कृतौ तयोर्नामापि वृत्तम्—

(८) अधुना भूयांसि सूर्यचन्द्रयोर्ग्रहणसम्भवज्ञान नवीन प्राचीन सस्काराभ्यां सस्कृतै रविचन्द्रपातैः सूक्ष्म प्रतिपादितम्—अतः परं स्वभारतीयज्योतिः शास्त्रे लिखित प्राचीननवीनमताभ्यां सूर्यचन्द्रयोः स्पर्श मध्यग्रहणमोक्षदि विषया ग्रहणीया ।

१७. दिनरात्रिव्यवस्थाविचारः

पं० श्रीतुरन्तलाल भा, महिनाथपुर

दिनेशस्य दर्शनादर्शनतो दिनरात्रिव्यवस्थाकल्पना । उत्तम-लक्ष्मावलथान्तराले चरान् सदा निरक्षे दिनरात्रिमाने समे भवत । तथा च मेषादौ दिन महत् रात्रिर्लघुश्च, कर्कादौ तु रात्रिमहती, दिन लघु एव, एव विषुवदिने युनिशो समत्वञ्च भवति । अथ च षट्पष्टि-भागाभ्यधिके पलांशे हि रवेरुत्तरा क्रान्तिर्लम्बाधिकाया वसततं दिनं याम्याक्रान्तिर्यावत् सतत रात्रिरपि भवेत् । एवं मेरौ षणमास दिनं तावती रात्रिश्चेति किञ्चि भम्बिदां सतात् । अथोत्तरायणे सुराणां

दिनन्त्वसुराणां रात्रिरेव । सततव्यत्ययेनैनोर्याम्यायने दिनरात्री भवेताम् । भूपृष्ठाभिप्रायेण कमलाकौ (६८ । २०) । (७८ । १५) । (६०) पलभागे उदयास्तयोर्विचित्रता निरूपिता । एव भूपृष्ठत ऊर्ध्व यथा २ दूरगतै—१७ । ५४ । १७० र्योजनैर्दृक्चिह्नं तथा उदयस्या- धिकाधिकमानम् । एवमेकद्वित्रिमासिक दिनव्यवस्थाकथनम् । तथा चन्द्रगोले चन्द्रपृष्ठनिवासिनां पितृणां दिनरात्रिस्वरूपम् । नद्यथा दर्शं 'तेषा मध्याह्न भवेदेव तिथ्यन्ते निशीथ स्यात् । प्राच्यमते कृष्णपक्षे सार्द्धसप्तम्यामुदय, शुक्लपक्षे तु सार्द्धसप्तम्यामस्तश्च । वस्तुतस्तु पादानपटकाष्टलवान्तरे नवत्यशमिते शुक्लांशे कपालवशेनोदयास्तौ भवेतामिति सूक्ष्मतरम् । एव क्षितेरतिदूरगतस्य ब्रह्मणो युगसहस्रं ण- कल्पमानेन दिन तावती रात्रिश्च भवतीति, कल्पद्वयेनाहोरात्रम् । एव ततोऽप्यतिदूरगतानां त्रिषण्वादीनां यथा 'दूरता तथा महाप्रलयान्तं दिन रात्रिश्चेति सताम्बिदुषामतिरोहितमेव शमिति ।

१८. चन्द्रग्रहणविषयको निबन्धः

श्रीलोकनाथठाकुर, मुंगेर

चन्द्रग्रहणो छादकबिम्ब भूमाबिम्बमेव भवति तत् पूर्वं भू- भाबिम्बसाधनं कृतं यद्यपि सूच्याकाराया भूभाया दीर्घता भवति । यत् सूर्यबिम्बस्य गुरुत्वात् भूबिम्बस्य च लघुत्वात् बिम्बयो स्पर्श- रेखा सूर्याद्विरुद्धदिशि मलग्ना भवन्ति । ताश्च चन्द्रकक्षामतीत्य- बहिर्दूरगता भवन्तीति नाविदितं गोलज्ञानां । भानोर्बिम्बपृथुत्वा- दपृथुपृथिव्या प्रभा हि सूच्यग्रा । दीर्घतया शशिकक्षामतीत्य दूरं बहि- र्याति, इति सिद्धान्तशिरोमणीयगोलाध्यायस्थपद्येन, परंतु चन्द्रस्तु चन्द्रगोल एव भ्रमति । तत्तच्चन्द्रग्रहणविचारार्थं चन्द्रगोलीयैव भूभा- पूर्वं साधिता । सा च भूभाविस्तृति भूव्यासहीन रविबिम्बमिन्दुकर्णा- हत भास्करकर्णभक्तम् । भूविस्तृतिर्लब्धकनेन हीना भवेत्कुभाविस्तृ- त्तिरिन्दुमार्गं । इत्यनेन श्रामद्विभास्कराचार्यैर्यथा साधिता सा न वास्तवा चन्द्रगोलीया किन्तु चन्द्रकक्षोर्द्धगता भवतीति तद्वासनाऽव- लोकनेन स्फुटमवसीयते । एवमेव मुनीश्वराचार्यैरपि यद्भूभाबिम्बो नयनमकारि तत्र वास्तवमिति भट्टकमलाकरेण सिद्धान्ततत्त्वविवेके

साधु खण्डितम् । यद्यपि चन्द्रकक्षाया स्थितयैव भूभया चन्द्रबिम्ब-
स्पर्शः पूर्व भवति यदा तु चन्द्रकक्षास्थया स्पर्शो भवति तदा तदधस्ताया
किञ्चिद्ग्रहणमपि भवति चन्द्रबिम्बस्येति सिद्धान्ततत्त्वविवेके
भट्टकमलाकरेण शशाकस्य गोले कुभामानमल्प ततोऽधस्थित चाधिक
सर्वदैव । अथ सस्थिताया कुभाया च पूर्व विधोर्विम्बगोलस्थमम्प
र्शन स्यात् इति साध्वाह परतु पूर्वाचार्यै सर्वैरेव चन्द्रकक्षीयैव
भूभासाधिता । यतश्चन्द्र चन्द्रकक्षीयामेव भ्रमति ततो वास्त-
वचन्द्रकक्षीयाभूभा इतावनी व्यास वियोगखण्डमित्य दिना
कमलाकरेण स्वनिर्मिनसिद्धान्त तत्त्वविवेके साधु साधिता ।
महामहोपाध्यायै श्रीमत्परमगुरुसुधाकरद्विवेदचरणैरपि रवित-
नुदलजीवात्मनोर्व्याविहीना क्षितिजनिर्गततयातत कार्मुक कार्य-
माय्यै । द्विजपतिजपरात्र लम्बन तद्विहीन भवति वसुम-
तीभाविम्बखण्ड मुमुक्षुमम् । इत्यनेन वास्तवा चन्द्रकक्षीयैवज्याभू
भासाधिता । सशोकनापि दिवाकरनिशानाथपरलम्बनसप्रति सूर्य-
बिम्बाद्धरहिता भूभाविम्बदल भवेत् । इत्यनेन चापयोरभेद स्वा-
कृत्य चन्द्रकक्षीयैव भूभासाधिता परमिय ज्याचापयोरभेदस्वीका-
रान् । किञ्चिन् स्थूलेतिनाविदित गोलपट्टनाम् । गोलविज्ञाना प्रयो
जनमस्या भाया चन्द्रग्रहणसाधने भवति । यतश्चन्द्रबिम्बस्य भूभा-
बिम्बमेव छादकबिम्ब भवति । सूर्यग्रहणे तु चन्द्रबिम्बमेव छादक-
बिम्बम् । यतउक्तम् छादयत्यर्कमन्दुर्विधुभूमिभेति गणेशदैवज्ञोक्तं न
पद्येन । तथाच भूभावि विधुरिन ग्रहणेऽपि भक्ते इत्यनेन भास्करोक्त-
सिद्धान्तशिरोमणिस्थपद्येन सुविदितमेव ज्योति शास्त्राध्येतृणाम् ।
सर्वेणामेव ज्योतिर्षसिद्धान्तयुक्त्या चैतत्सर्वविदितमेव । यद्यदा पूर्णि
माया मानैक्याद्धादधिको विक्षेपश्चन्द्रस्य भवति तदास्पर्शाभाव ।
यदा च मानैक्याद्धसमो विक्षेपस्तदाग्राह्यग्राहक बिम्बयो केवल स्पर्श
एव । यदा च न्यून शरस्तदा ग्रहण यदा च मानान्तराद्धसम शरस्तदा
सर्वग्रास । यदा च मानान्तराद्धाल्प शरस्तदाखग्रासो भवतीति सर्व-
गोलज्ञान नातिरोहितमिति ।

१६. फलितज्योतिःशास्त्रे वृष्टिविचारः

पं० श्रीरामलोचनशर्मा, वरदेपुर

अथैतज्ज्योति शास्त्रस्य सिद्धान्त-महिता-होरेति स्कन्धत्रयात्मक सुप्रसिद्धमेव स्त । तथा श्रौतस्मार्तकर्मोपयोगिकमिति च सिद्धान्ति-
नमेव । अन्वशास्त्रवत् केवल विवादास्पद न प्रत्ययत्वात्, यद्यपि
शास्त्रेऽस्मिन् बहव प्रत्यया ग्रहण शृङ्गोन्नत्यादि तथापि फलितविषये
वृष्टिसमयनिर्णयोऽपि महान् प्रत्यय । तत्र वृष्टिप्रवर्तका देवा के
तथा धूमराशिभिर्मेषाना समुत्पत्तिरिति कथन, आदित्यात्कथ वृष्टि
कति प्रकारका मेषास्तल्लक्षणदि कथन, धृतस्य गर्भस्य कदा प्रसव-
कालो गर्भसम्भवलक्षण तथा गर्भकाले मेषाना शुभलक्षण केषु नक्ष-
त्रेषु धृतो गर्भो बहुतोयदो भवतीति निर्णय कानि पञ्चनिमित्तानि गर्भ-
धारणे, एकैकनिमित्तहानौ कति योजनानि वृष्टिर्भवति कार्तिकादि-
मासे तिथिवशेन, नक्षत्रवशेन च वृष्टिविचार राहिणी स्वात्यादि-
योगश्च ग्रहस्थितिवशेन तथा प्रश्नकालिकग्रहस्थित्यादिवशेन च,
भूस्थजीवादिनिमित्तवशेनापि कथितप्राचीनरीत्या वृष्टिविचारो
निबन्ध प्रदर्शित । तथा नवीनवेज्ञानिकमतेनापि मेषरूपकथन,
कि नाम वर्षा कदा केवल मेषरूपदर्शन भवति । कदा करका भूमौ
पतति, शैत्याधिक्य कथमित्यादि निबन्धश्चापि दर्शित ।

२०. आयुर्विवेकः

पं० श्रीयुगलकिशोरमिश्र, अन्धराठाढ़ी

तत्र आयु. कि नाम । जन्मवृत्ता जीवनस्थितिकाल आयु । तच्च
जन्मलग्ना-तृतीयस्थानमष्टमस्थानञ्चायु स्थानम् । तस्य चत्वारो भेदा ।
जन्मत प्रभृति द्वात्तृशद्वर्षपर्यन्तमल्पायु । ततश्चतु षष्टिवर्षपर्यन्त
मध्यमायु. । ततः शतावधि यावत् दीर्घायु । ततो विशात्त्रिदशतवर्ष
यावत् उत्तमायुरिति । केचित्तु अल्पाल्पायु अल्पमध्यमायु अल्प-
दीर्घायु. । मध्यमाल्पायु मध्यममध्यायु मध्यमदीर्घायु । दीर्घाल्पायु
दीर्घमध्यमायु दीर्घदीर्घायु । अल्पायुर्मध्यमायुर्दीर्घायुर्वा आयुषो नि-
श्चये कृते तन्मध्ये मारकेशदशा मारकस्थानस्थितपापग्रहदशा मारकेश-
संबधिकर्तृदशा वा समायाति तदा तत्र निधनं वाच्यमिति ।

जैमिनिमतेनायुस्त्रिविध । अल्पायुमर्धमायुर्दीर्घायुर्भेदान् । तद्यथा चरराश्यो स्थितयो स्थिराद्विस्वभावराश्यो स्थितयोश्च लग्नेशाष्टमेशयोर्दीर्घायु । द्विस्वभावराश्यो स्थितयोश्चरस्थिरराश्योश्च स्थितयोर्मध्यमायु । स्थिरराश्यो स्थितयोश्चरद्विस्वभावराश्यो स्थितयोश्च तयो-
रल्पायु । एवं लग्नचन्द्राभ्यां शनिचन्द्राभ्यां वा विचारः कार्यः । जन्म-
लग्नस्थिते सप्तमस्थिते वाचन्द्रे चन्द्रलग्नाभ्यामन्यथा शनिचन्द्राभ्याम् ।
तथा जन्मलग्नहोरालग्नाभ्यां विचारः कार्यः । पूर्वोक्तत्रिविधायुर्दायेषु
प्रकारत्रयेणैकाकारायुः प्रदत्त्वे निर्विवाद एव । तत्र भिन्नत्वे, प्रकारद्वयेन
यदायुरायति तदेव ग्राह्यम् । प्रकारत्रयेणापि भिन्नाभिन्नरूपेणागते
आयुषि लग्नहोरालग्नाभ्यां यदेवागतं तदेव ग्राह्यम् । ण्मि पणव-
त्यष्टोत्तरशतविशत्यधिकशतवर्षान्मकं प्रथमद्वितीयतृतीयखण्डन्दीर्घायु
निर्णीतम् । चतुःषष्टिद्विप्तत्यशीतिवर्षात्मकं प्रथमद्वितीयतृतीयखण्ड-
मध्यमायुर्निर्णीतम् । द्वात्रिंशत्षट्त्रिंशत् चत्वारिंशद्वर्षात्मकं प्रथम-
द्वितीयतृतीयखण्डमल्पायुर्निर्णीतम् । यांगत्रयेणापि दीर्घखण्डस्य प्राप्तौ
चत्वारिंशद्वर्षरूपं योगद्वयेन षट्त्रिंशत् वर्षरूपं योगैकेन द्वात्रिंशद्वर्षात्मकं
खण्डग्राह्यम् । मध्यमायुषि लग्नेशाष्टमेशाभ्यामायुरानयने चत्वारिंशत्
लग्नचन्द्राभ्यां शनिचन्द्राभ्यां वा षट्त्रिंशत् लग्नहोरालग्नाभ्यां द्वात्रिंश-
द्वर्षरूपं खण्डप्रकल्पयेत् ।

न च स्वर्क्षेत्रे शनौ कक्ष्याहासो स्यात् अर्थात् नीचराशौ शत्र-
राशौ वा शनौ कक्ष्याहासो नान्यत्र । केवलपापदृग्योगिनि शनौ नीचा-
दिराशिस्थितेऽपि न कक्ष्याहासः ।

तथा लग्नसप्तमगे गुरौ केवलशुभदृग्योगिनि च कक्ष्यावृद्धिः अर्थात्
स्वर्क्षेत्रे गुरौ कक्ष्यावृद्धिर्नान्यत्र । कक्ष्याहासस्तु दीर्घायुषि मध्यमा
मध्यमायुषि अल्पायुः । एतस्य विपरीतं कक्ष्यावृद्धिः । प्रकारान्तरेण
जन्मलग्नसप्तमाच्च यौ अष्टमेशौ तयोर्मध्ये यो वर्त्तते तस्मिन् केन्द्रस्थिते
दीर्घायुः पणफरे मध्यमायुः आपोक्किमे अल्पायुः । अत्र लग्ने विषमे
सति क्रमात् समे उत्क्रमाच्चाष्टमेशो ग्राह्यः । जन्मलग्नसप्तमाच्च नवस्थान-
स्थिते आत्मकारके विपरीतमर्थादीर्घं चेदल्पं मध्यं चेन्मध्यं हीनं
चेद्दीर्घम् । तथा अष्टमेशौ कारकेण सहयोगे ऐक्ये वा मध्यमायुः
अर्थात् दीर्घं चेन्मध्यं हीनं चेदपि मध्यमायुरेव । तथा च लग्नेशाष्टमेशौ
एकादशपचमयोश्चेद्दीर्घायुः एकादशतृतीययोश्चेन्मध्यमायुः एकादश-
द्वितीयोश्चेदल्पायुः द्वावपि एकादशे गतायुः । तथा तौ लग्नत्रिकोणे

चेद्दीनायुः लग्नेशत्रिकोणे चेन्मध्यमायुः लग्नेशाश्चितराशिनाथत्रिकोणे चेद्दीर्घायुः । तथाच यदि लग्नेशः सूर्यस्य शत्रुस्तदाल्पायुः समे सति मध्यमायुः मित्रे चेद्दीर्घायुरिति ॥ मारकेशविचारः ॥ जन्मलग्नात् द्वितीयस्थानं सप्तमस्थानं च मारकस्थानं तत्र सप्तमस्थानापेक्षया द्वितीयस्थानं बलवत्तरम् । तेन जन्मलग्नाद्वितीयराशीशस्य दशाविपाकेषु निधनमथवा तत्र गता ये पापा मारकेशेन युक्ताश्चेत्तेषां दशायां सम्भवे सति निधनं वाच्यम् । शनिकेतू महामारकसङ्गौ अष्टमेश्वरश्चापि मारकेशः पापबहुले पण्डेशे सति तदेव मुख्यमारकेशः मारकेशदशाकाले मारकस्थस्य पापस्य पाके सम्भवे निधनं, तदसम्भवे द्वादशशदशायां निधनं मारकग्रहयोगतः पापयुक्तश्च शनिः सर्वान् ग्रहान् तिरस्कृत्य निहन्ता स्यादिति ॥

२१. चन्द्रशृङ्गोन्नतिः

पं० श्रीगौरीकांतमिश्र, देवही

दृश्यशुक्लवृत्तसम्पातरूपयोः शृङ्गयारेकतरस्योन्नतिरिति शृङ्गोन्नतिः । सा तु मासान्तपादे प्रथमे च शशिविम्बे विषाणरूपालोकैः वलोक्यते । तस्याः शुभाशुभफलादेशसंहितायां बहूनि सन्त्यतस्तस्याः साधनमुपयोगत्वात् प्रथमं दृश्यशुक्लभागस्य क्रमशः अर्धाल्पमर्धाधिकञ्च युक्ता भवति तत्र प्राचीनार्वाचीनानां मतद्वैधं तत्र वास्तवत्वं च प्रतिपाद्य विम्बान्तरसूत्रस्य साधनं स्पष्टतराशानयनं च प्रतिपादितमस्ति । अथ वास्तवदृश्यवृत्तभूतले वास्तवशुक्लवृत्तवृत्तस्य परिणामेन प्रतिभावोधकयुक्त्या सिद्धदीर्घवृत्तस्य समाधानविधाय कदा शृङ्गयोः समत्वं कदा अर्धार्धरत्वं भवतीति प्रदर्श्य कथं शुक्लस्योपचयापचयजनैरवलोक्यते तथा “विधुदृग्बलयाद्यदिक् सताम्यबल्य भवेत् । ज्ञेयादिग्बलनस्यापि सैव दिग्धी मता सदा । एवमस्यात्तुङ्गशृङ्गबलनाशमत्र” इत्यादि युक्त्या प्रतिपाद्य तत्र प्राचीनानां मततिरस्कृत्य नवीनमतस्वीकृत्य तत्र वैलक्षण्यं प्रदर्शितम् । एवं देशविशेषणं सर्वदा उत्तरशृङ्गस्यैवोन्नतिरिति प्रतिपादितमस्ति । इति ।

२२. भगोलीयविचारः

पं० श्रीअजबलालभा, मुंगेर

भगोलीयविमण्डल परिणतवक्रे वृत्तत्वं खण्डनं भास्करमतप्रति-
पादनपुरस्सरं तथा कीदृक्सख्यायां वृत्तत्व च भवति परिणतवक्रस्य
कूर्मपृष्ठा कृतिवक्रमिति नामरक्षणं तत्र सर्वं कणन्यूनाधिकनिर्णय
वक्रस्य लघुव्यासबृहद्व्यासनिर्णयविलसितलघुचापमहत्तमचाप
कथनं परमशरस्थाने चेष्टशरस्थाने च तथातदुपयोगिनः कतिचन
नवीनविशेषसिद्धान्त दर्शनम् अथ च सूच्यां केन्द्रलग्नाधारगत
त्रिभुजेषु शीर्षगोणो यदि समकोणस्तदल्पोऽधिकोणो वा तदा सर्वे
ऽपि कोणास्तथाविधा समकोणाल्पाधिकोणा भवेयुरिति दर्शनम् ।
तथा चान्यद्वैचित्र्यमत्र यथा स्थिरत्रिभुजीयशीर्षकोणसमद्विभाग-
कर्त्रेखास्थबिन्दुतो या अनेका अन्या अर्थात् तत्समान्तरा पूर्ण-
ज्या भवेयुस्तासां चापान्युक्तविन्दोभगोले परिणामि तानि तेभ्यस्तु-
ल्यान्तरितानि भवन्तीति खे स्पष्ट प्रतिभात्येवमत्रानेकेऽनुभूत
नवीनविषया स्थले स्थले समुपयुक्तास्सनिवेशिता इति शम् ।

२३. लंवनप्रयोजनम्

पं० श्रीगमाकान्तमिश्र, पिपराढी

गर्भीय दर्शान्तकालाद्यवतान्त रेणुपृष्ठीय दर्शान्तकाल स्यात्त-
देव लंवनशब्देन कथ्यते । अतएव तेन लवनेनासत् कृत्स्नस्कृत पर्व
विरामकाल पृष्ठीयदर्शान्तकात् स्यात् । किन्तु मध्यग्रहणकालः
स्यात् । किंच मध्यग्रह पर्वविरामकाले, इत्यनेन तिथ्यन्ते मध्यग्रहणं
भवति किन्तु दर्शान्ते मध्यग्रहणं भवति तेन लवनसंस्कारस्य किं प्रयोज-
नम् । तत्र दर्शान्तशब्देन गर्भीयदर्शान्तस्तेन लंवनेन संस्कृत पर्व-
विरामकालः किन्तु गर्भीय दर्शान्तकालस्तदा पृष्ठीयदर्शान्त कालः
स्यात् । दर्शान्त लक्षणं प्रथमं प्रतिपाद्यते — यदैकगर्भसूत्रे गर्भीय रवि-
चन्द्रौ स्याता तदा गर्भीयदर्शान्तकालः ।

तथैवैकपृष्ठसूत्रे 'पृष्ठीयरविचन्द्रौ स्यातां तदा पृष्ठीयदर्शान्त
कालस्यात्' । अत्र गर्भीयदर्शान्तवत्पृष्ठीयदर्शान्तस्य लक्षणं क्रियते

नदा दोषापत्ति । यतो रवि क्रांतिवृत्ते चन्द्रस्यापि स्थानं क्रांतिवृत्ते
 नेन द्वयो क्रांतिवृत्ते स्थितत्वात् तयोगतारेखा क्रांतिवृत्तधरातले सिद्धा
 नेन भूपृष्ठचिन्हमपि क्रातिदलधरातले जातम् भूगर्भस्य क्रांतिवृत्त-
 धरातले स्थितत्वात् सपूर्णमुर्ध्वाधरसूत्रं क्रांतिवृत्तधरातले सिद्धं तने
 क्रातिवृत्त स्वमध्यगत स्यात् । तेनयदादृग्मण्डलानुकार क्रांतिवृत्त-
 भवेत्तदैव पृष्ठीय दर्शान्तकाल स्यात् । तेन त्रिनाधिकाद्वांशदेशे
 कदापि पृष्ठीयदर्शान्तस्य लक्षणं वक्तुं नोशक्यते परं चेदप्रत्यक्षबाधिनम्
 अथात्र लवनसंस्कारे असकृत्कर्मण प्रवृत्तिः कथम् । तदुच्यते लवनतु
 रविचन्द्रयोर्गत्यन्तरवशेन भवितव्यम् । तत्रथा—गर्भीयदर्शान्त
 काले गर्भीय रविचन्द्रयोरन्तराभाव एव, परच पृष्ठीयदर्शान्तकाले
 तयोर्गर्भीयरविचन्द्रयोर्यदन्तरं तदेव लवन तस्य घटयात्मक मानं
 संसाध्य सकृत्संस्कारेण गर्भीयदर्शान्ते पृष्ठीयदर्शान्तकालस्य ज्ञानं
 स्यात् परच पृष्ठीयदर्शान्तस्याज्ञानात् गर्भीयदर्शान्तकालमेव पृष्ठीय-
 दर्शान्तकाल प्रकल्प क्रियते तेनासकृत्कर्मण प्रवृत्तिः ।

२४. अतिचारविचारः

पं० श्रीसीतारामभा, काशी

ससारे सकलान्यपि कर्माणि तत्फलानि च । समयाधीनानि ।
 स च समयोऽनेकविधोऽपि शुद्धाशुद्धभेदेन द्विविधः । शुद्धे समये समा-
 रब्धे शुभकर्माणि सभ्यक् साफल्यं भवति, अशुद्धे समये समारब्धे
 सुकर्मणि वैफल्यमिति पूर्वैर्महर्षिभिः पुनः पुनः परीक्ष्य यत्नं प्रति-
 पादितं तदेव शास्त्रमित्यस्माभिर्मन्यते ।

सोऽपि समयो वर्ष-मास-दिनभेदेन त्रिविधः । तानि च
 शुद्धाऽधिक-क्षयभेदेन त्रिविधानि । तत्र शुद्धे वर्षे, शुद्धे मासे, शुद्धे
 दिने एव विवाहादिशुभकर्माणि कर्तव्यानि । अधिक-क्षय-वर्षमास-
 दिनानि च शुभकर्माणि त्याज्यानि ।

तत्र वर्षशुद्धिर्वृहस्पतिचारेण (राशे राश्यन्तरगमनेन) । मास-
 शुद्धिः सूर्यसचारेण (राशे राश्यन्तरगमनेन), दिनशुद्धिश्चन्द्रचारेण
 (तिथेस्तिथ्यन्तरगमनेन) ज्ञायते ।

तत्र ग्रहाणां गतिस्वरूपम् । ग्रहाणां कलात्मिका गतिः सदा एक-
 रूपा न भवति । पृथिव्या दूरामन्नस्थिततया ग्रहतौ क्रमेण हासो,

पुनः क्रमेण वृद्धिरेव पुन पुन ह्रासो, वृद्धिश्च भवति । तादृशीतत्त-
त्कालिकीगतिः स्पष्टा गतिः कथ्यते । तथा परमाल्प-परमाधिकस्पष्ट-
गतियोगार्धसमा मध्या गतिः, कल्पिता । वास्तवो ग्रहस्तु स्पष्ट गत्या
गच्छति । मध्यगत्या गमनशील कल्पिते । मध्यमग्रहः स्वीक्रियते ।

अतो ग्रहाणां मध्यमस्पष्टभेदवशेन नमयोऽपि (वर्ष, मास,
तिथिश्च) द्विविधः ।

अथ ग्रहगतिभेदः प्रदर्श्यते—यदा वास्तवो ग्रहः स्वस्वकल्पित-
मध्यमग्रहात् पृथगतो भवति तदा तस्य गतिर्मन्दा, कृशा वा कथ्यते ।
यदा च मध्यमादग्रतो भवति तदा तस्य गतिः शीघ्रा, चरा वा कथ्य-
ते । यदा च ग्रहश्चरगत्याऽग्निमराशिं गच्छति तदा तस्य गतिरतिचरा
कथ्यते, स एव ग्रहोऽतिचारी भण्यते ।

तत्र चन्द्रातिचारे पुनश्चन्द्रस्य वक्रगत्या पूर्वोत्थ्यागमनाभा-
वात् तिथिज्ञयो निश्चितः । एव सूर्यातिचारेऽपि पुन पूर्वराश्यागम-
नाभावत् ज्ञेयमासो निश्चित एव । जीवातिचारे तु जीवस्य पुनर्व-
क्रगत्या पूर्वराश्यागमनसंभवात् ज्ञेयसंवत्सरस्यानिश्चितत्वम् अतः
एव गुर्वतिचारस्य द्विविधत्वं सिध्यति ।

एतेन एकस्मिन् दिने तिथित्रयस्पर्शं ज्ञेयमिति । एकस्मिन् मासे
रविराशित्रयस्पर्शं ज्ञेयमासः । एव एकस्मिन् संवत्सरे गुरुराशित्रय-
स्पर्शं ज्ञेयसंवत्सरो भवति ।

एतदेव भिन्नभिन्नशब्देन पूर्वं प्रतिपादितम् । तत्र गुर्वतिचार-
लक्षणं यथा ।

(१) एकस्मिन् संवत्सरे स्फुटगुरुराशिद्वयसंचारः । कालिदा-
सादयः ।

(२) एकस्मिन् संवत्सरे स्फुटगुरोः पूर्वराशित्यागोऽग्निमराशि-
गमनं चातिचारः । महेशठक्कुरादयः ।

(३) स्पष्ट गुरुराशौ संवत्सरसमादयभावोऽतिचारः ।

(४) स्वमध्यमात् पूर्वमेव स्फुटगुरोरग्निमराशिसंचारोऽति-
चारः ।

(५) मध्यराश्यधिकरणकस्फुटगुरोरग्निमराशिगमनमतिचारः ।
इति भुवनदीपककारादयः ।

इति सर्वत्रापि लक्षणमेकस्मिन् लक्ष्ये घटते । एवं महातिचारे सति वर्तमानराशिसम्बन्धसवत्सरस्य लोपो भवति । स सवत्सरः शुभकर्मणि त्याज्यं प्रतिपादितं पूर्वाचार्यैः ।

इत्येव माननीय म-म-महेशकुरमहोदयैः-सविस्तरस्फुटं प्रति पादितम् । तत्तु कालान्तरे निपुणज्योतिर्विदभावसमये केनचित् पञ्चाङ्गलेखकेन ग्रहगतिज्ञानाभावात् शब्दार्थबोधाभावाच्च भ्रान्त्याऽनतिचारेऽप्यतिचारो विलिखितः । तदनुसारं स्वयमविविच्यवाधुर्नापि प्रचाल्यते विज्ञैरपीति निष्पन्नं विवेचनीयं विपश्चिद्धिः ।

२५. पञ्चाङ्गपरामर्शः

पं० श्रीसीतारामभा, काशी

संसारेऽस्मिन् सर्वाण्यपि कार्याणि कालाधीनानि नाविदितं विदामः । भगवतः कालस्य बहूनि अङ्गानि सन्ति । तेषु चान्द्रम्, सौरम्, सावनम्, नाक्षत्रम्, तथा बार्हस्पत्यमिति पञ्चाङ्गानि मुख्यानि । एभिरेव मनुष्यैः सर्वे कार्ये क्रियन्ते । एषामेव पञ्चानामङ्गानां समहारं पञ्चाङ्गमित्युच्यते । तथा यत्रैषा स्फुटपरिमाणं लिख्यते तान् पत्रमपि पञ्चाङ्गपदेन व्यवह्रियते ।

तत्रादौ चान्द्रः कालो निरूप्यते । चन्द्रबिम्बे सूर्यरश्मिसंयोगेन काले यद् वैलक्षण्यं जायते स चान्द्रः कालः । स च सूर्यचन्द्रयोरन्तरवेशेनोत्पद्यते । सूर्यात् चान्द्रो यदा द्वादश भागान्तरितो भवति तदैका तिथिर्भवति ।

अतो गणितद्वारा स्फुटरश्मिचन्द्रयोरन्तरज्ञानेन तिथिज्ञानं भवति । एतत् प्रयोजनं पितृकार्यादां भवति ।

सौरः कालो निरूप्यते । नक्षत्र-राशिरश्मिषु सूर्यरश्मिसंयोगेन काले यद् वैलक्षण्यं जायते स सौरः कालः । तत्र मेषादिद्वादशराशिभिः सह द्वादशसौरमासाः, मासस्य त्रिंशत्तमो मासः सौरः दिनम् । अतः सौरफालज्ञानं सूर्यगतिवशेन गणितद्वारा भवति । कृत्वयनादिवानार्थमेतत्प्रयोजनं भवति ।

अथ सावनः कालो निरूप्यते । दैनिकगत्या पृथिव्याः परिवर्तनेन पृथिव्यामर्थरश्मिसम्पर्कवशेन यद् वैलक्षण्यं जायते स सावनः कालः ।

तत्र यावता कालेन पृथिव्या एक परिवर्तनं भवति अर्थात् समस्त-
भूभागेषु यावता कालेनैकवारं रविरश्मिसंयोगो भवति तद् भूदिनं,
कुदनं भूसावनं, रविसावनदिनं च कथ्यते । एतत् प्रयोजनं च
सूतकादौ दिनसंख्याग्रहणे भवति । सूर्योदयेनैतज्ज्ञानं भवति ।

अथ नाक्षत्रकालो निरूप्यते आकाशस्थनक्षत्रमण्डलस्य (क्रान्ति-
वृत्त सङ्गस्य) समा सप्तत्रिंशतिभागा एव सप्तविंशति नक्षत्राणि
कथ्यन्ते । तत्तद्विभागेषु नक्षत्रसमूहाकृत्यनुसारमेव तेषामश्विन्यादीनि
नामानि कृतानि पूर्वाचार्यैः । तेषां (अश्विन्यादिनक्षत्राणां) रश्मिषु
चन्द्ररश्मिवशेन काले यद् वैलक्षण्यमुत्पद्यते स नाक्षत्रकाल इत्यु-
च्यते । तत्र चैकैकस्मिन् नक्षत्रभागे यावत् चन्द्रबिम्बसंयोगो भवति
तावदेकं नाक्षत्रं दिनमित्यभिधीयते । अतश्चन्द्रस्थितिवशेन तद्गत्या
गणितद्वारा च नाक्षत्रकालज्ञानं भवति एतत्प्रयोजनं तु कृषिकृत्यादौ
समस्त-यज्ञविवाहादिशुभकार्येषु च भवति ।

अथ बार्हस्पत्य कालो निरूप्यते । प्रत्येकराशौ बृहस्पतिरश्मि-
संयोगेन काले यद् वैलक्षण्यं जायते स बार्हस्पत्य कालः । तत्रैकैक-
राशिभोगकालो बार्हस्पत्यसंवत्सरोऽभिधीयते । एतत्प्रयोजनं तु
वर्षफलकथने, मङ्गलपादौ च भवति । बृहस्पतिस्थितिवशेन तद्गत्या
चैतज्ज्ञानं भवति ।

एवं नक्षत्र-ग्रहबिम्बस्थानदर्शनेन तत्तत्कालज्ञानान् पञ्चाङ्गस्य
दृश्य विषयत्वमेव सिद्धयति । यतश्चन्द्रनक्षत्रास्यतिदर्शनेन
नाक्षत्रकालज्ञानम् । सूर्यचन्द्रान्तरदर्शनेन तिथि(चान्द्रकाल)ज्ञानम् ।
सूर्योदयदर्शनेन सावनकालज्ञानम् । सूर्यास्थितिदर्शनेन सौरकालज्ञान-
म् । बृहस्पतिस्थितिदर्शनेन बार्हस्पत्यकालज्ञानं भवति ।

अत एव यत्र ज्योतिर्विन्नास्ति तत्रापि भित्तादिमूढजयैरपि
चन्द्रबिम्बं दृष्ट्वा “अद्य द्वितीया अद्य पूर्णिमा” इति ज्ञात्वा क्रमेण
तिथिज्ञानं क्रियते । अतः सर्वेऽपि तिथ्यादिविषया दृश्या एव ।

येषां नक्षत्रग्रहबिम्बानां परिचयो विद्यते ते तु गगने चन्द्रादि-
स्थितिं दृष्ट्वा ससुखं तिथ्यादि ज्ञानं कर्तुमर्हन्ति । किञ्च क्षितिजादध-
स्थे ग्रहनक्षत्रेऽथवा मेघाच्छन्ने गगने तिथ्यादिज्ञानार्थं तत्तद्ग्रह-
गतिवशेन गणितद्वारा चन्द्रादिस्थितिबोधकं शास्त्रे पूर्वाचार्यैः यत्
प्रतिपादितं तदेव कालबोधकं ज्योतिषं च कथ्यते ।

तत्र व्यवहारे स्थूलगतिग्रहणात् कालान्तरेण ग्रन्थे शैथिल्यं समायाति, अतस्तद्ग्रन्थद्वारा साधितास्तिथ्यादयोऽप्यबास्तवाभवितामर्हन्ति । तस्मान् समये समये ज्योतिषग्रन्थस्य मशोधनस्याशयवक्ता भवति ।

एतेन पञ्चाङ्गस्य सर्वदा दृश्यत्वमेव सिद्धयतीति ।

काव्य-साहित्य-विभागः

१. काव्य-विमर्शः

पं० श्रीकृष्णमाधवभा, बम्बई

निश्चितस्वरूपकमेव काव्यं प्रवर्तिष्यति स्वरूपं निश्चयश्च निदुष्टलक्षणं विना न सम्भवति पश्यामि चानेक परस्परविरुद्धलक्षणानि । आस्वादव्यञ्जकत्वं काव्यत्वम् । तद्दोषौ शब्दार्थौ सगुणा वनलकृता पुन क्वार्पाति । रसवदेव काव्यम् । चमत्कारजनकभावनाविषयार्थप्रतिपादकशब्द काव्यमित्येतानि विप्रतिपत्या सशयमेव जानिष्यन्ति न निश्चयमतो निदुष्टलक्षणमन्वेषणीयम् । तच्चेतरेषु दोषदर्शनपर्यन्तमतो दोषं दर्शयामि । तथाहि तादृशव्यञ्जकत्वस्य शब्दार्थोभयपर्याप्तत्वे समुदायपर्याप्तधर्मेण प्रामाणिका अवयवेतद्वत्ता न व्यवहरन्ति तथा च श्लोकवाक्यं न काव्यमथो न काव्यमित्यापन्ति । न च प्रत्येकपर्याप्तत्वे का कृतिः । यत्रोभयवैचित्र्यं तत्र काव्यद्वयव्यवहागन्तः । न चास्वादत्वावच्छिन्नव्यङ्ग्यतानिरूपित व्यञ्जकता विशिष्टत्वं काव्यत्वम् । वैबन्धनिरूपितविषयत्वमम्बन्धावाच्छिन्नावच्छेदकतावत्कवि प्रौढोक्तिकल्पितार्थत्वं स्वविशिष्टत्वान्यतर सम्बन्धेन । अत्र वै० स्वानिरूपित विषयत्वम्बन्धावाच्छिन्नावच्छेदकतावत्कवि प्रौढोक्तिकल्पित शब्दत्व स्वभाववत्वोभय सम्बन्धेन । स्वाभावश्च स्वानिरूपितविषयत्वम्बन्धावच्छेदेकभावत्कविप्रौढोक्तिकल्पितार्थप्रतिपादकत्वं सम्बन्धावाच्छिन्नप्रतियोगिताकः । एवञ्च यत्र शब्दे कवि प्रौढोक्ति कल्पितत्वं वर्तते तत्र सव्यधिकरणसम्बन्धः । शब्दार्थोभयत्र कविकल्पनासत्वेऽपि प्रौढोक्ति कल्पनाया अन्यतरस्मिन्नेव सत्वान्नैकत्र काव्यद्वय व्यवहार इति वाच्यम् । एवं सति रागस्यापि रसव्यञ्जकताया ध्वानिकारादिसकला

लङ्कारिकसम्मतत्वेन प्रकृते लाक्षणिकत्वापत्तरेतो प्रथमलक्षणं न युक्तम् । नददोषौ शब्दार्थाविति द्वितीय लक्षणमपि तथैव काव्यत्वस्य उभयपर्याप्तत्वे पूर्वोक्त एव दोष । प्रत्येक पर्याप्तत्वे एकत्र काव्यद्वयव्यवहारापत्तिः । किञ्चात्रदोषपदेन दोषसामान्याचावस्तद् विशेषाभावो वा विवक्षितः । सर्वत्र किञ्चिद्दोषसत्त्वेन काव्यस्य निर्विषयत्व विरलविषयत्वा प्रसज्येताम् । तद् विशेषाभावोऽपि येनकेनापिरूपेण तत्तद्व्यक्तित्वेन वा नाद्यः । व्यधिकरणधर्मावाच्छिन्नाभावस्यके वलान्वयित्वेन सर्वत्रसत्वान्निवेशो विफलः । न द्वितीयः ॥ तासामननुगतत्वेन लक्षणम्याननुगमात् । किञ्चिद्दोषवति व्यक्त्यन्तरदोषाभावेन काव्यत्वापत्या निवेशस्यैव वैयर्थ्याच्च । दोषपदस्यात्रानाकाक्षित्वनामन्नत्वयोरवच्छिन्ने लाक्षणिकत्वे तात्स्थ्यात्तथैवनाद्वय्यादिति प्राचीनसम्प्रदाय विरोधः यरयनेकदोष सत्त्वेन द्वितीयलक्षणमपि न समीचीनम् । रसवदेवकाव्यमिति तृतीयलक्षणमपि वस्त्वलङ्कारप्रधानानामकाव्यत्वापत्यादुष्टम् । अतः काव्यस्वरूपं निश्चेतुं निर्दुष्टं चमत्कारजनकभावनविषयार्थप्रतिपादकशब्दः काव्यमिति गृहाण । न च पुत्रस्ते जातः । धनं दास्यामीत्यादावतिव्याप्तिः रमणीयार्थप्रतिपादकत्वादिति वाच्यम् । तयोर्लोकाह्लादप्रतिपादकत्वेऽपि लोकोत्तराह्लादप्रतिपादकत्वेन लक्षणा नाकान्तत्वाम् प्रकृते तस्यैव विवक्षितत्वान् । लोकोत्तरत्वञ्चाह्लादगतश्चमत्कारत्वापरपर्यायोऽनुभवसाक्षिको जातिविशेषः । न च चमत्कृतार्थाचमत्कृतार्थविषयकसमूहालम्बनज्ञानमादायत्वेपि । चमत्कारत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नप्रतिपाद्यता निरूपितप्रतिपादकत्वस्यैव विवक्षितत्वान् , प्रतिपादकत्वस्यस्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वेन रमणीयार्थप्रतिपादकत्वस्या रमणीयार्थप्रतिपादकेऽसत्त्वाच्च । न च धारावाहिक सकलज्ञानविषयतादृशार्थप्रतिपादके वाक्येऽतिव्याप्तिः । चमत्कारत्वावच्छिन्नजन्य तानिरूपितममवायसम्बन्धावच्छिन्नभावनत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानि रूपितप्रतिपादकत्वसम्बन्धावाच्छिन्नत्वावच्छेदकतानिरूपिताधेयत्वसवच्छावच्छिन्नावच्छेदकतावदानुपूर्वमत्वयैवाविवक्षितत्वादित्यत्रमिति ।

२. उद्योते संदिग्धप्रश्नाः

पं० श्री रतिकान्तभा, भागलपुर

काव्यप्रकाश प्रदीपोद्योतटीकाया कतिपयस्थलेषु स्वलितानि कार्निचित समुपलभ्यन्ते तावदस्माभि । तथाहि—पुमान् स्त्रियेति-सूत्रस्यावैकपिकत्वेऽपि 'नायिकानायकयो' इत्यत्रैकशेषाभाव , हनधातो रानात्मनेपदित्वेऽपि 'हनिष्ये' इत्यत्रात्मनेपदविधानम् ।

तानिचेदानीमौक्त्यानिौचित्यविचारचातुरीधुरीणानाम प्रज्ञाशिरो-मणीनाम्पुरस्तात् सुविचारार्थं प्रकाशयन्ते ।

३. संस्कृतमेव राष्ट्रभाषा भवितुमर्हति

पण्डिताश्रीमतीक्ष्मादेवीराव

पुरातनसार्वभौमानां भरतमान्धातृनहुषप्रमुखाना सभासु कीर्ति-विस्तरेण प्रकाशिताया भारतभूमौ गीर्वाण्या परमान्युदयः । अथ श्रीमद्वाल्मीकिव्यासादीनां कालस्योपवर्णनम् । अर्वाचीनकालेऽपि पर-कोटीना पाण्डित्यभाषा महाप्रज्ञानां समुदयः । तैश्च संस्कृतभाषा-सरक्षणाय स्वीकृता महन्त प्रयत्नाः । ततश्च पाश्चात्यलोक समाक्रान्तायां भारतभूमौ राष्ट्रस्य विध्वंसः । विध्वसेन च भारतीयेषु स्वस्वधर्माणां विनाशः । परकीयवेषभाषादीनां स्वीकारः । तदानीन्तनी भारत-वर्षस्य दुर्दशा । संस्कृतस्याधोगतिः । संस्कृतभाषा या व्यवहारभाषा सीत् सा कालक्रमेण ग्रन्थभाषा सवृत्ता । ततश्च मन्दबुद्धिभिः पामरैर्मृतभाषेभ्यः खलीकृता । संस्कृतभाषा सर्वदेशभाषाणां जननी द्राविड-भाषां नामपि पुष्टिकरी भाग्यवशात्सांप्रतः तदुज्जीवयितारो यशस्विनः पण्डिता विद्यन्ते । मनोहराभिः संस्कृतपत्रिकाभिः संस्कृतस्य समुन्नतिं संस्कृतप्रचाराय प्रयस्यन्ति । बहुषु मठेषु राजास्थानेषु च तस्य प्रचारः । संयुक्तप्रान्तराष्ट्रविभागे मद्रासराष्ट्रविभागे च छात्राणां शास्त्रपरिचयमायुत्पादयन्ती गीर्वाणवाणी दरीदृश्यते । अद्यापि विद्वन्मण्डलीषु संस्कृतेनैव व्यवहारः । अवहुज्ञा अपि वैदिकाः सर्वश्रौतस्मार्तमन्त्राणां गीर्वाणमयत्वात्संस्कृतस्य परिचयं रक्षन्ति ।

देववाणीं प्रचारमानेतुं सुलभा उपायाः । हिन्दीभाषया प्रायेणोक्त-

रीया एव व्यवहरन्ति । दाक्षिण्यात्यानामियं नूतना वाणी । तच्छिञ्जण-
प्रचारे यथा प्रयासो व्ययश्चाङ्गीक्रियते तथा सस्कृतस्यैव प्रचारः क्रियते
चेत्तर्हि सस्कृत सर्वेषां सुलभतरं भविष्यति । सस्कृतस्य काठिन्य-
प्रत्याक्षेपः । तस्य सौकर्यापादनाय विद्वत्समिर्तनां परिकल्पनम् ।
सम्प्रति विश्वविद्यालयेषु प्रचलन्ती सस्कृताशक्षापद्धतिस्तस्याश्च मन्द-
फलत्वं । छात्राणां सस्कृतपठने विलक्षणं रुढिः । विशार्थिना एतादृशेना-
भ्यासेन शताधिकं वयं सस्कृतस्याभ्युदयस्याभावः ।

भारतस्य भाग्यवशाद् लब्धस्वातन्त्र्यस्यायमेव सस्कृताभ्युदयाय
समुचितोऽवसरः । प्रधानमन्त्रिमण्डलेन सस्कृतवाणीमेव राष्ट्रभाषात्वेन
परिगृह्य प्रचारयितुं सर्वतः प्रयासः कार्यः ।

४. मुरारिपदचिन्ता

श्रीउमानाथम्हा, मुजफ्फरपुर

मुरारेमैथिलत्वस्थापनप्रयासः । (आभ्यन्तरसाक्ष्येण) । मुरारे
समयः । पाण्डित्यप्रकर्षः (पदविवेकेन) । कवित्वप्रकर्षः (काव्य-
विवेचनया) । कुतो मुरारेस्तृतीयः पन्था इति प्रसिद्धिः ।

५. लोकोपकारिकामतन्त्रामपि काव्य- साहित्यव्युपदेशं भजते

पं० श्रीलक्ष्मीनाथमिश्र, रसलपुर, भागलपुर

समस्त-संस्कृत वाङ्मयस्य साहित्येन व्यपदिष्टत्वात् कामशास्त्र-
स्यापि साहित्यत्वेन व्यपदेशो नोदेति काचिदपि विचिकित्सा । रघुवश-
किरातार्जुनीयादिमहाकाव्येषु च सुरतविशेषाणां वर्णनं कामागमस्य
काव्यार्थत्वं द्रढयति । पुरुषार्थचतुर्वर्गं कामस्याप्यवयवत्वेन निर्देशात्
अस्योपयोगित्वेन न प्रभवति विप्रतिपत्तितेशोऽपि अपिच, काम खलु
शृङ्गारापरपर्यायः, शृङ्गारस्य च साहित्ये रसरराजत्वेन प्रख्यातत्वात्
कामस्य प्रधान्यमनायासमेव ज्ञातुं शक्यते ।

यत्तु केचन कामशास्त्रं घृणास्पदं मन्वते तन्न रुचिरम्, द्वितीया-
श्रमे कामागमज्ञानस्यानिवार्यत्वात् । याज्ञवल्क्यवात्स्यायनादिभिः ।

सम्यक् परीक्षिताया वाह्याभ्यन्तरलक्षणैर्युताया एव कन्याया पाणि-
ग्रहणे प्रशस्तत्वे नोक्तत्वात् तादृशपरीक्षायां कामशास्त्रज्ञानस्यानिशय-
मुपयोगित्वं स्पष्टमेवाभाति ।

इन्द्रियसुखलिप्साया कामे कारणता तु कामशास्त्राचार्यैरपि
भृशं निन्दिता । धर्माविरुद्धस्य कामस्य श्रेयस्त्वं भगवद्गीतायामप्य-
ङ्गीकृतमेव । प्रणीतश्चेदं शास्त्रं गृहस्थाश्रमप्रविविक्षणा श्रेयसे न तु
अश्लीलताप्रचारायेति युक्तमुत्पश्याम । प्रजाजननमूलकस्य परिणयस्य
सुतोदय एव साफल्यम्, तत्राभीष्टसिद्धये चानेके योगा प्रोक्ता ये नाम
न शक्यन्ते कामागमाध्ययनमन्तरा ज्ञातुम् । अतः गाहेऽप्यप्रवेशा-
त्प्रागेव पुरुषस्य कन्यायाश्च कामोपदेशोऽनिवार्यतामावहति ।

कामतन्त्रे परदाराधिकारव्यपदेशात्केचन व्यभिचारकमेतच्छास्त्र-
मिति कथयन्ति, तदलीकम् । यतोहि वात्स्यायनः प्रकरणस्यास्य दार-
रक्षाप्रयोजकतां स्पष्टमेवोक्तवान् । कथं विटाः परदारा प्रतारयन्ति
कथञ्च ता रक्षणीया इति सर्वं तदध्ययनमन्तर्गता नैव सुविदित
स्यादिति नास्त्यत्र व्यभिचारप्रचारदोषलेशोऽपि ।

इत्थं विचारणाया क्रियमाणाया कामशास्त्रकाव्यसाहित्याभिन्न-
त्वेन द्वितीयाश्रमप्रविविक्षुसमुपकारकत्वेन च व्यवहारविद्भिर्न खलु
समुपेक्ष्यतां यास्यतोति भृशं विश्वसिम ।

६. विश्वासाम्राज्ये संस्कृतमहत्त्वम्

अवश्यंभावि विश्वसाम्राज्यम् । अखिललोकप्रविष्टागृन्तिम-
मन्वयपरसंस्कृतसाहित्यम् । भारतीयाप्राक्तनयूगापरिनिता च भाषा ।
आसुरीभाषा भारतीयभाषा च । बृहत्तरभारते संस्कृतास्थानम् मलय-
भाषा संस्कृतभाषा च दार्शनिकप्रभावः (आधिभौतिक आया-
त्मिकश्च) त्रिभुवनव्यापिनी नीति त्रैकालिक देशकालपरीक्षणञ्च ।
परिष्कृतो धर्मः । बौद्धधर्मप्रभावः । (चाने त्रिविष्टवे जयपाने-ब्रह्मादि
देशेच) । अखण्डभारतसरक्षणपरा संस्कृतशक्तिः । एकस्य महत्तमस्य
भाषासन्तुलनात्मकस्य संस्कृतकोपस्यावश्यकता ।

७. अर्वाचीनं संस्कृतसाहित्यम्

संस्कृतसाहित्यं स्वाभावतः प्राचीनतापन्नपाति । आधुनिकेऽपि काले माध्यामीनामनुकरण्यम् गद्य नवीनता समालोचनाप्रवृत्तिः । हिन्दी संस्कृतसाहित्यञ्च । शैथिल्यमापन्नं पुराणप्रभावः । खण्डकाव्य प्रवृत्तिः । देशभक्तिप्राधान्यम् । मात्यपि सरले गद्ये समासबहुलताप्रवृत्तिरपि नक्षीणा । आर्यवेदकाव्यम् । सामाजिकाः प्रश्नाः, विधवाविलापः, अद्यापि स्त्रीत्रप्राधान्यं परवर्णने सर्वथा पार्थक्यम् । आंग्लभाषाप्रभावः व्याकरणे सारल्यसाधनम् वङ्गसाहित्यप्रभावः । दार्ष्टान्त्यानां शैली । अनुवादः ।

८. रसख्यातिः

प्रथममानन्दानुभववैमत्याभावेऽपि स्थायिभावस्यैव रस-निस्पत्तिं बुवाणानामपि तत्तदाचार्याणां रस-स्वरूपे विप्रतिपद्यमानानामष्टौ मतानि पट्टपृष्ठं यावत्प्रदर्शितानि यत्र प्रतिमतम् अनुकार्यनिष्ठस्य सामाजिकनिष्ठस्य वा रत्यादेरास्वादः, रसोऽनुकार्यनिष्ठो वा सामाजिकनिष्ठः ? , रसरसास्वादौ विभिन्नावभिन्नौ वा । आनन्दप्रयोजकश्च कोऽयः । कैश्चित्प्रसज्जिता निवसिनानामपि रसास्वादापत्तिरूपपाद्यप्रतिक्षिप्ता ।

प्रत्यक्षज्ञानस्यैवाह्लादहेतुतया श्रीशङ्कुकेन प्रतिपादित रसस्यानुमीयमानत्वं न चमत्कारायेत्याक्षिप्य श्रीशङ्कुकेन विषयसौन्दर्यस्यैवानन्दनिदानतया सुन्दरवस्तु साक्षात्कृतमिव अनुप्रितमय्याह्लादयतीति सोदाहरणमुपपाद्य श्रीशङ्कुकेन मतसमर्थनम् । आनन्दस्वरूप-निरूपणोपकृता यावद् अन्तर्गतत्वा समेषां मते वस्तुसौन्दर्यस्यैवानन्दनिदानता आयातीति ।

त्रिधा आनन्दस्वरूपं तस्य लौकिकालोकित्वे च निरूप्य कस्य कीदृगभिर्मतामर्त्यापि निष्कृत्य सर्वमतेषु लौकिकसुखस्यैवानुभव इति ।

विभावत्वलक्षण-प्रदर्शनपुरस्सरं समेषां रसास्वादप्रकाराणां क्वचिदपि भ्रमज्ञानमपजीव्यैव प्रवृत्तिं प्रदर्श्य तत्तद्दार्शनिकनाम्ना पद्विधानां ख्यातीनां नामस्वरूप-निरूपणपुरस्सरं विभावत्वप्रतीतानुपयोगप्रदर्शनम् ।

शाब्दिकदर्शनमनुसृत्य अद्यावधि अन्यैरस्पृष्टया प्रक्रियया रसा-
स्वादनिरूपणम् । तत्र सर्वैशलङ्कारिकैरवश्यं विवेचनीयानां विष-
याणां षड्विधप्रश्नरूपेणोपयाद्य प्रतिप्रश्नच "अन्यमतेन शाब्दिकमतेन
च समाधि । यत्र समेषा पदार्थानां बुद्धिसत्त्व, बुद्धिसतामेव बुद्ध्या
आस्वादः । वाच्यवाचकगोरपि बौद्धत्वमेव दुष्यन्तराकुन्ततामिश्रवदानां
तनच्छब्दावच्छिन्ने बुद्धिपरिकल्पिते मातान्प्राका । अस्मिन्ने-
बोधश्च तस्यैव, नतु विशेषाकारस्य तस्मान्नास्मिन्नये साधारण्यस्य-
व्यापारस्यावश्यकता । अन्य सामग्री समुपस्थापितशोकादे शब्द-
गुणकार्थविशेष्यकतयैवास्वान्नाह्लादकत्वम्, काव्योत्थापितस्य तु
शब्दप्राधान्येनाह्लादयनं आस्वाद इति । विषया सन्नेपेण प्रति-
पादिताः ।

६. काव्यस्यात्मा रसः

श्रीधैर्यनाथभा, बम्बई

असारे ससारेऽस्मिन् मनुष्याणां काव्यमेव सद्धर्मप्रयोजकमस्ति
“काव्यालापांश्च वर्जयेत्” इत्यसत्काव्यविषयमस्ति । सर्वविधशास्त्र
पुराणकाव्यनीतिग्रन्थादि विलोकनेन प्रमाणेन च काव्यं त्रिना
मनुष्याणां मनुष्यता सन्ध्यता सुखसामग्रा किमपि न भवति । अतः
सर्वैर्मनुष्यैः काव्यस्य परिशीलनं कर्तव्यम् । विद्वद्भिश्च किं स्वरूपं
काव्यम् क आत्मा । का रीतिः । के दाषा । के गुणा । के लकाराः ।
इत्यादि गवेषणीयम् । काव्यप्रकाशरस काव्यस्यात्मा इति न सिध्यति
यतः तत्र काव्यलक्षणे सर्गुणो शब्दौ इति प्रवर्तते । गुणाश्च आत्मनि
भवन्ति न शरीरे शब्दार्थौ काव्यस्य शरीरमिति न तत्र गुणसभा-
वना अस्ति । रीतिरात्मा काव्यस्य इत्यादि न युक्तम् । रीतिरपि शरीर
सघटनैव । वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्, इत्यादि न युक्तम्, वक्रोक्तिर-
लङ्कारः अलङ्कारश्च शरीरशोभां वधयति यथा लोके तथा काव्य-
शरीरं स्यैवशोभां करोति । अतः काव्यस्यात्मा रसः इत्येवमतसमा-
चीनमिति । अतएवाग्निपुराणेऽवाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र
जीवितम् । व्यक्तिविवेककारेणपि-काव्यस्यात्मनि अङ्गिनि रसादि-
रूपे न कस्यापि विमतिः । ध्यनिकारेणाप्युक्तं नहि कवेरिति वृत्त-
मात्रनिर्वाहेणमलाभः इत्यादि । किं स्वरूपं रसस्य साहित्यदर्पणे

सत्त्वोद्रेकादखण्डेत्यादि । रसो वै स. इति श्रुतिः । के भेदा रसस्योन
शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीर भयानका इत्यादि ।

१ . केचन प्रश्नाः

श्रीरतिकान्तभा, भागलपुर

नागो जीमहोदयैर्विनिर्मितायाम् काव्यप्रदीपस्योद्घोताख्यव्या-
ख्यायाङ्कतिग्रन्थस्थलेषु केचन प्रश्ना. सन्ति । तथाहि—

१—चतुर्थोल्लासे (आनन्दाश्रम मुद्रितस्य प्रदीपोद्घोतसहि-
तस्य) काव्यप्रकाशस्य ८६ तमे पृष्ठे रसनिरूपणप्रकरणे “रतिर्नाम
प्रीतिश्चित्तवृत्तिविशेष । सा च नायिकानायकयोः परस्परदर्शनादिभि-
र्मिथः प्रथम युगपदयुगपद्वा जायते ।”

२—पञ्चमोल्लासे १६६तमे पृष्ठे आगत्य सम्प्रतीत्याद्यपराङ्गव्यङ्ग-
योदाहरणप्रसङ्गे “रादपतनशब्दं विनाऽपि नायकनायिकावृत्तान्तप्रती-
तेश्च न तस्य प्राधान्यामिति भावः ।”

३—दशमोल्लासे ४७८तमपृष्ठे ममासोन्ययलङ्कारप्रकरणे “अपि
तु तादृशनायकनायिकासम्बन्धांश्चाष्टव्यवहारज्ञानात् ।” प्रोक्तेषुद्घात-
स्थवाक्येष्वधाऽङ्कितेष्वशेषेष्वकशेषविधानाभावः पुमान् स्त्रियेतिसूत्र-
स्यावैकाल्यकत्वाप कथं युक्तः ?

४—दशमोल्लासे तास्मन्नेव प्रकरणे ४७६ तमे पृष्ठे “यत्तु चन्द्र-
ऐन्द्रीपदगतलिङ्गाभ्यामभिव्यक्तनायकयोः” इत्यादिवाक्ये चन्द्र-ऐन्द्री-
त्यशेषे सधेरविधानं साहितायाः समासस्थले नित्यत्वान् कथं तावत्
समीचीनम् ?

५—पञ्चमोल्लासे १६७ तमे पृष्ठे जनस्थानेभ्रान्तमित्यादिश्लो-
कस्य व्याख्यायाः काभर्तुरित्यस्य प्रकारान्तरेण कुत्सितभर्तुरितिव्या-
ख्यानम् भर्तुशब्दे परे कुशब्दस्थाने काविधानं सूच्यतः कस्यापि
सूत्रस्योपलब्धेरभावात् कथं तावत् समीचीनम् ?

६—सप्तमोल्लासे २६०तमपृष्ठे प्रतिकूलवर्णमित्यादिकारिकास्थि-
तेन वाक्यमेव तथात वचनेन प्रतिकूलवर्णत्वादिदोषाणां वाक्यमात्र-
गतत्वम्प्रकाटितन्तत्रभवद्भिः काव्यप्रकाशकारैः ।

एतत्कारिकाल्लिखितविसन्धितादार्षविवेचनावसरे च २६४तमे
पृष्ठे “अत्रापीदं चिन्त्यम्” इत्यादिना प्रदीपकारैः सकलप्रकारकस्य

विसन्धितादोषस्य समासविधानप्रयुक्तैकपदवत्वस्थले पदगत्वस्यापि संभावना स्फुटं प्रतिपादिता ।

अत्र च प्रोक्तप्रदीपांशघटकम् अमाध्विति प्रतीकमुपादाय “इद-
श्चिन्त्यम् तदैच्छिकत्वस्य शास्त्रानुभवैकत्वात्” इत्युक्तन्नात्रभवद्विरुद्धो-
द्योतकारैः । तत्कथं समीचीनम् ? सन्निधाया. समासस्थले नित्यत्वेन
तत्रेच्छानिबन्धनविश्लेषस्यासाधुताया एव युक्तत्वात् ।

७—तत्रैवाल्लासे ३२२तमे पृष्ठे गाहन्तामित्यादि पद्यस्य व्या-
ख्यायाम् ‘हनिष्ये’ इतिप्रयागे कथमात्मनेपदविधानं साधुत्वसमाधानं
दधताम् ?

८—दशमोल्लासे ५३१तमे पृष्ठे “उदात्त वस्तुन सम्पत्” इत्यत्र-
त्यमुदात्तमितिप्रतीकमुपादाय” तन्नपुसकत्वसिद्धयर्थम् “महताञ्चोपल-
क्षणमिति वक्ष्यमाणतया नपुसकानपुसकयोरेकशेषः” इत्ययम्प्रकार-
प्रदर्शितस्तावदुद्योतकारैः । परमयमपि प्रकारो व्यर्थ एव प्रतीयते ।
ग्रन्थान्तरेष्वतिप्राचीनेष्वप्युदात्तालङ्कारबोधकस्योदात्तशब्दस्य स्वतो
नपुसकत्वदर्शनेनात्रापि स्वत एव तत्सिद्धेस्तदर्थमिह प्रकाशान्तरा-
नुधावनस्यानावश्यकत्वात् ।

आगमपुराणे तहासविभागः

१. आगम-परिचयः

पं० श्रीबटुकनाथशास्त्री खिस्ने, साहित्याचार्यः

सं० कालेज, काशी

निगमाऽऽगमयोरेकशास्त्रत्वम्

वेद-आगमयोस्तैस्तैस्तदन्तर्गतैरेव वचनैरपौरुषेयस्वतः प्रमाण-
ज्ञानरूपता-प्रतिपादनम् । श्रुतिरेव द्विधा भिन्ना इत्युक्तिः । एवमु-
भयो रेकशास्त्रता समर्थनम् । आगम शब्दस्य व्यापकता ‘आगम’ पदस्य
असाधारणः शब्दराशिरूपोऽर्थ इत्युक्तिस्तदर्थं प्रमाणोपन्यासः । ‘तन्त्र’-
पदस्यचार्थविवरणम् । आगमानां प्रवृत्तिः भारतीयसंस्कृतेरध्यात्मवाद्-
प्राधान्यम् । मोक्षस्य सकलशास्त्रफलरूपता प्रतिपादनम् । तद्व्याप्तये
शास्त्राणां निश्रेण्याक्रमेणाऽवस्थिति वर्णनम् । अधिकारिविभेदेन

शास्त्राणां मिथो विरोध परिहार प्रतिपादनम् । ज्ञानभूमिकासु भक्तेरव-
स्थितिस्तत्रैवाऽऽगमानामुपयोगः । अद्वैत भक्तेरेव मुख्यत्वम् । आग-
मानां प्रवृत्तौ विशेषतो भगवत कारुण्यस्य हेतुता । आगमेष्वधिकारि
विभाग आगमेषु लब्धदीक्षस्यैवाधिकारिता । तत्राऽप्यधिकार-तारतम्य
निर्देशः । श्रुतिभ्रष्टानामपि क्वचिदधिकारिता प्रतिपादनम् ।
आगमानां विशेषतः सप्रमाण्यपराधवशात् वक्ष्यते । आगमानां
स्वरूपभेद सामान्यतस्त्रिधा भेदवर्णनम् । इति कतव्यता विषये गुरु
संप्रदायमात्रस्य प्रामाण्यम् । काम्य कर्म-विवेक । शास्त्रस्यास्य गुरुमु-
खैकगम्यत्वाद्गुरोराश्रयणीयता-वर्णनम् । निबन्धोप संहारः ।

२. कीर्तन-कल्लोलः

पं० श्रीसूर्य्यनागयणभक्त, हैठी

प्रकीर्तनपरिभाषणम् । कलियुगेऽस्मिन् कीर्तनमेव सर्वसुलभ
भवान्धि सतरणसाधनमिति सप्रमाणपरिदर्शनम् । भक्तिसामान्यलक्षण-
कथनम् । यस्याः द्वितीयेऽस्मिन् साधने कीर्तने तादृशी अलौकिकी
शक्तिरिति प्रतिपादनम् । नित्य पूर्णसुखप्राप्तिश्च कीर्तनेनैवेति सयुक्तिकं
प्रतिपादनम् । प्रवृत्तेहि कीर्तने परमेश्वरः सपद्येव भक्तहृदय प्रविश्या-
शेषमलान्यपकृष्य दर्शनपथं याति इति प्रतिपादनम् । ततश्च भगवत्
कीर्तन रहित वचोनिरर्थकमिति दिग्दर्शनम् ततश्च भगवद्कीर्तन
माहात्म्यस्य सविशेष प्रतिपादनमत्रामिलोद्धारधृत यमविष्णुदूत-
वाक्यादिभिः । कीर्तनबलेन पायाचरण नवरमिति सयुक्तिकं प्रतिपादनम्
संकीर्तन कतिचित्रियमाना नामपरिगणनम् येन तदलौकिकता सपदि
गच्छतीति प्रतिपादनम् । कीर्तनावस्थाविशेषप्रतिपादनञ्च । कीर्तने
मनोनिग्रहः सुलभः सामाजिकसङ्गठनमपि सुलभमिति प्रतिपादयन्
देवादिभिः कृतास्तुतिरपि कीर्तनमेवेति च प्रतिपादयन् कतिचित्कीर्तन-
भक्तानां प्रार्थनानां नामानि परिगणयन् कीर्तन सर्वजनसुलभमित्युप-
संहारः ।

३. पुराण परामर्शः

श्रीकुलानन्दभा 'कुनेश'

पुराणस्य-सारत्व प्रतिपादनम् । पुराणस्य-वेदोपकारकत्व धर्म-स्थानत्वयोर्निरनपणम् । सकलानि पुराणाणि-ब्रह्मैव प्रतिपादयन्ति, तदर्थमेव सर्वेषामायास । एकमेवाद्वितीय ब्रह्म-इति कथनम् । तेन-पुराणानां परस्पर-विरोध परिहार । श्रीमद्भागवतादौ रथेन-वायुवेगेने-त्यादौ सभावितस्य विरोधस्यपरिहार । वेदादि-विरोध-परिहार । पुरा-णानां वेदरूपत्व कथनञ्च ! पुराणानामनादित्वऽपौरुषेयत्वादि-कथनम् पुराणानां प्रयोजनं स्पष्टीकृतम् ।

४. शक्तिसारः

श्रीराधाकान्तठाकुर टभका, दरभंगा

कार्यभेदेनप्रतिकाल सर्वा शक्तय एकस्यामेवव्यक्तौ सम्पन्नेनष्टे वा कार्ये कार्यारम्भावस्थायाश्च निवर्तन्ते प्रवर्तन्ते तथापि मोहान्ध-न्नचित्तास्ता शक्ती तान् शक्तिमतश्च नजानन्तिलोका तेषा विशेषत शक्त्युपासकानां सुलभोपायेनशक्तिपरिचयार्थं निवन्नामि पुराणोक्तं शक्तिसारम् ।

५. आगमोक्तपूजादर्पणम्

पं० श्रीश्यामानन्दभा, दरभंगा

तत्र प्रथम व्युत्पत्ति, पर्यायनिर्देशपूर्वक पूजापरिभाषणम् । ततश्च कलियुगीय जीवार्थमागमोक्तैव पूजा तूर्ण फलदेति सप्रमाण तत्परिदर्शनम् । ततोबाह्यमानसभेदेन द्विधा भेदितायास्तत्र बाह्य-पूजाया अभिगमन-उपादान-इत्यास्वाध्याय, योग इति पञ्चविध-भेददर्शनम् पुनश्च 'कायिक, वाचिक, मानसिक', इतित्रिधाविभक्ताया पूजाया नित्य, नैमित्तिक, काम्य, इति त्रिविधभेदकथनम् ।

असमर्थ पक्षे च साधनाभाविनी, त्रासी, दौर्बोधी, सौतकी, आतुरी इति पञ्चविधभेदव्याख्यानकरणम् । अथ पूजाया व्यापकता प्रदर्शन-

पूर्वक पूजाधार निरूपणम्, ततः प्रतिमाभेदप्रदर्शनञ्च । ततः पूजायाः अवश्यकर्तव्यता निरूपणपूर्वक दीक्षाग्रहणस्यावश्यकता निरूपणम्-तच्च (दीक्षाग्रहणम्) न श्रीगुरुमन्तरेति श्रीगुरुविशेषता प्रदर्शनम् । अगमोक्त पूजायाः पूर्वाङ्ग कृत्यनिर्दर्शनम् । प्रातः कृत्य, भूतशुद्धि, मातृका न्यासादेरावश्यकता कथनम् । मुद्राभावाथेकथनम्, पूजायामष्टादश, षोडश, दश पञ्चोपचार प्रदर्शनञ्च ततश्च आवरणदेवता पूजनकथनपुरःसरपूजाङ्गत्वेन जपपूर्वकृत्य प्रदर्शनम् । ततः पूजासङ्केतनिर्दर्शनपूर्वक सयदेवाऽभेदः प्रदर्शनम् । ततश्च सयक्तिक (पूज्यालभतेम् पूजाम्) इति पूजायाः प्रस्फुटैहिकफलप्रापकत्वमिति प्रतिपादयन्नागमोक्तपूजयासकलं सिद्धयेदित्युपसंहरणम् ।

६. तन्त्र रहस्यम्

पं० श्रीजगदीशठाकुर, सं० महाविद्यालय, मुजफ्फरपुर

अत्रहि तन्त्रशास्त्रे प्रतिपादितानां विषयाणां सक्षेपेन परिचयः । प्रथमं शिष्टाचार परिग्रहीतत्वात् मङ्गलाऽचारः । ततोऽग्ने तन्त्रशास्त्रस्वसार्थकता, फलवत्ताप्रतिपादनम् ।

अन्यशास्त्रापक्षेयाऽगमशास्त्रस्य महत्त्व प्रतिपादनम् । तत्प्रसंगेनास्य सर्वशास्त्रापक्षेयाः प्राथम्य प्रतिपादनम् । ततो मन्त्रशब्दानां निर्वचनप्रसंगेन कतिपय मन्त्रणामर्थं निरूपणम् । तिरोहितानां मन्त्राणामातृकवर्णात्मकेभ्यः श्लोकेभ्यस्तान्त्रिककोशसहकारेणोद्धरणम् । मन्त्राणां बीज, मन्त्र, मालामन्त्र, स्तोत्ररूपताप्रतिपादनमक्षरसंख्यानुसारेण ।

अनन्तर षट्सु कर्मसु विनियुक्तानां मन्त्राणां पुष्पे नपुंसकालङ्गता प्रतिपादनं षट्सु कर्मसु सालङ्गानां मन्त्राणां प्रयोगनिरूपणम् ।

छिन्नत्वादि दोषदुष्टानां मन्त्राणां फलरहितत्वेनतत्परिचयाय-साकल्येन दोषाणां परिगणनं तेषां दोषाणां लक्षणनिरूपणम् ।

दुष्टानां मन्त्राणां दोषपरिहाराय जननादिदशविधमन्त्रसंस्कार-निरूपणम् तेषां संस्काराणां नामानि तदिति कर्तव्यता च ।

षट्कर्म पदानामर्थनिरूपणम् तेषां विश्लेषणं, वर्गीकरणञ्च । सर्वेषामेव मन्त्राणां जपे मालायाः प्राधान्यात् करमालादि भेदेन

त्रिधाविभक्तानां मालानां निरूपणम् मालानुसारेण मन्त्रजे फलविशेष-
कथनञ्च । अर्थितानामेव मणिमालानां मालात्वेन जपोपयोगितया
मालाग्रन्थनप्रकारनिरूपणम् । तत्र भिन्नभिन्नकर्मसु मालाग्रन्थन-
सूत्राणां वर्णद्रव्यनिरूपणम् ।

जपे देशकालाधिकारिण विचार आवश्यकोऽन्यथा प्रजप्ता-
अपिमन्त्रान फल जनयन्तीति कृत्वा यत्र स्थाने प्रजप्ता मन्त्रा साधके-
भ्यः फल प्रयच्छन्ति तेषां जयापयोगिता मन्त्रानां निरूपणम् । तत्र
तत्र स्थाने प्रजप्यानां मन्त्राणां वर्णाकरणं च ।

केपा केपा कर्मणा सम्पादने जायमान मन्त्रे मालानां मञ्ज-
लनार्थमंगुलीनां नियमः । अङ्गुलिसहकारेण मालासञ्चालनं निरू-
पणम् । पूर्वोद्धिदिशा जपकर्मणि प्राशस्त्यभित्तिनियमेन जपकरण-
समये साधकस्य दिङ्मुखता प्रतिपादनम् तदनुसारं षट्कर्मकरणं
निरूपणञ्च । षट्सु कर्मसु मन्त्रजपसमये व्येयानां देवतानां स्वरूप-
निरूपणम् । तासां व्यानप्रकारप्रदर्शनञ्च । षट् कर्म सम्पादनाय क्रिय-
माणे जपे जपप्रारम्भसमये प्रशस्तानां तिथीनां योगदीनाञ्च निरू-
पणम् । सर्वाविधसंस्कारेण संस्कृता अपि मन्त्रा यदि साधकेभ्यः फलं
न प्रयच्छेयुः स्यामवस्थायां मन्त्राणामुत्तेजनकरणनिरूपणम् ।

पण्णा कर्मणामन्ते मन्त्राणां दशाशेन हवनं विहितम् । तत्र
कस्मिन् कर्मणि किं हवनद्रव्यं विहितमिति प्रदर्शनमुखेन हवनद्रव्य-
निरूपणम् । सर्वेषु कर्मसु मन्त्रजपे मन्त्रदेवतापूजनमावश्यकमिति पूजा-
धारभूतस्य यन्त्रस्याप्रतिपादनम् । अनन्तरं यन्त्राऽवारं पात्र-
निरूपणम् । यन्त्राधारप्रतिपादनमुखेन यन्त्रलेखनोपयोगिनां द्रव्याणां
निरूपणम् । यन्त्रलिखनं षट्सु कर्मसु प्रशस्तानां लेखनीनां विचार-
स्तस्यां द्रव्यनिरूपणञ्च । यन्त्रं विन्दुः, त्रिकोणादीनामवयवानां
साकल्येन परिगणनं, तन्निरूपणञ्च । ततो नानाविधमन्त्रप्रयोगेण
विधिधानामाश्चयेजनकपदार्थानां प्रदर्शनम् । नानाविधद्रव्यसंयोगेन
चाश्चयेजनकवस्तुप्रदर्शननिरूपणञ्च ।

७. चण्डीशब्दार्थविचारः

श्रीकलानाथमिश्र, पिलखवाड, दरभंगा

चण्डी नाम परब्रह्मणः षट्महिषा देवता । चण्डभानुरित्यत्र
इयन्तानवाच्छन्नासाधारणगुणशालिपरत्वेन चण्डपदस्य प्रयोग-

दर्शान् । इयत्तायाश्च देशकालवस्तुकृतत्रैविध्येन तादृश परिच्छेद-
त्रितयराहित्यस्य परब्रह्मैकलिङ्गत्वात् । एकमेव ब्रह्म अनादिमिद्वया
मायया धर्माधर्मश्चेति द्विविधमभूत् । तस्यैव धर्मत्वान्धक्तिरिति
सज्ञा । स एव धर्म शङ्करभवानीभेदेन द्विविधो भूत्वा जगत सृष्टि
स्थितिलयतिरोधानानुग्रहात्मककृत्यपञ्चककर्त्ताऽभूत् । जपाकुसुमस्यैव
रञ्जनकर्त्तृत्वेऽपि रागाश्रयत्वेन मात्रा स्फटिकस्यैव शुद्धस्याऽपि
धर्मिण सान्निध्यमात्रेण कर्त्तृत्वव्यवहार । तद्गतो धर्मोऽपि न जडो
न जीव अपितु 'चिद्वि स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतु' इत्यादि शक्ति-
सूत्रोक्तस्वरूप ब्रह्मैवेत्युपनिषत्सिद्धान्तः ।

८. अथ पुराणेषु नवधा भगवद्भक्तौ कीर्तनस्यैव मोक्षोपायत्वम्

पं० श्रीरामलोचनभा, वरदेपुर

इह जगति मनुष्यप्रभृतय सर्वे स्थावरान्ता प्रादुर्भवन्तो दृश्यते
तथा स्वेषु स्वेष्वधिकारेषु नियत वर्तते तस्यकारणीभूतोधर्म इत्याचक्षते
परमर्षय । तथा चतुर्विधपुरुषार्थेषु प्रथमपुरुषार्थाधर्मं श्रूयते । परन्तु
तस्य धर्मस्याप्रत्यक्षत्वात्स्वबुद्ध्या य धर्मोऽयमधर्मश्चेति न निरूपयितुं
शक्यते । अतो बहुविधदमानेषु 'आचार. परमो धर्म' इति
निश्चितः । परन्तु दर्शनादिकमज्ञातानामालस्योपयुक्तानां कलिधर्मलिप्त-
जीवानां मोक्षाय भक्तिरूपैकोमार्गो भगवता दर्शितः । तथाहि भक्त्या
समाकृष्टो हरिः सर्वेषामेव काम्यफल सम्पादयति । तर्हि कलौत्वन्य
साधनस्यातिक्लान्त्याद्भक्तिरेकैव मोक्षदेति सिद्धान्तः । अहो का नाम
भक्ति सा कति विधेत्युच्यते । पित्रादिषु गुरुजनेषु भगत्स्वपि-अनुरागो
नाम भक्तिः । सा च नवधा । श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन,
वन्दन, दास्य, सख्य, आत्मनिवेदनम् । किन्तु नवधाभक्तौ कीर्तनस्यैव
मोक्षत्वमिति सकलदर्शनादिसारभूतत्वात् । तथा मनुष्याणां समया-
ल्पत्वाच्च, तत्र महात्मा प्रह्लादः प्रथममुदाहरणम् । अयं तावदनेकानि
दुःखानि परिभूय भगवन्नामकीर्तनेन सायुज्यमुक्तिं प्राप । अतएव
भगवद्भक्तौ कीर्तनस्य मोक्षोपायत्वमिति सिद्धम् । एवमनेकान्युदा-
हरणान्यजामिलोपाख्यादीनि सन्तीति ज्ञातव्यम् ।

६. आगमक उपयोगिता ओ पञ्चमकार

श्रीयुगलकशोर मिश्र, अन्धराठाढी

सत्ययुगमे मनुष्यगण वेदोक्त मार्गस चलैतछल त्रेतायुगमे धर्मक एक चरण ह्रास होयवाक हेतु वेदोक्तमार्ग स इष्टसाधन नहि देखि वेदक आंशिक अर्थयुक्त स्मृतिद्वारा इष्टसाधन करयलागल, द्वापरमे धर्मक दूचरण नष्ट होयवाक कारण स्मृत्युक्त धर्मक असाध्य जानि सहिताक सहायता स इष्टसाधन करय लागल कलियुग मे एक-चरणमात्र अवशेष रहिगेल पापक आचार बहुत बढ़िगेल लोकदुख स पाडित होमय लागल सव्यावदनादि स रहित, भद्र्याभक्ष्य, गम्यागम्य, स्पर्शास्पर्श, ओ पानादिक विचार स शून्य केवल शिशनोदरपरायण, जनमे वचकना बाहुल्य देखि, तथा अपन कर्मरूप डोरीस बान्धल जन्ममरणरूप प्रवाहमे पतित, ससाररूप समुद्रस पार होयबामे असमर्थ जीव के उद्धारक हेतु श्रीशिवजीद्वारा आगमशास्त्रक रचना भेल । एहिमे आगन, गत, मत शब्दक आदि अक्षर जोडलास आगम वा तन्त्र भेल ।

कलियुगमे आगमशास्त्र के त्यागि अन्यमार्गावलवी के अभीष्ट-निर्माद्ध नहि होइछ । उसर खेतमे बीया बाओग समान, आगमोक्तमन्त्र शास्त्रफलप्रद होइछ एहि लोक मे विविध आनंद कराय अन्त मे ब्रह्मपद प्राप्ति करवेछ । विधिपूर्वक अनुष्ठानकयला स एक राति मे शवसाधना-सिद्धभय ब्रह्मपदके लाभकरैछ । वेदादि शास्त्र मे नियन्त्रणबाहुल्य देखि कलियुगमे अल्पायु, अल्पवित्त, अल्पबुद्धी मनुष्यक हेतु आगमक रचना भेल यथा होमिओपैथिकदवा रोगीके स्वाय मे सुमधुर तथा रोग-निस्तारभय जाइछ तहिना भोगासक्त जीवक वास्ते भोगविलास करवैत अल्पहि समयमे मोक्षक पथमे सरल उपाय बनोलन्हि ।

महानिर्वाणतन्त्रमे मनुष्यक उद्धारक हेतु ब्रह्ममन्त्र अछि ओहि-मन्त्रस स्वाद्यपेयादिपदार्थ अभिमन्त्रित तथा ईश्वरार्पण कयलास पावित्र्यभय जाइछ ओ प्रसाद भोजन कयलास सभपाप स विमुक्तभए जाइछ । आगम शास्त्र प्राचीन थिक सत्ययुगादिओ मे तन्त्रक साधक देखना जाइछ । सत्ययुगमे मार्कण्डेयमुनिप्रणीतसप्तशती मे प्रकृतिक कर्तृत्व देखना जाइछ त्रेता मे रामसीता । विषय उपनिषद्मे वर्णन

कयलअछि । उपनिषद्के अवलम्बन कयवाल्मीकिरामायण रचना कयलन्हि ।

भावहनसाधक कोनो साधना मे सिद्धिलाभनहि कय सकैछ तै भावाधिकारी होयत आरथ्यक थिक भाव की थिक-पशुभाव, पीरभाव, तथा दीव्यभाव, वा तामसिक, राजसिक, सात्विक, अथवा अधम, मध्यम उत्तम ।

पशुभावप्रथमाधिकारी । पशुभावमे सिद्धिप्राप्त साधक वीर भाव क अधिकारी, वीर भाव मे सिद्धिप्राप्त साधक दिव्य भावक अधिकारी ।

मद्य, मांस, माछ, मुद्रा आर मैथुन ई पञ्चमकारक शक्तिक पूजा कयला स महापातककेर नाश तथा पुनर्जन्म स रहितभए जाइछ । पञ्चमकार तीन प्रकारक अछि अनुकल्प, प्रत्यक्ष, तथा सूक्ष्म ।

पशुभावाधिकारी अनुकल्प पञ्चमकार स । वीरभावाधिकारी प्रत्यक्षपञ्चमकार स । दिव्यभावाधिकारी सूक्ष्म पञ्चमकार स आराधना करब उचित । पत्येकभाव मे तीन आचार अछि पशुभाव मे वेदाचार वैष्णवाचार शैवाचार । वीरभाव मे दक्षिणाचार सिद्धान्ताचार वानाचार । दीव्यभावमे अगोराचार, यागाचार कौलाचार । इनहो प्रकार उत्तरोत्तर पैघ थिक । कौलाचार सन पैघ दोसर आचार नहि अछि । देव ओ सोमर्गातमे प्राप्त नद सब जेना समुद्रमे प्रवेश करैछ तहिना नानाप्रकार क धर्म कौलाचार मे प्रवेश करैछ ।

१०. उपासना-तत्त्वम्

श्रीनागेश्वरभा, हिरणी, दरभंगा

विविधवासनानिवद्धाना ससारविकारलोलपाना मानवाना परमसुखदायकनानाविधदेवोपासना कथमिव विधातव्या । उपासिते च देवे कि फल लभ्यते, भूतप्रेतादीनामुपासना कैविधीयते । उपासितेन भूतादिगणेन किमपि फल लेलभ्यते न वा त्रविषयेऽस्मिन् निबन्धेयुक्तियुक्त प्रमाण सिद्धलौकिकदृष्टान्तश्च विद्यते । देवाना संख्या विषये निरुक्त्यजुर्वेदादिप्रमाणपूर्वकोपनिबद्धविषया सन्ति । कस्य देवस्य स्थान क्व विद्यते तस्याकारचिन्तनमथच विदुषां देवता

प्रतिपादनं बहूनामर्वाचीनानामभिमतमस्ति । तस्य खण्डनमुपनिषद्-
वेदे प्रतिपादितमन्त्रेण सकल वर्तते । ब्रह्मण पृथक् स्थितित्वं च कथं
सिद्धयति । अत्रोपनिषद्स्मृतिप्रमाणद्वाराप्रदर्शितसिद्धान्तश्चात्रोप-
वर्णितो विद्यते । कस्य देवस्य कियत्कालं स्थितिर्भवति । नित्य-
पितृगणं देवता गण्यते न वा तस्य स्थिरीकरणं, तथाऽधममध्यमोत्तम-
प्रभृतीनां मानवानमुपासनार्थमधममध्यमोत्तमवर्गीया देवास्सन्ति न वा
सन्तिचेत् कथं च केन पूजयन्ति । मध्यमाधमवर्गीया जना निराकारं
परमात्मानं पूजयन्ति नवेति पूजयन्ति चेत् तेषां साध्यं पूजनं भवति-
न वा यदि भवति तद्विशुद्धसत्त्वानामेव साध्यान्त्रन्येषां तर्हि तदर्थ-
मुपायं कश्चित् विद्यते न वा यदि विद्यते कश्च स । मूर्तिपूजनं, यदि-
मूर्तिपूजनमेव तेषां साधनभूतं तर्हि कस्मिन् द्रव्ये मूर्तिपूजनं विधा-
तव्यम् । तत्रायमन्देहश्च मजायते द्रव्यपदानपूजनं मूर्तिपूजनं
फलं लभ्यते न वा लभ्यते । चेत् तदस्थदेवपूजनेन वा तद्रूपपूजनेन देव-
पूजनं फलं लभ्यते । एव क्रमेण सर्वमुपासनात्तत्त्वसकलकर्मतिरहस्य-
मद्यं निबन्धं विलिख्य विविधवासानादिरहितानां जनानां मार्गं
प्रदर्शितं अन्तान्येषां धर्ममतानुयायिना मया निरस्य साकल्यनातिशङ्क-
पेण निरूपितस्तत्र नानाविवममाल्पबुद्धिजन्यदोषयुक्तस्य निबन्धस्य-
शान्तिर्यादया दृष्ट्या च दोषाद्वारपूयकोत्साहप्रवर्द्धकाशीर्वादवाक्य-
प्रदानेन सकला त्रुटि क्षमेयुस्सज्जनः इति शम् ।

पुराणे तन्त्रे च भगवती लक्ष्मीः

श्रीनरेन्द्रनाथचौधुरी

भगवत्या लक्ष्म्या प्रसिद्धिरस्मिन् भारते सुतरां सर्वत्रैव वर्तते ।
श्रासूक्तादिषु देवीयं सम्यक् समाप्तायते । अस्यां पूजनं माहात्म्यं च
पुराणे तन्त्रेऽपि विशेषेण वर्णितम् ।

इयं हि समुद्रमन्थनसमये प्रादुरभूत् । अस्यां व्यानात् कर्मजातं
मूर्तिरहस्यं च सम्यगवगम्यते । एषा खलु विष्णोर्नागायणस्य पत्नी ।
अस्यां सपत्नी वाग्देवी सरस्वती विद्यते । इयं तावत् कोजागरपौर्ण-
मास्यां विशेषेण पूज्यते । तस्यां निशाया “मन्त्रैर्जागरणं चरे” इति
विधानं खलु श्रुति-भारतादिस्मृतिविरुद्धमिव प्रतिभाति । यक्षराजो
धनाधिपः कुबेरोऽपि लक्ष्म्यां सार्धमर्च्यते । परं लक्ष्मीपुत्रोऽयमिति

मतं न समीचीनं प्रतीयते । तन्त्रशास्त्रे वर्णिता लक्ष्मी, कमला वा, काल्यादिदशमहाविद्यास्वन्यतमा विद्यते । लक्ष्मीर्हि सूर्यमण्डलसम्बन्धिनी नाम देवतास्ति । वैदिकी उषा एव पुराणे तन्त्रे च लक्ष्मीर्लक्ष्म्यभिन्ना सरस्वती च सजाता । तथा हि—उषा देवी खलु 'सूर्यस्य योषा' 'सूर्या' च कास्ति । तेन च सूर्यरूपविशेषस्य मध्याकाशवर्तिनी व्यापकस्य विष्णोः पत्नीयमिति सिध्यति । उषा हि 'हिरण्यवर्णा', 'शुभ्रा', धनदा, ज्ञानदा, चेति नेदे समुपवर्णिता । इयमेव पुराणे तन्त्रे च ध्यानादिसौकर्यार्थं लक्ष्मीं सरस्वतीं च सपत्नीं अतो लक्ष्मीं सरस्वतीं चैका एव देवता, रूपकर्मादिभेदेन, पृथक् प्रतिपादिता । मतमेतत् श्रीसूक्तात् सुतरां पुष्टिमवाप्नोति ।

अथ नारायणध्यानादिभ्यस्तावत् पौराणिको विष्णुः खलु सवितृमण्डलमध्यवर्ती देव इत्यवगम्यते । तेन च सूर्यार्दाभिन्नो वैदिको विष्णुरेव पुराणे तन्त्रे च उपसंखल्वभिन्नाया लक्ष्म्या सरस्वत्याश्च पतिरस्तीति मतं समञ्जसमेव सपद्यते ।

अथेयं लक्ष्मी खलु कालशक्तं काल्या, कर्मभेदात् कमलामूर्त्या रूपान्तरमेवास्ति । इयं हि भगवतः सूर्यस्य परा शक्तिः, पत्नीरूपा, सरस्वत्यभिन्ना, श्रीमदुपनिषदपरिणामभूता, परमेश्वरी श्रेयः प्रेयश्चानुदिनं वितरति । देवाय यथार्थतो नैव स्त्री न वा पुमानस्ति । तथापि साधकानां साधनादिसौकर्यार्थं मातृरूपेणैव ध्यायते पूज्यते च । अस्या स्वरूपस्य विज्ञानात् साधकस्य शक्त्यभिन्नब्रह्मरूपत्वमेव सिध्यति ।

अथैतदेव भगवत्या लक्ष्म्यामस्तस्त्वं रहस्यं च विभाति ।

१२. भाक्ते-सुधाम्बुधिः

पं० श्रीसीतारामभा, दरभंगा

अत्र प्रथमं, ज्ञानी, अल्पज्ञानी, मूढः, इति त्रिविधाधिकारिणां कृते क्रमेण, ज्ञानमार्गः, भक्तिमार्गः, कर्ममार्गः कथनपूर्वकं विविधभक्तजनानुभवानुकूलं, स्वानुभूतिमारपुरं सरभक्तिपरिभाषणम् ।

ततश्च शास्त्रीयनियमसाहित्यासाहित्याभ्यां तस्या शास्त्रीय, अशास्त्रीय, इतिमार्गद्वयनिरूपणम्, निर्गुणा (परा) इति, सगुणा (अपरा) इति च नामकथनम् ।

ततश्च तस्याः श्रवणादि नवधाभेदसंक्षेपप्रदर्शनम् , भक्ति-
वशेश्वररूपादिप्रकटनसंक्षेपकथनम्, चिन्तामण्यादिव वस्य तथा-
करणकथनम्, ज्ञानरहितानामपि भजतां कृते, ईश्वरेण कृपया बुद्धि-
योगप्रदानपरिदर्शनञ्च ।

ततश्च ज्ञानिभिरगम्यस्यापीश्वरस्य भक्त्याऽतिसौकर्येण बोध-
गम्यत्वप्रतिपादनम् । ततश्च परमगोपनीयमनुष्यलीलाकरणम-
पीश्वरस्य कदाचित्ऽभक्तमरक्षणादिसम्भ्रमादिना विस्मृतं भवति,
ततश्च प्रकटतांयाति, महापुरुषस्यापि तस्याऽसावधानतेति कथनम् ।
ततश्च भक्तिज्ञानयोर्मध्ये ज्ञानस्य सर्वशास्त्रोक्तिजातवलेन महत्त्वे
प्रतिपादितेऽपि ज्ञानजनकत्व, विलक्षणदैवीयदयाजनकत्वगुणयुक्त्या
भक्त्या निर्विघ्न लोकाभीष्टमर्यादनोपारख्यानदिगदर्शनम् । ततश्च
ज्ञानिभिरपि विघ्नवाधारक्षणाय विलक्षणानन्दानुभवाय च भक्तिराह-
यतेइति सक्षिप्तकथनम् । ततश्च ईश्वरानुरागसाधने गुणविशेषाणां
प्रयोजनरहित्यदर्शनम् । ततश्च नवधाविभक्तभक्तिसाधने स्मरणस्य
सुकरत्वादिना श्रेष्ठत्वप्रदर्शनम्, लौकिककर्तव्यजातेन सहायितकर्त-
व्यस्य निर्वाहोद्देशप्रदर्शनञ्च । ततश्च कथकृता स्मृति फलदा भव-
तीति स्मरणदशाविशेषप्रतिपादनपूर्वकदैर्घ्यालालालित्यनिदर्शनोप-
सहारसंक्षेपः ।

१३. पौराणिक-सृष्टिक्रमनिरूपणम्

श्रीतेजनाथम्ना, मधुवनी

यदा परमेश्वरो लोकान् सिसृक्षति तदा स स्वस्मात्तिस्रो विभूतीः
पुरुषप्रधानकालानुद्भावयति । ततः स्वसान्निध्येन गन्धो मन इव स
स्वांशो प्रधानपुरुषो स्वकालशक्त्युद्बुद्धमेच्छाशक्त्या संयोज्य क्षोभ-
यतिसृष्ट्युन्मुखो करोति । सत्येव प्रधानात् सात्त्विकराजसतामसभेदेन
त्रिविधं महत्तत्त्वमुद्भवति । एतच्च बीजं त्वगिव प्रधानं समन्तादा-
वृणोति । अनयैव रीत्या प्रकृतयः स्वाम्य उत्पन्नान् सर्वान् व्याप्नुवन्ति ।
ईश्वरेच्छया बुद्ध्याद्धि महत्स्वदनुगुणं सात्त्विकराजसतामसभेदेन
त्रिविधोऽहङ्कारः प्रादुर्भवति । तत्र सात्त्विकोऽहङ्कारो वैकारिको राजस-
स्तैजसस्तामसश्च भूतादि कथ्यते । बुभ्यन् भूतादि शब्दतन्मात्र-
सृजति । तस्माच्च स्थूलाकाश उत्पद्यते । भूतादिश्च शब्दतन्मात्रं

स्थूलाकाशश्च व्याप्नोति । अनेनेदमपि बोध्यम्-पूर्व-पूर्वतन्मात्रमुरत्तो-
त्तरतन्मात्रन्तद्विशेषश्चावृणोति । क्षुब्ध आकाशः स्पर्शतन्मात्रमुत्पादयति ।
तस्माच्च वायुरुत्पद्यते । ततो विकुर्वाणो वायू रूपतन्मात्रमाविष्करोति ।
ततश्च ज्योतिराविर्भवति । एव क्षुब्धतो ज्योतिषो रसतन्मात्रमुत्पद्यते,
तस्माच्च जलम्, जलाद्गन्धतन्मात्रं तस्माच्च पृथिवी जायते । अत्रे-
दमनुसन्धेयम् - पूर्वपूर्वतन्मात्रसहितादेवोत्तरोत्तरतन्मात्रस्य तस्माच्च
तत्तद्विशेषाणां भूतानामुत्पत्तिर्भवति न तु केवलात् । सत्येव वाग्रादि-
भूतविशेषाणान्तत्तद्गुणाधिक्ययोगात्कारणक्रमेया कार्येषु गुणा भव-
न्ति । वैकारिकाहङ्कारात्तु पञ्चतन्मात्रसहायात् क्रमेण पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां
तस्मादेव च तत्सहायात्पञ्चकर्मन्द्रियाणां च सृष्टिः । पञ्चतन्मात्राणाम-
सहायात्तु मनसः (अन्तःकरणस्य) सृष्टिः ।

अथैव जातेषु भूतेषु तानि प्रत्येकं द्विधा भवति । एकमर्द्धं स्वस्व-
रूपेण तिष्ठति, अपरमर्द्धं पुनश्चतुर्धा भवति । इमे विभक्ता अवयवाः
प्रत्येकं स्वभिन्नचतुर्भूतेषु प्रविशति । पञ्चीकरणेन नैतान्येकं सधातानि
जायन्ते किन्तु भूतानामष्टमो भागः स्वस्वरूपेण स्थितान् भूतार्द्ध-
भागान् गत्वा समिलति ।

ततः सहति विना पञ्चभूतास्ते पृथग्भूता अवकाशशोषणदहनादि
भिन्नशक्तियुक्ता नानावीर्या अन्योऽन्यसाहाय्यमप्राप्य प्रजाविशिष्ट-
भोगायतनानि शरीराण्यणु वा स्रष्टुमशक्ता भवन्ति, किन्तु यदा
प्रधानं विशिष्टपरिणामोन्मुखं भवत्येव तेषु पुण्यपापपरिष्वक्तजीवानु-
प्रवशो भवति तदा ते परस्परसमाश्रयादन्याऽन्यसंश्लेषमेत्यैकीभूता
एकसधातलक्ष्या सन्त अणुमुत्पादयन्ति । समवृत्तन्तदणुं क्रमेण
विवृद्धसत्प्राकृतं हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणः स्थानं सम्पद्यते । तत्रव्यक्ता-
व्यक्तस्वरूपईश्वरो रजोगुणात्मकब्रह्मस्वरूपेणावतिष्ठते जगतः सर्गार्थम्,
पालनार्थश्च सत्त्वगुणात्मकविष्णुस्वरूपेण, सहाराय चैवमस्य जगतः
तमोगुणकशिवस्वरूपेण ।

अथासावीश्वरो ब्रह्मरूपधरो रजसावृतो जगतः सृष्टिं करोति ।
कल्पादिषु सृष्टिं चिन्तयतो हि तस्मात्सर्गादावनवधानमूलस्तमोमयोऽ-
विद्यारूपः सर्गः प्रादुर्भवति । पुनः सृष्टिं ध्यायतस्तस्मात् स्थावररूपः
“वृक्षगुल्मलतावीरुतमस्तास्त्वृणजातयः” इति पञ्चधावस्थितः सर्गः
समुत्पद्यते । पुनरपि सर्गान्तरं ध्यायतो ब्रह्मणः किञ्चिदुत्कृष्टार्थस्तर्क-

र्गो जायते । तिर्यञ्च पशुपद्यादय उच्यन्ते । तिर्यक्सर्गमप्यसाधकं वा सृष्टिं ध्यायतो विधेर्देवसर्गो भवति । स्थावराणामद्वयन्तमोह-
त्वात्तिरश्चामतिनामसत्त्वाद्देवाना-सतिसत्त्वगुणवत्त्वात्प्रकृत सृष्टौ नविशेषोपयुक्तान्मन्यमानो विधिरत्यन्तोपयुक्तमपरसर्गमभिध्यायन्न-
क्तात् (शरीरोपादानपृथ्व्याद्याप्यायनद्वारा) मानुषसर्गं विद्यते ।
न्यक्तोत्सृष्टिरिति सर्वत्र समानम् ।

अतः पर सात्त्विकतामसोभयस्वभावपरोऽनुग्रहापरनामको देव-
र्गो भवति । ततः परं नीललोहितरुद्रसनत्कुमारादीनां सर्गो भवतीति
कलनया नवसर्गा उच्यन्ते ।

वैकुण्ठसर्गो हि त्रिधा भवति । मनसः शरीरान्मैथुनतश्च । पूर्वोक्त-
रनुतिर्यक्स्थावरसर्गा ब्राह्मणो मानसा विज्ञेया । शारीरिकास्त्वेव
वर्तन्ति । यदा सृज्यशक्तिः प्रचोदितो ब्रह्मा अम्भः सज्जान्देवासुरपितृ-
नुष्यान् स्रष्टीति तदा हि स स्वमात्मानं शरीरगन्तरेण योजयति ।
ये हि सतमोगुणांशवहुलं शरीरं विभर्ति, तच्छरीरजघनाच्चासुरान्
जति । ततस्तेन त्यक्त्वा स तमोमात्रात्मिका तनुस्तामिवा जायते ।
न सात्त्विकं देहं धृत्वा स मुख्यतो देवान् सृजति । त्यक्तं स
सात्त्विकं कायो दिनं भवति । भूयो विधेः सत्त्वमात्रात्मिकामेया-
ण तनुं गृहीत्वा पाश्चात्या पितृनुद्वावर्तति । सापित्यक्ता तनु-
ः सन्त्या भवति । तनुं स रजोमात्रात्मिकामन्या तनुं धृत्वा
जनान्मनुष्यान् सृजति । परित्यक्तं तच्छरीरं प्रभातं सम्पद्यते,
तर्पि स रजोमात्रात्मिकामेवान्यां तनुं धृत्वा रक्षोयक्षपन्नगगन्ध-
ान् स्वाङ्गैर्भ्यः सृजति । एवमेव स वैयसो व्यासि वत्सोऽवीन्
खादजा उदरोत्पाश्वान्याश्च गा पद्भ्यामश्वमातङ्गादान् रोमभ्यश्च
ह्यादयोपध्या निष्पावसूलूरयादिफलमूलिन्यश्चोत्पादयति । तथैव
पूर्वान्मुखाद् गायत्रमृचस्तृप्सोमं रथन्तरमग्निष्टोममुत्पादयति,
क्षिणादाननादयजुषि त्रिष्टुप् छन्दः पञ्चदश स्तोमं बृहत्सोमोक्थ्यश्च,
एवमादानेनात्सामानि जगती छन्दः सप्तदश स्तोमवैरूपमति-
त्रञ्चं वमुत्तरान्मुखादेकविंशमथूर्वाणामाप्तोर्यामाणमनुष्टुप् छन्दो वैरा-
सामचोत्पादयति ।

मानसशरीरसृष्टौ ब्रह्मणः सकाशान्मैथुनानामेव प्रजानामुत्पत्ति-
र्भवति तथा च तदा योषितां मासि मास्यार्त्तव न जायते । अतस्ता-
जा सेवितैरपि मैथुनैः सन्ततीः प्रसोतु नालम्भवन्ति किन्तु आयुषो-

ऽन्ते सकृन्मिथुनान्येव प्रसूयन्ते । एवं मनोऽभिलषितासृष्टिवृद्धि-
र्यदा न भवति तदा विधिर्यैः न सृष्टये आत्मनः सदृशान् भृगुपुलस्त्य-
पुलहकत्वङ्गिरोमरीचिदक्षत्रिवशिष्ठान् मानसपुत्रान् सृजति ।

यदापूर्वसृष्टाः सनन्दादयः केवलं तपसि रताः प्रेरिता अपि
लोकेषु न सज्जन्ते तदा ब्रह्मणो महान्क्रोधो भवति भवति च तल्ल-
लाटात्क्रोधप्रचुरभ्यार्धनारीनरवपुषो रुद्रस्य समुद्भवः । आत्मविभा-
गार्थं ब्रह्मणादिष्टं स प्रथमं स्त्रीपुरुषरूपेणात्मानं द्विधा विभजति
भूयश्च पुरुषरूपमेकादशधा । तदेवं विभागात्क्रोधांशे निर्गते सति
सात्त्विकस्वाभावोऽवशिष्टांशः स्वायम्भुवो मनुर्भवति । तस्य च
तद्देहार्धभूतैव नारी शतरूपाभिधानापत्नी भवति । अनयो सन्त-
तीनामनुपदोक्तभृगुपुलस्त्यादि ब्रह्मपुत्रसम्बद्धानां सन्तानैर्जगदाप्तरितं
भवति ।

अयमेव सृष्टिक्रमः प्रतीयते पुराणेभ्यः । यत्र कुत्रापि केचिद्भि-
रोधा दृश्यन्ते ते तदाभासाविज्ञेयाः, व्याख्यानेन तत्परिहारसम्भवीत्
यत्र विरोधो व्याख्यानापरिहरणीयस्तत्रकल्पभेदप्रसङ्गोऽवसेयः ।

